

LINGDOK 9.

NYELVÉSZ-DOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Gécseg Zsuzsanna

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szeged
2010

Sorozatszerkesztő
Kenesei István

Letölthető az SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának honlapjáról:
<http://www.arts.u-szeged.hu/nydi/>

ISSN 1587-3226

TARTALOM

A szerzők adatai	5
Előszó	7
DYEKISS EMIL GERGELY Ellentmondások kiküszöbölése a diskurzusból kérdések segítségével	9
FARKAS JUDIT A palatális határozott névelő kérdéséhez	33
GAZDIK ANNA A magyar többszörös kérdések lexikai-funkcionális megközelítésben	51
MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT A jászapáti roma és magyar kisiskolások nyelvhasználati stratégiáinak kulturaközi elemzése: a konverzációban való részvétel	75
MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA <i>Hogyhogy</i> kérdőszó? <i>Hogyhogy</i> partikula?	99
PAP DÁNIEL Névvutók és esetragok mint igei partikulák	123
PEREDY MÁRTA <i>Nincs van</i>	145
SCHMIDT ERIKA Az azonosítás és a kizárás viszonya a <i>csak</i> -ot tartalmazó magyar mondatokban	173
SZÜCS MÁRTA A <i>hadd</i> problémaköre	193
TÓTH CSILLA A magyar statikus helyhatározó ragok/névvutók denotációs tulajdonságai egy vektortér-modellben	215

A SZERZŐK ADATAI

DYEKISS EMIL GERGELY (emil.dyekiss@gmail.com)

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

FARKAS JUDIT (drj31f@gmail.com)

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, magyar nyelvészet/nyelvtörténet alprogram

GAZDIK ANNA (annagazdik@gmail.com)

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT (mnenagyj@gmail.com)

DE Nyelvtudományok Doktori Iskola (DENYDI)

MOLNÁR CECÍLIA (molnarcili@budling.hu)

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

PAP DÁNIEL (papdani@mora.u-szeged.hu)

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

PEREDY MÁRTA (mperedy@nytud.hu)

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

SCHMIDT ERIKA (erasch@gmail.com)

PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészeti műhely

SZÜCS MÁRTA (szucsma@gmail.com)

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, magyar nyelvészet doktori program

TÓTH CSILLA (tcsill@freemail.hu)

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, elméleti nyelvészet doktori program

ELŐSZÓ

A LingDok néven rövidített és nyelvész-doktoranduszok dolgozatait tartalmazó kiadványsorozatunk 9. kötetét tartja a kezében az olvasó. 1997 óta immár tizenkettedik alkalommal rendezte meg a Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája az MTA Szegedi Akadémiai Bizottságával karöltve a Nyelvész-doktoranduszok Országos konferenciáját. A hagyomány szerint a konferencián elhangzott előadások legjobbjai jelennek meg tanulmány formájában a soron következő LingDok-kötetben.

Az elmúlt több mint tíz évben megjelent tanulmányok szerzőinek nagy része időközben sikeresen megvédte PhD disszertációját, és közülük nem egy – a beérkezett összefoglalók vagy a tanulmányok névtelen lektoraként – ma is lelkesen részt vállal a konferenciák megszervezésében és a kötetek megszületésében.

A 12. LingDok-konferenciára 49 előadás-kivonat érkezett be hat hazai és három határon túli doktori iskolából; ezek közül egy nyolc fős szakmai bizottság válogatta ki a konferenciára elfogadott előadásokat. A bírálóbizottság tagjai az ország négy nagy doktori iskolájából kerültek ki, és gondosan ügyeltünk rá, hogy ne értékelhessenek saját doktori iskolájuk hallgatóitól származó előadás-tervezetet.

Az igényes előszelektálást követően harminc előadás hangzott el a kétnapos konferencián, melynek helyszíne a Szegedi Akadémiai Bizottság szép klasszicista székháza volt. Az előadások tematikája a nyelvtudomány széles spektrumát felölelte: az elméleti szintaxis és szemantika éppúgy helyet kapott benne, mint a pragmatika, a nyelvtörténet vagy a korpusznyelvészet.

A konferencián jelen lévő oktatók értékelése alapján tizenhárom előadót kértünk fel, hogy előadását tanulmány formájában is benyújtsa. Ezután ismét szigorú szelektálás következett, melynek során a tanulmányokat a témában jártas szakemberek bírálták el. A bírálatok eredményeképpen a jelen kötetbe tíz tanulmány került be, melyeket szerzőik a lektorok és a szerkesztőség útmutatásai alapján akár többször is át kellett, hogy írják. Ez a többszörös és szigorú szűrés a garanciája a kötetben megjelenő tanulmányok magas színvonalának, és többek között ennek köszönhető, hogy az itt közzétett tanulmányokat számon tartják a nyelvész-közösségben, és tapasztalt szakemberek is hivatkoznak rájuk közleményeikben.

A hagyományainkhoz híven mind a konferencia, mind a kötetben megjelenő tanulmányok nyelve kizárólag a magyar. Ennek persze megvan az a hátránya, hogy a nemzetközi szakirodalomban kötetünk, illetve konferenciánk nem tud kellő súllyal jelen lenni, ugyanakkor azt a törekvésünket tükrözi, hogy minden magyarországi nyelvtudományi iskola lehetőséget kapjon arra, hogy doktoranduszai képviseltethessék magukat, és megmérettethessenek a hazai nyelvészközösség előtt.

Szeretnénk köszönetet mondani legfőbb támogatóinknak, a Szegedi Tudományegyetemnek és Bölcsészettudományi Karának, prof. dr. Szabó Gábor rektor úrnak és dr. Csernus Tibor dékán úrnak, továbbá Dékány Imre akadémikusnak, a SZAB elnökének azért, hogy a SZAB székháza otthont adott a konferenciának.

Nagy köszönettel tartozunk prof. dr. Kenesei Istvánnak, az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája vezetőjének, aki a kötet sorozatszerkesztőjének funkcióját is betölti a kezdetektől fogva, és aki a konferenciaszervezés és a kötet szerkesztés minden fázisán jelen volt, hathatós segítséget nyújtva a legapróbb részletekben is.

Köszönetet mondunk a jelen kötet technikai szerkesztőjének, Szécsényi Tibornak, aki egykor doktoranduszként vett részt a LingDok működésében, most pedig már fokozattal rendelkező szakemberként állította tudását kötetünk szolgálatába.

Itt szeretnénk megköszönni a három lelkes doktorandusz-szervező, Mátyus Kinga, Szűcs Márta és Nagy Ágoston fáradhatatlan közreműködését, akik a kötet alapjául szolgáló LingDok12 konferencia megszervezésében és lebonyolításában voltak segítségünkre.

Végül, de nem utolsósorban a legnagyobb köszönet a konferenciára beérkezett összefoglalók és a kötetbe küldött tanulmányok névtelen bírálóit illeti, akik önzetlenül és mindenfajta anyagi ellenszolgáltatás nélkül vállalták a lektorálás sokszor hálátlan munkáját. A tanulmányokról írt többoldalas lektori vélemények célja elsősorban az volt, hogy a szerzőket segítsék, és akár egymás után többször minél részletesebb támpontokat is adjanak a cikk újabb, javított változatának elkészítéséhez.

Szeged, 2010. március

Gécseg Zsuzsanna
a kötet szerkesztője

ELLENTMONDÁSOK KIKÜSZÖBÖLÉSE A DISKURZUSBÓL KÉRDÉSEK SEGÍTSÉGÉVEL

DYEKISS EMIL GERGELY

1. Bevezetés¹

Modellezzük azt a párbeszédet, amikor valaki anyanyelvünkön beszél hozzánk, és amit mond, megpróbáljuk megérteni, sőt az igazságtartalma is fontos nekünk!

Ilyen helyzet lehet, amikor időpontot egyeztetünk egy találkozóra, és beszélgetőpartnerünk felsorolja, hogy melyik napokon ér rá. Tegyük fel, hogy miután hosszan esetelte, hogy csak szerdán ér rá, minden szabadkozás vagy saját tévedésére való utalás nélkül közli, hogy szerdán nem ér rá. Mit tehetünk ilyenkor? Visszakérdezhetünk. Megkérdezhetjük, hogy tulajdonképpen szerdán ráér-e, vagy sem, és ez a válaszból várhatóan ki is fog derülni.

A párbeszéd modellezése legegyszerűbb esetben a kijelentéslogikára épül. Ennek klasszikus szemantikája csak annyit tud megállapítani az ellentmondásos helyzetben, hogy az addig elhangzott mondatoknak megfelelő formula-halmaz kielégíthetetlen, de továbblépésre nem ad lehetőséget. Diskurzusok elemzéséhez megfelelő eszköznek tűnik a dinamikus szemantikai megközelítés. Bemutatom, hogy a vizsgált probléma nem oldható meg akármilyen egyszerű dinamikus szemantikai keretben, de ismertetek egy olyan szemantikai elméletet, amely alkalmas az ellentmondások és a visszakérdezés kezelésére.

2. Mire keressük a megoldást?

Adott egy párbeszéd, amit tekinthetünk egy (kijelentéslogikai) formulából álló sorozatnak. A formulasorozat az utolsó tagja nélkül kielégíthető formulahalmazt ad, de az utolsóval együtt nem. A diskurzus nem akadhat el emiatt, a párbeszédet folytatni szeretnénk úgy, hogy az ellentmondásosságot kiküszöböljük, de nem feltétlenül a legutolsó formula figyelmen kívül hagyásával. Biztosítani kell egy visszavonás műveletet, amellyel az ellentmondást okozó formulát „hatástalaníthatjuk” (az általa hordozott információt kivonhatjuk az aktuális információs állapottól). Továbbá ahhoz, hogy megtudjuk,

---

¹ Itt szeretném megköszönni a témával és a cikk megírásával kapcsolatos észrevételeit Kálmán Lászlónak, Maleczki Mártának és Pásztorné Varga Katalinnak; családomnak pedig a türelmét.

mely formula az, amelyet vissza kell vonnunk, lehetőséget kell biztosítani a visszakérdezésre. Szintaktikai és szemantikai fogalmakat kell bevezetni, és megmutatni, hogyan alkalmasak ezek a kívánt cél elérésére.

Definiálni kell a kijelentéslogika nyelvét (szintaxis). Az ellentmondásosság felismerésében fontos szerepet játszik a hozzá tartozó klasszikus szemantika, amit a később ismertetett szemantikai rendszerek is fel fognak használni, így ezt is megadom. Ismertetem a kijelentéslogikához tartozó legegyszerűbb felfrissítő szemantikát. Definiálom azokat a szemantikai fogalmakat, amelyek szükségesek a vizsgált jelenség formális megfogalmazásához. Bemutatom, hogy megoldásához nem elégséges az egyszerű felfrissítő szemantika. Végül olyan elméleteket vázolok fel, amelyek megkísérlik a probléma megoldását.

Tisztában vagyok vele, hogy az itt vizsgált eseten kívül más problémás helyzetek is léteznek, melyek a diskurzus „elakadását” okozhatnak. Ilyen lehet az előfeltevések nem teljesülése is, melyet a cikkben ismertetett szemantikai rendszer bővítése kezelni tudna. Továbbá előfordulhat, hogy a diskurzus több lépésén keresztül folyamatosan ellentmondásos állapotban vagyunk, mégis több állítás visszavonásával az ellentmondásosság kiküszöbölhető. A cikk ezt a helyzetet sem vizsgálja.

3. Kijelentéslogika²

Az itt definiált szintaxis és szemantika az alapja a kifejtett dinamikus rendszereknek.

3.1. Szintaxis

1. Definíció: **A kijelentéslogika nyelve**

$$L_0 =_{\text{def}} \langle \mathbf{LC}, \mathbf{Con}, \mathbf{Form} \rangle$$

2. Definíció: **Logikai konstansok**

$$\mathbf{LC} =_{\text{def}} \{ (,), \neg, \wedge, \vee \}$$

Ezek: a nyitó- és csukó zárójel, a negáció, a konjunkció és az alternáció jelei.

3. Definíció: **Kijelentéskonstansok**

$$\mathbf{Con} =_{\text{def}} \{ p_i \}_{i \in \mathbb{N}}$$

---

² Szintaxis és klasszikus szemantika Kálmán-Rádai (2001: B. függelék) és Ruzsa (1988) alapján.

A p_i konstansok kijelentéseknek felelnek meg. Tegyük fel továbbá, hogy $\mathbf{Con} \neq \emptyset$.³

4. Definíció: **Formulák**

Form az a legkisebb halmaz, amely eleget tesz a következő feltételeknek:

- $p \in \mathbf{Con} \Rightarrow p \in \mathbf{Form}$ (egy kijelentéskonstans formula: atomi formula)
- $\varphi \in \mathbf{Form} \Rightarrow \neg \varphi \in \mathbf{Form}$ (formula negáltja is formula)
- $\varphi, \psi \in \mathbf{Form} \Rightarrow (\varphi \wedge \psi) \in \mathbf{Form}$ (formulák konjunkciója is formula)
- $\varphi, \psi \in \mathbf{Form} \Rightarrow (\varphi \vee \psi) \in \mathbf{Form}$ (formulák alternációja is formula)

3.2. Klasszikus szemantika kijelentéslogikához

5. Definíció: **Univerzum**

$$U = \{I, H\}$$

I az igaz tényállások, H pedig a hamis tényállások halmaza, melyekre teljesül, hogy $I \cap H = \emptyset$ és $I \cup H \neq \emptyset$.

6. Definíció: **Interpretáció-függvények**

Egy interpretáció-függvény jele ρ és teljesül rá, hogy $p \in \mathbf{Con}$ esetén $\rho(p) \in U$.

Egy interpretáció-függvény a kijelentéskonstansokhoz elemi tényállásokat rendel.

7. Definíció: **Modellek**

$$M =_{\text{def}} \langle I, H, \rho \rangle$$

M jelöl egy modellt, I és H rendre az igaz és hamis tényállások halmaza, ρ pedig a modellhez tartozó interpretáció-függvény.

---

³ A cikkben $\emptyset$ mindenhol az üres halmazt jelöli.

8. Definíció: **Formulák (klasszikus⁴) szemantikai értéke**

a. $[p]^M =_{\text{def}}$	1, ha $\rho(p) \in I$;	0 egyébként
b. $[\neg \varphi]^M =_{\text{def}}$	1, ha $[\varphi]^M \in H$;	0 egyébként
c. $[(\varphi \wedge \psi)]^M =_{\text{def}}$	1, ha $[\varphi]^M = 1$ és $[\psi]^M = 1$;	0 egyébként
d. $[(\varphi \vee \psi)]^M =_{\text{def}}$	1, ha $[\varphi]^M = 1$ vagy $[\psi]^M = 1$;	0 egyébként ⁵

Itt $[\varphi]^M$ jelöli a φ formula szemantikai értékét az L_0 nyelv M modelljében, feltéve, hogy $p \in \mathbf{Con}$ és $\varphi, \psi \in \mathbf{Form}$, továbbá 1 jelöli az *igaz*, 0 pedig a *hamis* igazságértéket.

4. Egyszerű felfrissítő⁶ szemantika kijelentéslogikához

Ez a nagyon egyszerű dinamikus szemantikai rendszer, melyet Kálmán-Rádai (2001: 4.1. fejezet)-ből emeltem ki kis módosítással, a $\diamond$ modális operátor elhagyásával és az alternáció bevezetésével, jó kiindulópont az alapvető problémák bemutatásához, illetve bonyolultabb szemantikai rendszerek megalkotásához. Mint a dinamikus szemantikai rendszerekben általában, itt is információs állapotokból információs állapotokba képező függvényként modellezzük a formulák jelentését, vagyis egy formula jelentése az információváltoztató képessége.

9. Definíció: **Információs állapotok az egyszerű felfrissítő szemantikában**

Az egyszerű felfrissítő szemantika információs állapotainak halmazát

Σ_0 jelöli, és ha $\mathbf{M}$ az L_0 nyelv modelljeinek osztálya, akkor

$\Sigma_0 =_{\text{def}} P(\mathbf{M})$, ami $\mathbf{M}$ hatványhalmaza (részalmazainak halmaza). Egy információs állapot azokat a modelleket tartalmazza, amelyek lehetségesek az információink alapján.

---

⁴ A „klasszikus” szemantikai értéket a szimpla szögletes zárójel [ ] jelöli, szemben a későbbiekben használt dupla szögletes zárójellel [[ ]], amely a dinamikus szemantikai érték számára van fenntartva.

⁵ Az alternációt általában a konjunkció és a negáció segítségével szokták definiálni, de mivel egy később ismertetett rendszerben ezt nem tudom megtenni, itt sem származtatom belőlük.

⁶ A „felfrissítő” szemantika (angolul „update semantics”) gondolata Robert Stalnaker-től (1974, 1978) származik, ezt fejlesztette tovább Frank Veltman (1985, 1996). [Kálmán-Rádai (2001: 88) nyomán.]

10. Definíció: **Szemantikai értékek az egyszerű felfrissítő szemantikában**

Ha φ egy formula, akkor az egyszerű felfrissítő szemantikabeli szemantikai értéke:

$$\llbracket \varphi \rrbracket : \Sigma_0 \rightarrow \Sigma_0$$

Egy formula szemantikai értéke egy függvény, mely Σ_0 elemeihez Σ_0 elemeit rendeli.⁷

- a. Ha φ *atomi formula*, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \{M \in \sigma : [\varphi]^M = 1\}$, vagyis az atomi formulák az őket igazra értékelő modelleket tartják meg az eredeti információs állapotból.
- b. $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)$, vagyis a tagadott formulák azokat a modelleket tartják meg az eredeti információs állapotból, amelyek a tagadott formulát értékelik igazra.
- c. $\llbracket (\varphi \wedge \psi) \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \llbracket \varphi \rrbracket(\llbracket \psi \rrbracket(\sigma)) = \llbracket \varphi \rrbracket \circ \llbracket \psi \rrbracket(\sigma)$ vagyis *konjunktív formuláknál* a formulákat egymás után alkalmazzuk, ami függvénykompozícióként jelenik meg. (Megmarad egy modell, ha az első, majd a második formula is igazra értékeli.)
- d. $\llbracket (\varphi \vee \psi) \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) \cup \llbracket \psi \rrbracket(\sigma)$ vagyis *alternatív formulák* megtartanak egy modellt, ha legalább az egyik formula igazra értékeli.

11. Definíció: **Formulák eliminatív tulajdonsága**

Ha megnézzük a formulák hatását, azt látjuk, hogy az eredetihez képest olyan információs állapotba visznek, amely kevesebb (vagy ugyanannyi) modellt tartalmaz – de csak olyan modelleket, amelyek az eredetinek is elemei. Ezt nevezzük a formulák *eliminatív tulajdonságának* (a formula eliminál bizonyos modelleket, azaz szűri őket).

4.1. *Az ellentmondásos információs állapot problémája*

A cikkben vizsgált helyzetben egy kielégíthető formulahalmazhoz tartozó információs állapot után jön egy kielégíthetetlen formulahalmazhoz tartozó információs állapot. Az előbbihez esetleg lehetséges nem üres modellhalmaz, az utóbbihoz nem. *Az ellentmondásos információs állapot modellhalmaza*

---

⁷ A továbbiakban azt a kifejezést fogom használni, hogy „*egy formulát alkalmazok egy információs állapotra*”. Ez azt jelenti, hogy a formulához rendelt szemantikai értéket, ami egy információs állapotokból információs állapotokba képező függvény, alkalmazom az adott információs állapotra, mint a függvény argumentumára. Azt a kifejezést is fogom használni, hogy „*a formula egy információs állapotból egy (másik) információs állapotba visz*”. Ekkor arra gondolok majd, hogy a formulát alkalmazom az információs állapotra, és az eredményként kapott információs állapot az, amibe a formula „visz”.

üres. Ez önmagában nem probléma, de a diskurzus folytatásakor már igen. Ugyanis bármilyen formula is következik majd a diskurzusban, a formulák eliminatív tulajdonsága miatt továbbra is ugyanabban az információs állapotban maradunk. Azt mondhatjuk, hogy *a diskurzus értelmezése* ennél a pontnál „*elakad*”. Márpedig *természetes helyzetben ez nem fordul elő*. Ha valaki valamiről ellentmondóan nyilatkozik, általában nem vetjük el az összes, más tárgyra irányuló információközlését. Megpróbáljuk megoldani a problémát: kiküszöbölni az ellentmondást, majd továbblépni.

4.2. A diskurzus elakadásának formális megragadása

A következő fogalmakra van szükségünk hozzá:

12. Definíció: **Abszurd információs állapot**⁸

A $\sigma = \emptyset$ információs állapotot *abszurd* információs állapotnak nevezük. Ennek az információs állapotnak nincs egyetlen eleme sem, nincs olyan modell, amely elfogadható lenne benne. *Lehetetlen helyzetet* takar. (Ilyen az ellentmondásos információs állapot.)

13. Definíció: **Diskurzus értelmezésének elakadása**

Ha egy diskurzus olyan információs állapotba kerül, amelyre bármilyen formulát alkalmazva ugyanabban az információs állapotban maradunk, azt mondjuk, hogy *a diskurzus értelmezése „elakad”*. Elakad, mert ugyanabban az információs állapotban maradunk, ha próbáljuk értelmezni a következő formulákat, mintha nem értelmeznénk.

14. Definíció: **Elfogadott formula**

A φ formula *elfogadott*⁹ a σ információs állapotban, ha $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma$, másképp azt is mondhatjuk, hogy σ *alátámasztja* φ -t. Jelölése: $\sigma \Vdash \varphi$.

Most néhány megállapítás, ami segíthet a diskurzus elakadásának megismerésében:

---

⁸ Az általánosság kedvéért fogom az abszurd információs állapot megnevezést használni az *ellentmondásos* helyett. Veltman (1996) használja az „*absurd state*” fogalmat, és az üres halmazzal definiálja, viszont egyéb megfontolásból *I*-el jelöli. A minimális információs állapotot (esetünkben ez $\sigma_0 = \mathbf{M}$ -nek felel meg) jelöli θ -val (áthúzás nélkül, nem összekeverendő az üres halmaz jelével: $\emptyset$). Nem követem a jelölésmódját.

⁹ Veltman (1996) nyomán. Az angol terminus: „*accepted*”.

1. Tétel: *Az abszurd információs állapotban minden formula elfogadott.*

BIZONYÍTÁS: A szemantikai értékek definíciójánál láthattuk, hogy a formulák eliminatív tulajdonságúak. De mivel az abszurd információs állapot az üres modellhalmaz, ebből nem lehet elvenni modelleket. Akármilyen formulát is alkalmazunk rá, maradunk az abszurd információs állapotban. $\square$

2. Tétel: *Az egyszerű felfrissítő szemantikában kizárólag az abszurd információs állapot olyan, amelybe jutva a diskurzus elakad.*

BIZONYÍTÁS: Olyan információs állapotból, amely nem az abszurd, mindig tovább lehet jutni. Ugyanis ha veszünk egy modellt az információs állapotból, megnézzük egy atomi formulát, amihez ez a modell valamilyen értéket rendel (legyen ez p), majd ha p -t igazra értékeli, akkor $\neg p$ -vel, különben pedig p -vel frissítünk, akkor ez a modell már nem kerül be az új információs állapotba, tehát az előzőtől különböző információs állapotba kerültünk, elakadásról nem beszélhetünk. Mivel beláttuk, hogy az abszurd információs állapotban minden formula elfogadott, ezért az abszurd információs állapotot bármilyen formulával is frissítjük, maradunk ugyanabban az információs állapotban, tehát ebben az esetben a diskurzus elakadt. $\square$

4.3. Az elakadás kiküszöbölése

Ha a beszélő vissza tudja vonni valamelyik állítását, és ezáltal megszűnik az ellentmondás, ki tudjuk küszöbölni a diskurzus elakadását. Szükség van tehát egy *visszavonás* műveletre. Ha ő magától nem vonja vissza¹⁰, amit kéne, mi is felhívhatjuk rá a figyelmét. Sőt, rámutathatunk arra, hogy mely állítás vagy állítások okozzák az ellentmondást. *Visszakérdezhetünk*, hogy melyiket vonja vissza.

Szerencsére megállapítható, hogy mely formulák okozzák az ellentmondást! Belátható ugyanis, hogy ha egy σ információs állapotból, amely nem az abszurd, egy φ formula hatására az abszurd információs állapotba kerültünk, csak úgy lehet, ha σ -ban φ tagadása elfogadott (vagyis φ és $\neg \varphi$ okozza az ellentmondást). Ennek bizonyítását adják a következő tételek:

---

¹⁰ Amit természetesen megtehet, de jelen cikk ezt a lehetőséget nem vizsgálja.

3. Tétel: *Ha $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, akkor $\sigma \Vdash \neg \varphi$. Azaz ha a σ információs állapotot a φ formulával frissítve az abszurd információs állapotot kapjuk, akkor σ -ban $\neg \varphi$ elfogadott.*

BIZONYÍTÁS: Indirekt módon. Tegyük fel, hogy $\sigma \Vdash \neg \varphi$ nem igaz. $\sigma \Vdash \neg \varphi$ definíciója: $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma$. A negáció szemantikai értékének definíciója alapján a következőt írhatjuk: $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)$. Így azt feltételeztük, hogy $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) \neq \sigma$. De mivel $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, azt kapjuk, hogy $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma \setminus \emptyset = \sigma$. Ezzel ellentmondásra jutottunk, kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma$ esetén $\sigma \Vdash \neg \varphi$. $\square$

4. Tétel: *Ha $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, akkor $\sigma \Vdash \varphi$.*

BIZONYÍTÁS: Felhasználva, hogy $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \llbracket \neg \neg \varphi \rrbracket(\sigma)$ és feltéve, hogy $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, a $\psi =_{\text{def}} \neg \varphi$ behelyettesítéssel az előző segédétel alapján írhatjuk, hogy $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \llbracket \neg \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \llbracket \neg (\neg \varphi) \rrbracket(\sigma) = \llbracket \neg \psi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, és ekkor $\sigma \Vdash \psi$. $\square$

Felhasználtam a következő segédtelet:

5. Tétel: $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \llbracket \neg \neg \varphi \rrbracket(\sigma)$

BIZONYÍTÁS: $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)$, tehát $\llbracket \neg \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \llbracket \neg (\neg \varphi) \rrbracket(\sigma) = \sigma \setminus \llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma \setminus (\sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)) = \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)$. $\square$

6. Tétel: *Ha $\sigma \Vdash \neg \varphi$ vagy $\sigma = \emptyset$, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$.*

BIZONYÍTÁS: $\sigma \Vdash \neg \varphi$ azt jelenti definíció szerint, hogy $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma$, vagyis $\sigma = \llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) = \sigma \setminus \llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)$. Ez az egyenlőség csak úgy teljesülhet, ha $\sigma = \emptyset$, vagy $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$. Viszont ha $\sigma = \emptyset$, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, mert mint láttuk, a felfrissítő szabályok eliminatív jellegűek. Tehát beláttuk, hogy mindenképpen $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$. $\square$

7. Tétel: *Ha $\sigma \neq \emptyset$ és nem igaz, hogy $\sigma \Vdash \neg \varphi$, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) \neq \emptyset$.*

BIZONYÍTÁS: Be kell látni, hogy ha $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, akkor $\sigma = \emptyset$, vagy $\sigma \Vdash \neg \varphi$. Tegyük fel, hogy $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$. φ tulajdonságaitól függetlenül ez mindig teljesül, ha $\sigma = \emptyset$. Tegyük fel, hogy $\sigma \neq \emptyset$. Korábban beláttuk, hogy ha $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, akkor $\sigma \Vdash \neg \varphi$. $\square$

8. Tétel: $\sigma \neq \emptyset$ esetén $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) = \emptyset$, akkor és csak akkor, ha $\sigma \Vdash \neg \varphi$.

BIZONYÍTÁS: Az előző két tételből következik. $\square$

4.4. Visszavonás

A visszavonás indokaként eddig csak azt a helyzetet hoztam fel, amikor nem az abszurd információs állapotból jutunk az abszurd információs állapotba, és ekkor rögtön szeretnénk visszavonni valamit, hogy innét kikerüljünk. Vizsgálódásom fő iránya továbbra is ez marad, de elképzelhető, hogy nem vesszük észre azonnal az ellentmondásos helyzetet, és több lépésen keresztül az abszurd információs állapotban maradunk, amelyet akár már több ellentmondás is terhel. Továbbá előfordulhat, hogy a beszélő rájön, hogy tévedett, és a hallgató számára váratlanul helyesbít, visszavon valamit („Mégis...” vagy „Mégsem ...”).

Most összefoglalom a visszavonás főbb tulajdonságait, melyek a cikk problémafelvetésében fontosak, majd megmutatom, hogy az egyszerű felfrissítő szemantika nem elégséges a visszavonás formális megragadásához.

15. Definíció: A visszavonás művelet jelölése

Egy φ formula visszavonását így jelölöm: $-\varphi$.

16. Definíció: A visszavonás művelet alapvető tulajdonsága

Ha egy bizonyos információs állapotban visszavonunk egy formulát, akkor a visszavonással kapott új információs állapotban a visszavont formula már nem lesz elfogadott. Tömörebben: ha $\sigma_1 = \llbracket -\varphi \rrbracket(\sigma)$, akkor nem igaz, hogy $\sigma_1 \Vdash \varphi$.¹¹

---

¹¹ Ha több lépésen keresztül az abszurd információs állapotban voltunk, és többszörös ellentmondás terheli a dialógust, akkor elképzelhető, hogy több visszavonási lépésben lehet csak kijutni az abszurd információs állapotból. Az a sejtésem, hogy a később bemutatott szemantikai rendszerben ez megoldható, és az állítás igaz marad, de csak a dialógus egy releváns részére. Ennek ellenére ezt a helyzetet ebben a cikkben nem vizsgálom.

17. Definíció: **A visszavonás művelet természetes tulajdonságai**

- a. *Nem vonhatunk vissza az aktuális információs állapotban nem elfogadott formulát.*¹²
- b. Ha egy bizonyos információs állapotban visszavonunk egy formulát, akkor az új információs állapotban a visszavont formula tagadása elfogadott. Tömörebben: ha $\sigma_1 = \llbracket - \varphi \rrbracket(\sigma)$, akkor $\sigma_1 \Vdash \neg \varphi$.

18. Definíció: **A visszavonás művelet további tulajdonságai**

- a. A visszavonás művelet eredménye *egyértelműen* meghatározott. A visszavonás formális modellje *függvénynek* tekinthető, melynek két argumentuma egy információs állapot és egy formula, eredménye pedig egy információs állapot.¹³
- b. Ha egy *diskurzus egyik formuláját* visszavonjuk, minden esetben olyan információs állapotba kell jutnunk, amelyben pontosan azok a formulák elfogadottak, mint abban az információs állapotban, melyet úgy kapunk a kiinduló információs állapotból, hogy arra csak *a diskurzusnak a visszavont formula elhagyásával kapott részét* alkalmazzuk (és esetleg a visszavont formula tagadását).¹⁴
- c. A visszavonás nem csak korábban elhangzott állításoknak megfelelő teljes formulákra vonatkozhat, hanem azok *információtartalmára, vagy az információtartalom egy részére* is.
- d. Visszavonáskor *nem törölhetünk véglegesen információt*. (Többszörös visszavonás során hivatkozhatunk a korábban visszavont elemekre.)

9. Tétel: *Az egyszerű felfrissítő szemantikában a visszavonás művelet nem definiálható szemantikai műveletként.*

BIZONYÍTÁS: Csak az aktuális információs állapotot és a visszavonandó formulát ismerjük. Elég, ha *egy példát mutatunk* arra, hogy ez nem elég a visszavonás után elérendő információs állapot egyértelmű meghatározására.

---

¹² Vizsgálatom fő irányában, az abszurd információs állapotból való visszavonásnál ez automatikusan teljesül.

¹³ Az egyszerű felfrissítő szemantikában a vizsgált probléma szempontjából főlegesen ez a megkötés, mert mindig az (egyetlen) abszurd információs állapotban vonunk vissza valamit. De strukturált információs állapotok esetén több abszurd információs állapot is lehetséges, ezért tekintetemet előre vetve megtartom.

¹⁴ Ez csak a kijelentéslogikában igaz, elsőrendű predikátumlogikában már nem.

Ha az aktuális információs állapot az abszurd állapot, a $(\neg p \wedge p)$ formulával jutottunk ide, és ezt szeretnénk visszavonni, akkor *az eredeti információs állapot bármi lehetett*, mert bármelyikből az abszurd állapotba visz ez az önellentmondásos formula. Nem határozható meg, hogy melyik információs állapotot kéne megkapnunk a sok közül a visszavonás után. $\square$

Ahhoz, hogy a visszavonás operátort be tudjuk vezetni, valószínűleg elég az információs állapotokat újradefiniálni, mégpedig úgy, hogy strukturáltak legyenek.

5. Felfrissítési történetet tartalmazó szemantika kijelentéslogikához (FT₀)

Ha olyan *rendezett párként* definiáljuk az *információs állapotot*, amelyben a pár *első eleme az előző információs állapot*, a *második* eleme pedig ugyanaz, mint *amit az egyszerű felfrissítő szemantika rendelne* a diskurzus jelenlegi fázisához, akkor mindig vissza tudunk lépni az előző információs állapotba. Ha nem a legutolsó formulát kell visszavonni, hanem egy korábit, akkor visszalépegetünk az információs állapotokban az elhagyandó formula alkalmazásával kapott információs állapot előtti információs állapotig, majd a kihagyandó utáni formulákkal kapott modellhalmazokkal, a visszavonandó formula ismeretében halmazműveleteket végezve „újrajátszuk” a dialógus végét.

19. Definíció: A kijelentéslogika szintaxisa kibővítvé a visszavonás operátorral

$$\mathbf{LC} \stackrel{\text{def}}{=} \{ (,), \neg, \wedge, \vee, - \}$$

A formulák definíciójához hozzá kell venni a következőt: $\varphi \in \mathbf{Form} \Rightarrow -\varphi \in \mathbf{Form}$.

20. Definíció: Információs állapotok az FT₀ szemantikában

Jelölje Σ_{FT_0} az FT₀ szemantika lehetséges információs állapotainak halmazát, Σ_0 pedig az egyszerű felfrissítő szemantikához tartozó lehetséges információs állapotok halmazát.

- Ha $\tau_0 \in \Sigma_0$, akkor a kiinduló információs állapot: $\tau_0 \in \Sigma_{\text{FT}_0}$.
- Ha $\sigma \in \Sigma_{\text{FT}_0}$ és $\tau \in \Sigma_0$, akkor $\langle \sigma, \tau \rangle \in \Sigma_{\text{FT}_0}$
- Csak az előző két feltételnek eleget tevő információs állapotok Σ_{FT_0} elemei.

τ_0 meghatározására a legkézenfekvőbb $\tau_0 = \mathbf{M}$, de lehet ennél szűkebb halmaz is.

21. Definíció: **Szemantikai értékek az FT_0 szemantikában**

Ha $\varphi \in \mathbf{Form}$, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket_{FT_0} : \Sigma_{FT_0} \rightarrow \Sigma_{FT_0}$. Azoknál a formuláknál, amelyekhez az egyszerű felfrissítő szemantika szemantikai értéket rendel, $\llbracket \varphi \rrbracket_{FT_0}(\sigma) =_{\text{def}} \langle \sigma, \llbracket \varphi \rrbracket_E(\tau) \rangle$ ha $\sigma, \sigma_0 \in \Sigma_{FT_0}$, $\tau \in \Sigma_0$ és $\sigma = \langle \sigma_0, \tau \rangle$.

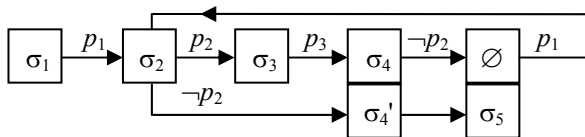
Visszavonást tartalmazó formuláknál pedig:

$\llbracket -\varphi \rrbracket_{FT_0}(\sigma) =_{\text{def}} \langle \sigma, rev(\varphi, \tau) \rangle$, ahol rev az a függvény, amelyet a visszavonási algoritmus határoz meg (alább), és amely σ -hoz φ alapján rendel modellhalmazt.

5.1. *A visszavonási algoritmus*

Mivel az információs állapot definíciója nem őrzi meg a diskurzusban szereplő formulákat, csak az általuk kapott modellhalmazokat, külön feladat megtalálni azt a pontot a diskurzusban (az aktuális információs állapotban beágyazva azt a korábbi információs állapotot), amit a visszavonandó formula alkalmazásával kaptunk meg.

Egy olyan információs állapotot kell találnunk, amelyben nem elfogadott a visszavonandó formula. Ha az információsállapot-előzményekben sorban *visszalépegetünk*, az információs állapotokat megpróbáljuk frissíteni a visszavonandó formulával, és az ezzel való frissítés hatására nem ugyanazt a modellhalmazt kapjuk, mint amit a hozzájuk tartozó eredeti frissítéssel, akkor az információs állapotban már nem elfogadott a visszavonandó formula. Ha az első ilyen információs állapotnál (nevezzük ezt *visszavonási pontnak*) megállunk a visszafelé lépegetéssel, akkor a diskurzus vége felé haladva a *következő* modellhalmaz már a visszavonandó formula hatására alakult ki. Ezt megjelöljük, mint olyat, amit *figyelmen kívül kell hagyni*. A következő (és a visszavonási ponthoz tartozó) információs állapothoz tartozó modellhalmazzal kell valamit kezdeni. Természetesen a dialógus hátralévő részében is előfordulhat olyan formula, amelynek következménye a visszavonandó formula. Ezt átmenetileg figyelmen kívül hagyom, úgy veszem, hogy nem áll fenn ez a helyzet, de a későbbiekben emiatt végig kell nézni a dialógus hátralévő részét is, hogy ott ki kell-e hagyni valamit.

Nézzük meg egy *atomi formula* visszavonásának kísérletét! A visszavonási pont után következő információs állapotokban p elfogadott volt, minden modell igazra értékelte p -t. Ha a visszavonásnak azt a természetes tulajdonságát figyelembe vesszük, hogy a formula visszavonása után a tagadása elfogadott lesz, akkor a visszavonási pontban alkalmazhatnánk $\neg p$ -t. Ezáltal olyan halmazhoz jutunk, amelyben csak olyan modellek szerepelnek, amelyek p -t hamisra értékelik. (Nevezzük ezt a visszavonási pontot követő *revideált állapotnak*.) A dialógus hátralévő része ehhez új információkat kell, hogy adjon, tehát a modellek számát csökkenteni kell. A *revideált állapot*hoz és az eredeti dialógusban a következő információs állapotokhoz tartozó modellhalmazok metszete üres, mert p -t ellenkezőképpen értékelik – a halmazok kivonása ezért szintén használhatatlan, a komplementerképzés és az unió pedig szaporítja a modelleket. Szerencsére a visszavonandó formulát is ismerjük, amely ebben az esetben egy atomi formula. Ha az eredeti dialógus információs állapotai közül azoknak a modellhalmazait, amelyek *a visszavonási pontot követik*, és nem jelöltük meg őket figyelmen kívül hagyandónak, úgy módosítjuk, hogy bennük p értékelését megfordítjuk, majd a *revideált állapot modellhalmazával* vesszük a *metszetüket*, akkor elképzelhető, hogy jó végeredményt kapunk.

Sajnos adható olyan példa, amelyre ez a módszer rossz eredményt ad. Sejtésem az, hogy ez a módszer működőképessé tehető, ha a kiinduló információs állapot minden lehetséges értékeléssel tartalmaz modelleket, és módszert adunk az összetett formulák atomi formulákra és tagadott atomi formulákra bontására. Ezt a megkötést túl erősnek érzem, és még csak atomi formulák visszavonásáról volt szó, így nem foglalkozom ilyen irányítású pontosítással.

5.2. Példa a visszavonási algoritmus rossz működésére

Az egyszerűség kedvéért legyen csak három kijelentéskonstansunk (p_1, p_2, p_3), és egy modellt jellemezzünk egy háromjegyű kettes számrendszerbeli számmal, amely sorban megadja a konstansokról, hogy igazak, vagy hamisak-e (1, illetve 0 számjegy).

$\sigma = \{011, 101\}$, el fog hangzani sorban a p_2 -nek és p_3 -nak megfelelő mondat.

A visszavonási pont σ . Erre kell alkalmaznom $\neg p_2$ -t. Így kapom a következő (egy elemű) halmazt: $\{101\}$. Most figyelmen kívül kell hagynom az első $\{011\}$ -et (amit p_2 -vel kaptunk), de a következőt, amit p_3 -mal kaptunk, már nem – viszont módosítani kell benne p_2 értékelését. Így kapjuk: $\{001\}$.

Ennek metszetét kell venni $\{101\}$ -el, ami az üres halmaz.¹⁵ Pedig az eredeti információs állapotot figyelembe véve $\{101\}$ kéne, hogy legyen a visszavonás utáni eredmény! $\{000, 001, 010, 011, 100, 101, 110, 111\}$ kiinduló állapottal (mindenféle értékelést tartalmaz) megfelelő eredményt kaptunk volna ugyanezzel az algoritmussal.

Úgy tűnik, hogy kevés csak a modellhalmazokat ismerni. Ha magukat a formulákat is ismernénk visszamenőleg, valószínűleg eredményesebb algoritmust tudnánk megadni.

6. Formulatórténetet tartalmazó szemantika kijelentéslogikához (FTF₀)

A visszavonás művelet szintaxisát megtartva, az FTF₀ rendszerhez hasonló módszerrel, de modellhalmazok helyett a formulákat tárolva a következő szemantikai rendszert kaphatjuk:

22. Definíció: Információs állapotok az FTF₀ szemantikában

Jelölje Σ_{FTF_0} az FTF₀ szemantika lehetséges információs állapotainak halmazát, Σ_0 pedig az egyszerű felfrissítő szemantikához tartozó lehetséges információs állapotok halmazát.

- Ha $\tau_0 \in \Sigma_0$ a kiinduló információs állapot, akkor $\tau_0 \in \Sigma_{\text{FTF}_0}$.
- Ha $\sigma \in \Sigma_{\text{FTF}_0}$ és $\varphi \in \mathbf{Form}$, akkor $\langle \sigma, \varphi \rangle \in \Sigma_{\text{FTF}_0}$.
- Csak az előző két feltételnek eleget tevő információs állapotok Σ_{FTF_0} elemei.

τ_0 meghatározására a legkézenfekvőbb $\tau_0 = \mathbf{M}$, de lehet ennél szűkebb halmaz is.

Valaki kifogásolhatja, hogy szintaktikai elemeket építék bele a szemantikai elméletbe. Sajnos úgy tűnik, enélkül nem tudjuk általánosan definiálni a visszavonás operátor szemantikáját. Másrészt arról van szó, hogy a formulák jelentését több összetevőre bontom. Jelentésük egyik rétege, ami a mondatstruktúrából fakad, a diskurzusszerkezet-építő szabályokban¹⁶ válik láthatóvá. A másik az igazságfeltételekkel függ össze. Ehhez be kell vezetni egy

---

¹⁵ Hiszen két egyelemű halmazról van szó, melyek egy-egy különböző elemet tartalmaznak.

¹⁶ Hasonlóan a DRT-ben használt DRS-építő szabályokhoz, lásd: Kamp (1981). A DRT-ben a szabályok jobban kidolgozottak, és az elsődrendű predikátumlogika nyelvét használják. Többek között azért mégsem a DRT-ből indulok ki, mert a beágyazott DRS-ek és a visszavonás viszonyának tisztázása komolyabb kutatást igényelne.

függvényt, ami lehetséges világmodellek halmazát rendeli a hallgató információs állapotaihoz.

23. Definíció: **Szemantikai értékek az FTF_0 szemantikában**

Ha $\varphi \in \mathbf{Form}$ és $\sigma \in \Sigma_{FTF_0}$, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket_{FTF_0} : \Sigma_{FTF_0} \rightarrow \Sigma_{FTF_0}$, és $\llbracket \varphi \rrbracket_{FTF_0}(\sigma) =_{\text{def}} \langle \sigma, \varphi \rangle$.

24. Definíció: **Az információs állapotokhoz modellhalmazt rendelő függvény**

Jelölése megegyezik az abszolútérték-függvény jelével.

$|\sigma|_{FTF_0} : \Sigma_{FTF_0} \rightarrow P(\mathbf{M})$, ahol $\sigma \in \Sigma_{FTF_0}$.

A függvény pontos definiálástól itt most eltekintek, mert a cikk terjedelmi korlátja miatt nem fér ide. A lényege a következő:

A kiinduló információs állapottal egyszerű dolgunk van, mert az pontosan egy ilyen modellhalmazként van definiálva. Más információs állapotok tartalmazzák mindig az előző információs állapotot, ezért rekurzív módon megadható a számítás, mert az előzőre kell kiszámítani a modellhalmazt, és erre kell, hogy hasson az új formula. Ha a dialógusban nincs sehol visszavonás, akkor csak az egyszerű felfrissítő szemantika szabályait kell alkalmaznunk sorban az egymást követő információs állapotokhoz tartozó modellhalmazokra.

A visszavonásnál meg kell keresni az előző információs állapotokban azokat, amelyekhez tartozó formula pontosan a visszavonandó formula. Ezek után ugyanúgy kell tenni, mintha nem is foglalkoznánk visszavonással, csak éppen ezeket az információs állapotokat ki kell hagyni a számításból. Továbbá a természetes visszavonás azon tulajdonságát, hogy a visszavont formula tagadását rögtön állítjuk is, úgy lehet bevenni a számításba, hogy a visszavonáskor alkalmazzuk a visszavont formula tagadásához tartozó egyszerű felfrissítő szemantikabeli szabályt is. Az egyértelműség kedvéért *a visszavonandó formula tagadásának állítása nélküli műveletet* a későbbiekben „*tiszta*” visszavonásnak fogom nevezni.

Nagyon hasonló a módszer az FT_0 szemantikánál leírt algoritmushoz, de itt megfelelő eredményt kapunk, mert rendelkezésünkre állnak maguk a formulák is.

Az algoritmus természetesen finomítható, ha a diskurzusban előforduló összetett formulákat valamilyen módon atomi formulákra, illetve azok tagadásaira bontjuk, és kis darabonként kezeljük. Így kerülhető el, hogy a szükségesnél több információt vonjunk vissza, és így érhető el, hogy ne csak a diskurzusban szereplő teljes formulákat lehessen visszavonni.

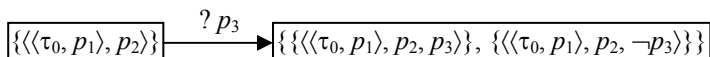
7. Visszakérdezés

Az FTF₀ rendszer könnyen kibővíthető úgy, hogy tudja kezelni az abszurd információs állapotból való kilépéshez eszközt nyújtó visszakérdezést is. *Kijelentéslogikáról* lévén szó, kizárólag *eldöntendő* vagy *választó* jellegű *kérdéseket* lehet megfogalmazni. A kérdések és válaszok szemantikája általánosan is megfogalmazható, de *a visszakérdezés kicsit különbözik a szokványos kérdésektől*. A bevezetőben említett példa visszakérdezése a következő:

(1) *Tulajdonképpen szerdán ráérsz vagy sem?*

Ez nem egyszerű kérdés. Intuícióm szerint kicsit más a hanglejtése.

A kérdések szemantikájával foglalkozó elméletek egyik típusa szerint a kérdések csoportokra osztják a modelleket.¹⁷ Eldöntendő kérdések esetén az egyik csoportban azok a modellek lesznek, melyek szerint az a formula, amelynek igazságára a kérdés vonatkozik, igaz – a másikban azok, amelyek szerint hamis. Ha az információs állapotok FTF₀-beli elképzelését veszem alapul, akkor a kérdések szemantikáját is kezelő elméletben ez úgy jelenik meg, hogy az információs állapotok az FTF₀-beli információs állapotok halmazai lesznek (ezért ami FTF₀-ban információs állapot, azt itt nevezhetem információtöredéknek is). Eldöntendő kérdés esetén az előző információs állapotot duplázunk – minden eleméből veszünk egyet, melyhez a kérdezett formula állítását, és egyet, melyhez a tagadását fűzzük hozzá.¹⁸ A $p_1, p_2, ? p_3$ formulasorozat esetén ez így alakulna:

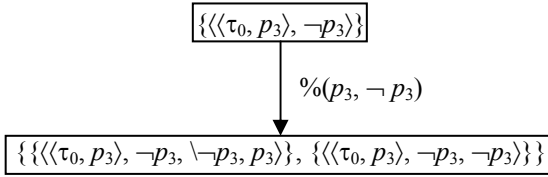

A visszakérdezés ehhez érzésem szerint annyit tesz hozzá, hogy már a hozzáfűzött *formula* tagadásának *visszavonását is* hozzá kell fűzni előtte. Ezt támasztja alá az is, hogy visszakérdezés esetén nem szoktuk hozzátenni a válaszhoz, hogy „mégsem”. Visszavonásra pedig szükség van az ellentmondásosság kiküszöböléséhez. A $p_3, \neg p_3, \%(p_3, \neg p_3)$ formulasorozat esetén:

¹⁷ Lásd például Groenendijk–Stokhof (1984a, 1984b, 1997), illetve Hulstijn (1997), ahol ekvivalenciaosztályok szerepelnek a definícióban.

¹⁸ Általánosítva ezt az esetet, a formális rendszerben bevezetem az információs állapot frissítését formulahalmazzal – ami kettőnél több elemet is tartalmazhat.

A válaszok célja a helyzet egyértelműsítése, bizonyos lehetőségek kiszűrése. Vagyis az új információs állapotból kiszűrni elemeket – lehetőleg csak egyet hagyva meg. Így, ha a partner válasza az előző kérdések után p_3 , akkor az egyik információtöredék (amely a végén tartalmazza $\neg p_3$ -at) ellentmondásos lesz (a hozzá rendelhető modellhalmaz üres), azt el kell vetni, és csak a másikat kell meghagyni, ami jelzi a válasz által egyértelműsített helyzetet. Ha a kérdésünk után a partner kijelentésének megfelelő formula nem egyértelműsíti ilyen módon az információs állapotot, akkor nem is tekinthető válasznak a kérdésünkre.

A következő fejezetben ismertetem azt a formális rendszert, amely mindezeket a kiegészítéseket tartalmazza.

8. Dinamikus szemantika kijelentéslogikához visszakerdezőssel (DiSzK₀)

8.1. Szintaxis

25. Definíció: **DiSzK₀ nyelve**

$$L_{DiSzK_0} =_{\text{def}} \langle \mathbf{LC}, \mathbf{Con}, \mathbf{Form} \rangle$$

26. Definíció: **Logikai konstansok DiSzK₀-ban**

$$\mathbf{LC} =_{\text{def}} \{ (,), \neg, \wedge, \vee, -, ?, \%, \backslash \}$$

Ezek: a nyitó- és csukó zárójel, a negáció, a konjunkció, az alternáció, a visszavonás, a kérdő operátor, a visszakerdező operátor és a tiszta visszavonás jelei.

27. Definíció: **Kijelentéskonstansok DiSzK₀-ban**

$$\mathbf{Con} =_{\text{def}} \{ p_i \}_{i \in \mathbb{N}}$$

A p_i konstansok kijelentéseknek felelnek meg. Tegyük fel továbbá, hogy $\mathbf{Con} \neq \emptyset$.

28. Definíció: **Formulák DiSzK₀-ban**

Form, a formulák halmaza az a legkisebb halmaz, amely eleget tesz a következőknek:

- a. $p \in \mathbf{Con} \Rightarrow p \in \mathbf{Form}$: a kijelentéskonstansok formulák
- b. $\varphi \in \mathbf{Form} \Rightarrow \neg \varphi \in \mathbf{Form}$: a tagadott formulák is formulák
- c. $\varphi, \psi \in \mathbf{Form} \Rightarrow (\varphi \wedge \psi) \in \mathbf{Form}$: formulák konjunkciója is formula
- d. $\varphi, \psi \in \mathbf{Form} \Rightarrow (\varphi \vee \psi) \in \mathbf{Form}$ ¹⁹: formulák alternációja is formula
- e. $\varphi \in \mathbf{Form} \Rightarrow \sim \varphi \in \mathbf{Form}$: a formulák visszavonása is formula
- f. $\varphi \in \mathbf{Form} \Rightarrow ? \varphi \in \mathbf{Form}$: kérdő formulák
- g. $\varphi, \psi \in \mathbf{Form} \Rightarrow \% (\varphi, \psi) \in \mathbf{Form}$: visszavonásra felszólító formulák
- h. $\varphi \in \mathbf{Form} \Rightarrow \backslash \varphi \in \mathbf{Form}$: a tiszta visszavonásos formulák

8.2. *Információs állapotok és szemantikai értékek*

29. Definíció: **Információtöredékek DiSzK₀-ban**

Σ_{DiSzK_0} ' az a legkisebb halmaz, amely eleget tesz a következő feltételeknek:

- a. $\tau_0 \in \Sigma_{\text{DiSzK}_0}$ ' ha $\tau_0 \in \Sigma_0$ és $\Sigma_0 = P(\mathbf{M})$.
- b. Ha $\sigma' \in \Sigma_{\text{DiSzK}_0}$ ' és $\varphi \in \mathbf{Form}$, akkor $\langle \sigma', \varphi \rangle \in \Sigma_{\text{DiSzK}_0}$ '.

τ_0 -t nem határoztam meg pontosabban, ami több lehetőséget is megenged. Legkézenfekvőbb, ha $\tau_0 = \mathbf{M}$, az L_0 nyelv modelljeinek teljes osztálya.

30. Definíció: **Információs állapotok DiSzK₀-ban**

Σ_{DiSzK_0} jelölje az információs állapotok halmazát. Ekkor

$\Sigma_{\text{DiSzK}_0} =_{\text{def}} P(\Sigma_{\text{DiSzK}_0}')$. A kiinduló információs állapot: $\sigma_0 = \{\tau_0\}$, ahol $\tau_0 \in \Sigma_{\text{DiSzK}_0}'$ a kiinduló információtöredék.

31. Definíció: **Információs állapot frissítése formulahalmazzal**

Jele a szorzásé (*). Jelentése, ha $\Phi \subseteq \mathbf{Form}$: ha $|\sigma \times \Phi| = \emptyset$, akkor

$\sigma * \Phi =_{\text{def}} \sigma \times \Phi$, különben

$\sigma * \Phi =_{\text{def}} (\sigma \times \Phi) \setminus \{\sigma' \mid \sigma' \in (\sigma \times \Phi) \ \& \ |\sigma'| = \emptyset\}$.²⁰

A definícióhoz szükség van arra a függvényre, amelyet az abszolútérték-függvénnyel azonosan jelölünk – értelmezve van információs állapotokra és

---

¹⁹ Bevezethetnénk a kondicionálist is, de azt definiálhatjuk így: $(\varphi \rightarrow \psi) =_{\text{def}} (\neg \varphi \vee \psi)$.

²⁰ $\times$ természetesen a Descartes-szorzat jele.

információtöredékekre, és a hozzájuk tartozó modellhalmazt adja eredményül. Ennek definícióját később adom meg (helyszűke miatt csak informálisan, vázlatosan). A modellhalmaz ürességének ellenőrzése azért szükséges, mert az ellentmondásos információtöredékeket törölni kell, hogy az „életképesek” maradjanak csak meg – de ha minden információtöredék ellentmondásos, akkor meg kell hagyni őket, hogy a visszavonás alkalmazható legyen.

32. Definíció: **Szemantikai értékek DiSzK₀-ban**

Egy φ formula szemantikai értéke függvény:

$$\llbracket \varphi \rrbracket_{\text{DiSzK}_0} : \Sigma_{\text{DiSzK}_0} \rightarrow \Sigma_{\text{DiSzK}_0}.$$

- Ha φ *atomi formula*, akkor $\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \sigma * \{\varphi\}$.
- Tagadott formulák* esetében redukálni kell a többszörös negációt ($\neg \neg$ elhagyandó). Tagadott konjunktív formula esetében, illetve tagadott alternatív formula esetében a *de Morgan* azonosságokat kell alkalmazni: $\neg(\varphi \wedge \psi)$ helyett $(\neg \varphi \vee \neg \psi)$ -vel, $\neg(\varphi \vee \psi)$ esetén pedig $(\neg \varphi \wedge \neg \psi)$ -vel kell számolni. Tagadott atomi formulánál $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} * \{\neg \varphi\}$.
- Konjunktív formulák* esetében $\llbracket \varphi \wedge \psi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \llbracket \psi \rrbracket(\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma))$.
- Alternatív formulák* esetében $\llbracket \varphi \vee \psi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \sigma * \{\varphi, \psi\}$.
- Visszavonás operátort* tartalmazó formulák értéke:
 $\llbracket \neg \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} (\sigma * \{\setminus \varphi\}) * \{\neg \varphi\}$.
- A *kérdő formulák* értéke: $\llbracket ? \varphi \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \sigma * \{\varphi, \neg \varphi\}$.
- Visszakérdező formulák* értéke:
 $\llbracket \%(\varphi, \psi) \rrbracket(\sigma) =_{\text{def}} \llbracket \neg \neg \varphi \rrbracket(\sigma) \cup \llbracket \neg \neg \psi \rrbracket(\sigma)$.

8.3. Az információs állapotokhoz és információtöredékekhez rendelhető lehetséges világmodellek

33. Definíció: **Az információs állapotokhoz modellhalmazt rendelő függvény**

Jelölése megegyezik az abszolútérték-függvény jelével (két függőleges vonal).

$$|\sigma| : \Sigma_{\text{DiSzK}_0} \rightarrow P(\mathbf{M}), \text{ ahol } \sigma \in \Sigma_{\text{DiSzK}_0}. |\sigma| =_{\text{def}} \bigcup_{\sigma' \in \sigma} |\sigma'|.$$

A definíció jobb oldalán alkalmaztunk egy hasonló jelölésű függvényt, ami információtöredékekhez rendel modellhalmazt.

34. Definíció: **Az információtöredékekhez modellhalmazt rendelő függvény**

$|\sigma'| : \Sigma_{\text{DISZKO}'} \rightarrow P(\mathbf{M})$, ahol $\sigma' \in \Sigma_{\text{DISZKO}'}$. A függvényt egy *összetett algoritmus* valósítja meg. Terjedelmi korlátok miatt nem tudom itt pontosan leírni. Nagyon hasonló az FTF_0 rendszernél leírt algoritmushoz, de a több formulafajta miatt új elemek jelennek meg benne.

8.4. *További szemantikai fogalmak definíciói*

35. Definíció: **Abszurd információs állapotok**

Azok az információs állapotok, melyekre $|\sigma| = \emptyset$.

36. Definíció: **Összeférhetőség**

$\sigma \in \Sigma_{\text{DISZKO}}$ akkor és csak akkor fér össze a φ formulával, ha $|\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)| \neq \emptyset$.

37. Definíció: **Alátámasztás**

A σ információs állapot akkor és csak akkor támasztja alá a φ formulát (φ elfogadott σ -ban, vagyis $\sigma \models \varphi$), ha $|\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)| = |\sigma|$.

38. Definíció: **Összeférhetetlenség**

$\sigma \in \Sigma_{\text{DISZKO}}$ akkor és csak akkor összeférhetetlen a φ formulával, ha $|\llbracket \varphi \rrbracket(\sigma)| = \emptyset$.

39. Definíció: **Következmény**

A $\varphi_1, \dots, \varphi_n$ formuláknak akkor és csak akkor következménye a ψ formula, (jelölése: $\varphi_1, \dots, \varphi_n \models \psi$), ha minden σ információs állapotra, $\llbracket \varphi_n \rrbracket(\llbracket \varphi_{n-1} \rrbracket(\dots(\llbracket \varphi_1 \rrbracket(\sigma))\dots)) \models \psi$.

8.5. *Egyszerű kérdésekre vonatkozó szemantikai fogalmak*

Kérdésekkel akkor tudakolunk információt, amikor nem tudjuk a választ. Ezért definiálni kell a kérdések adekvát környezetét. A válaszok olyan állítások kell, hogy legyenek, melyeknek bizonyos módon köze van a kérdésekhez (eldöntendő/választó kérdés kimerítő válasza csak az egyik lehetőséget hagyja meg). Az információtöredékek közötti „utód” viszony az állítások „válasz” mivoltának definíciójához kell. Most pedig a formális definíciók:

40. Definíció: **Egyszerű kérdés adekvát környezet**

Egy információs állapotban $\varphi \in \mathbf{Form}$ esetén a $? \varphi$ alakú (egyszerű eldöntendő) kérdést adekvátnak mondjuk, ha benne sem φ , sem $\neg \varphi$ nem elfogadott.

41. Definíció: **Információtöredék közvetlen utódja**

τ_1 és τ_2 információtöredék. $\tau_1 \varphi$ formula szerinti közvetlen utódja τ_2 , ha $\tau_2 = \langle \tau_1, \varphi \rangle$.

42. Definíció: **Információtöredék utódja**

Egy $\tau_1 \in \sigma$ információtöredék φ szerinti utódja a τ_2 információtöredék, ha $\tau_1 \varphi$ szerinti közvetlen utódja τ_2 , vagy létezik olyan ψ formula és olyan τ_3 információtöredék, hogy $\tau_3 \varphi$ szerinti utódja τ_1 -nek és $\tau_3 \psi$ szerinti közvetlen utódja τ_2 .

43. Definíció: **Kimerítő válasz egyszerű kérdésre**

A $? \psi$ kérdésre a φ formula kimerítő választ ad, ha $\sigma_2 = \llbracket \varphi \rrbracket (\llbracket ? \psi \rrbracket (\sigma_1))$, $|\sigma_1| \neq \emptyset$, $|\sigma_2| \neq \emptyset$ és σ_2 -ben vagy csak $\sigma_1 \psi$ szerinti, vagy csak $\sigma_1 \neg \psi$ szerinti utódai szerepelnek.

44. Definíció: **Részleges válasz egyszerű kérdésre**

Egy $? \psi$ alakú kérdésre a φ formula részleges választ ad, ha nem ad kimerítő választ, továbbá $\sigma_2 = \llbracket \varphi \rrbracket (\llbracket ? \psi \rrbracket (\sigma_1))$, $|\sigma_1| \neq \emptyset$, $|\sigma_2| \neq \emptyset$ és σ_2 -ben $\sigma_1 \psi$ szerinti utódainak száma és $\neg \psi$ szerinti utódainak száma különböző.

45. Definíció: **Válasz egyszerű kérdésre**

Egy $? \psi$ alakú kérdésre a φ formula válasz, ha részleges vagy kimerítő választ ad.

8.6. *A visszakerdezéshez tartozó szemantikai fogalmak*

Akárcsak az egyszerű kérdéseknél, itt is szükséges a visszakerdezés adekvát környezetének definíciója (abszurd információs állapotban kérdezzünk vissza, és a visszavonható formulák visszavonása után nem abszurd információs állapotba kerülünk), valamint a visszakerdezéshez tartozó válaszok meghatározása (kimerítő válasznál csak az egyik alternatíva által meghatározott információs állapotok maradnak meg).

46. Definíció: **Adekvát környezet visszakerdezéshez**

Egy $\% (\psi_1, \psi_2)$ alakú visszakerdezés akkor adekvát σ -ban, ha $|\sigma| = \emptyset$, továbbá $|\llbracket - \neg \psi_1 \rrbracket(\sigma)| \neq \emptyset$ és $|\llbracket - \neg \psi_2 \rrbracket(\sigma)| \neq \emptyset$.

47. Definíció: **Kimerítő válasz visszakerdezésre**

Egy $\% (\psi_1, \psi_2)$ alakú visszakerdezésre a φ formula kimerítő választ ad, ha $\sigma_2 = \llbracket \varphi \rrbracket(\llbracket \% (\psi_1, \psi_2) \rrbracket(\sigma_1))$, $|\sigma_1| = \emptyset$, $|\sigma_2| \neq \emptyset$ és σ_2 -ben vagy csak $\sigma_1 \psi_1$ szerinti utódai szerepelnek, vagy csak $\sigma_1 \psi_2$ szerinti utódai szerepelnek.

48. Definíció: **Részleges válasz visszakerdezésre**

Egy $\% (\psi_1, \psi_2)$ alakú visszakerdezésre a φ formula részleges választ ad, ha nem ad kimerítő választ, továbbá $\sigma_2 = \llbracket \varphi \rrbracket(\llbracket \% (\psi_1, \psi_2) \rrbracket(\sigma_1))$, $|\sigma_1| = \emptyset$, $|\sigma_2| \neq \emptyset$ és σ_2 -ben $\sigma_1 \psi_1$ szerinti utódainak száma és $\sigma_1 \psi_2$ szerinti utódainak száma különböző.

49. Definíció: **Válasz visszakerdezésre**

A $\% (\psi_1, \psi_2)$ visszakerdezésre a φ formula válasz, ha részleges vagy kimerítő válasz.

9. Összefoglalás

Cikkemben ismertettem, hogyan küszöbölhető ki az ellentmondás egy diskurzusból a visszakerdezés és visszavonás művelet segítségével. Bizonyítottam, hogy bizonyos egyszerű dinamikus szemantikai elméletekben a visszavonás művelet nem definiálható szemantikai műveletként. Ismertettem szemantikai rendszereket, egyre nagyobb magyarázó erővel, melyekben a visszavonás művelet már szemantikai műveletként definiálható, ráadásul az ellentmondás kiküszöbölésére irányuló konstruktív visszakerdezésre is adtam definíciót.

Remélem, a formalizált rendszert sikerült kellő pontossággal, a nyelvi jelenségeknek megfelelően definiálnom, és nem elriasztanom vele a formalizáláshoz nem szokott olvasókat.

10. További lehetőségek

A visszavonás művelettel kapcsolatban természetesen felmerül a kérdés, hogy mi a kapcsolata a hiedelem-felülvizsgálat, vagy elmélet-revizíó

témakörökkel (eredeti angol terminus ezekre a „belief revision”).²¹ Ez terjedelmi és tartalmi okokból is külön vizsgáladást igényel, ebben a cikkben nem tudtam rá kitérni.

A visszavonás egyik természetes tulajdonsága, hogy csak olyasmit vonunk vissza, aminek az igazságát feltételezzük. Tekinthejtük úgy is a visszavonás nyelvi kifejezéseit, mint előfeltevést hordozó elemeket. Ez az előfeltevés viszonylag természetes módon, aránylag egyszerűen beépíthető a cikk végén kifejtett dinamikus szemantikai rendszerbe, az automatikus akkomodáció formális kezelésével együtt. Ezt pontosabban is ki tudnám fejteni, de a cikk fő mondanivalójához lényegeset nem ad hozzá, és a terjedelem is korlátozott, ezért kihagytam.

Hivatkozások

- Alchourrón, Carlos Eduardo – Peter Gärdenfors – David Makinson 1985. On the logic of theory change: Partial meet contraction and revision functions. *Journal of Symbolic Logic* **50**: 510–530.
- van Ditmarsch, Hans – Wiebe van der Hoek – Barteld Kooi 2007. *Dynamic Epistemic Logic*. Synthese Library Series. Dordrecht, Springer.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1984a: On the semantic of questions and the pragmatics of answers. In Fred Landman – Frank Veltman (szerk.) *Varieties of Formal Semantics*. Dordrecht, Foris. 143–170
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1984b. *Studies on the Semantics of Questions and the Pragmatics of Answers*. PhD disszertáció. University of Amsterdam.
- Groenendijk, Jeoren – Martin Stokhof 1997. Questions. In J. van Benthem – A. ter Meulen (szerk.) *Handbook of Logic and Language*. Amsterdam /Cambridge Mass., Elsevier/MIT Press. 1055–1124
- Hansson, Sven Ove 2006. *Logic of Belief Revision*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Hulstijn, Joris 1997. Structured information states: Raising and resolving issues. In G. Jäger – A. Benz (szerk.) *Proceedings of Mundial '97, Formal Semantics and Pragmatics of Dialogue*. University of Munich. Available as CTIT Technical report 97-18.

---

²¹ A témában alapvető olvasmány Alchourrón–Gärdenfors–Makinson (1985), de jó összefoglaló cikk Hansson (2006), és külön fejezetet szentel rá kicsit más megközelítésben van Ditmarsch–van der Hoek–Kooi (2007)

- Kálmán László – Rádai Gábor 2001. *Dinamikus szemantika*. Budapest, Osiris kiadó.
- Kamp, Hans 1981. A theory of truth and semantic representation. In J. Groenendijk – T.M.V. Janssen – M. Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam, Mathematisch Centrum. 1–42.
- Ruzsa Imre 1988. *Logikai szintaxis és szemantika*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Stalnaker, Robert 1974. Pragmatic presuppositions. In M. Munitz – P. Unger (szerk.) *Semantics and Philosophy*. New York, New York University Press. 197–213.
- Stalnaker, Robert 1978. Assertion. In P. Cole (szerk.) *Syntax and Semantics 9: Pragmatics*. New York, Academic Press. 315–322.
- Veltman, Frank 1985. *Logics for Conditionals*. PhD disszertáció. Amszterdam, University of Amsterdam.
- Veltman, Frank 1996. Defaults in update semantics. *Journal of Philosophical Logic* **25**: 221–261. (Először itt: ILLC prepublication series, LP-91-92, 1991)

A PALATÁLIS HATÁROZOTT NÉVELŐ KÉRDÉSÉHEZ

FARKAS JUDIT

1. Bevezetés¹

A jelen kutatás tárgyát képező problémakör, nevezetesen a palatális határozott névelő kialakulásának lehetősége, nyelvhasználatbeli előfordulása, sőt terjedése a veláris formánsokkal váltakozva bizonyos nyelvjárási részlegekben nyelvtörténetírásunk máig vitatott kérdései közé tartozik.

Dolgozatomban épp e jelenség korpuszalapú vizsgálatára vállalkozom pragmatikai keretben Heltai Gáspár Dialógusának (1552) és Hálójának (1570) a nyelvében. A kiindulópontot az az előfeltevés jelentette, hogy a tanulmányozott korpusz névelői helyzetű *e*, *ez* elemeinek feltehetően nem mindenike közelre mutató névmás, hanem egy adekvát pragmatikai szempontú elemzés során kimutatható az említett elemek körében olyan funkcionális eltolódás, mely már a névelővé válás irányába hat. Előfeltevéselem létjogosultsága mellett több érv is szólhat: a névelői helyzetű *e*, *ez* elemek gyakorisága a korpuszban, az *ez e*; *ezt e (ez) + főnév* típusú szerkezetek megjelenése és váltakozása a veláris formánsok és főnév együttesét tartalmazó szerkezetekkel, ugyanakkor az is, hogy a deixisen belül a közelire történő rámutathatóság ténye nemcsak névmási funkcióra utalhat, hanem akár az egyedítést, konkretizálást kifejező névelő(előzmény) sajátja is specifikus nyelvi környezetben. (Gallasy 1992: 745)

Dolgozatomban tehát amellet érvelek, hogy az általam vizsgált középmagyar korpuszban előforduló palatális formáknak van névmás-névelői, névelői használata, ami indokolttá teszi a palatális névelő kérdésének újragondolását a középmagyar kor vonatkozásában, illetve ennek vizsgálatát nagyobb korpuszon. Arra teszek kísérletet, hogy pragmatikai megalapozottságú szövegtani elemzés keretében az említett névelői helyzetű *e*, *ez* elemek szemantikai és funkcionális összetevőit meghatározzam a szövegértelem mikro-, makro- és mezoszintű szövegtani formáinak, a szövegbeli időjelölésnek, a koreferenciaviszonyoknak és deixisnek a vizsgálatával, a szövegtopik-folytonosságnak, valamint a határozottság funkcióinak, jelentésének és nyelvtani formáinak figyelembe vételével.

---

¹ Köszönettel tartozom a cikk ismeretlen lektorának hasznos tartalmi vonatkozású javaslataiért és formai észrevételeiért. A fennmaradó hibákért egyedül én vagyok felelős.

A kutatás irányultságát, így az adatgyűjtés szempontjait is a következő problémafelvetések határozták meg: hogyan viselkedik az *e*, *ez* elem névelői helyzetben; milyen kritériumok alapján állíthatjuk, hogy a palatális determináns esetleg névelő-előzményként (névmás-névelőként) funkcionál bizonyos nyelvi környezetekben; milyen szerkezet típusokban fordul elő a palatális determináns mint átmeneti kategória; továbbá előfordulása fonetikai helyzet függvénye-e avagy sem; van-e bármilyen funkcionális megoszlás a névelő veláris és palatális változata között.

Dolgozatom első részében a palatális határozott névelő kialakulásával kapcsolatos kérdésfelvetéseket vázoló a szakirodalom tükrében, majd rátérek azon szempontok meghatározására, melyek alapján egy-egy adatban, szerkezet típusban szereplő *e*, *ez* besorolható a névmás-névelő kategóriájába. A dolgozat további részében az említett Heltai szövegekben névelői helyzetben előforduló *e*, *ez* elemek szemantikai és funkcionális elemzésével foglalkozom. A palatális változat előfordulásának sajátos eseteit képviselik a lexikailag kötött formájú időbeli meghatározások, illetve már a késő ómagyar korra lexikalizálódó *e világ* szerkezet. A pragmatikai szempontú vizsgálatot a palatális és veláris forma váltakozó előfordulása teszi indokolttá e szerkezetekben.

A határozottság kétszeres jelölése többféle módon valósul meg a korszak írásbeliségében. Ezt mutatják az *ez e*; *ezt e*; *ennek e* + *főnév* típusú szerkezetek, ezek gyakori előfordulása és váltakozása az *ez a (az)*; *ezt a (az)*; *ennek a (az)* + *főnév*, illetve *az a*; *azt a (az)*; *annak a (az)* + *főnév* típusokkal.

Végül dolgozatom utolsó részében olyan névelői helyzetű *e*, *ez* elemeket vizsgálok, melyek egyértelműen névmási funkciót töltenek be, és a korszak írásbeliségére jellemző anaforajelölés sajátos eszközeiként funkcionálnak.

1. A palatális határozott névelő kérdése a szakirodalomban

Szakirodalmunk a főnévi kijelölő jelzői szerepű mutató névmásnak és a határozott névelőnek már a korai ómagyar korban meginduló funkcionális elkülönülését, majd a határozott névelő késő ómagyarkori kialakulását olyan grammatikalizációs folyamatként írja le, amelynek során a névelői helyzetű anaforikus távolra mutató névmás funkciója azonos vagy hasonló beszédhelyzetekben épp a gyakoriság okán megváltozik, s az anaforikus utalás erejének csökkenésével fokozatosan a szövegtől független határozottság jelölése kerül előtérbe. Ez olyan grammatikalizációs folyamat, melynek során a funkcionális elkülönülést nem kíséri semmiféle morfológiai változás. (Gallasy 1991: 461–462, 1992: 716–717)

A mutató névmás palatális változata e korban – úgy tűnik – nem, vagy csak részben, és az *a*, *az* névelő kialakulásával bizonyos kölcsönhatásban vesz részt hasonló folyamatban. Nyelvtörténetírásunk annak magyarázatát, hogy a palatális változathoz nem válik teljes értékű, prezentatív funkciójú névelő, vagy legalábbis ebben a korban nem, mutató névmási rendszerünkre jellemző távol–közel oppozícióban látja. Ez ugyanis kizárja a párhuzamos fejlődés lehetőségét, annak ellenére, hogy a palatális változat is előfordul névelői helyzetben, viszonylag gyakran anaforikus elemként vagy deiktikus funkcióban állandósuló, lexikalizálódó szerkezetekben. (Gallasy 1992: 745)

A határozott névelő palatális változatának kialakulását illetően azonban a vélemények megoszlanak egyfelől a tekintetben, hogy számolhatunk-e a késő ómagyar korban, vagy akár a középmagyar korban a palatális névelő létezésével, avagy sem; másfelől pedig, a palatális névelő névmási származtatása avagy nyelvi különfejlődés, hangtani elváltozás útján történő kialakulása tekintetében.

Szabó Géza *A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez* (Szabó 1975) című tanulmányában úgy véli, hogy az *e*, *ez* névelő kérdése a szakirodalomban az *a*, *az* határozott névelő kialakulásának „járulékos problémájaként” jelentkezik, s mint ilyen, nem kellőképpen tisztázott. A párhuzamos fejlődés lehetőségét kizárja, nem tartja ugyanis valószínűnek, hogy a kijelölő jelzői funkciójú anaforikus távolra mutató névmásból származó veláris határozott névelő kialakulását követően hasonló folyamat zajlott volna le az egyes nyelvjárási részlegekben az azonos helyzetű és funkciójú palatális mutató névmás esetében is (Szabó 1975: 35). Tanulmányában a nyelvi különfejlődés mellett érvel. Az *e*, *ez* névelő 20. századi nyelvföldrajzi vonatkozásait számba véve megállapítja, hogy a palatális változat az *a*, *az* névelővel váltakozva kivétel nélkül peremnyelvjárásokban és külső nyelvjárászigeteken él, és hogy ezekben a nyelvjárásokban keletkezhetett a veláris változathoz bizonyos fonetikai helyzetekben hangrendi átcsapás, elhasonulás útján (Szabó 1975: 40). Úgy véli, a jelenség nyelvföldrajzi adatolásai egybevágnak nyelvtörténeti ismereteinkkel.

A magyar nyelv történeti nyelvtana (vö. Gallasy 1992: 755) nem veti el egy későbbi nyelvi különfejlődés lehetőségét e nyelvjárásokban, a kései ómagyar korra vonatkoztatva azonban nem tartja bizonyíthatónak, mégpedig több okból. A kései ómagyar kor nyelvemlékeiben az *e*, *ez* területileg változó arányban ugyan, de mindenütt előfordul, és a szerző megállapítása szerint a prezentálás mint a névelő legjellemzőbb szófaji sajátossága nem jellemzi a

késő ómagyarkori, sőt a középmagyarkori szövegekben névelői helyzetben megjelenő *e*, *ez* elemeket sem, bár a középmagyar korban ezek már viszonylagos gyakorisággal fordulnak elő az *a*, *az* határozott névelők mellett, ezekkel keveredve. Szabó érvelésére válaszolva a nyelvjárási területi egymásra vetítést sem tartja megnyugtató érvnek.

Benkő (1957: 82) és Kovács (1971: 88–89) a palatális névelő névmási származtatása mellett foglal állást. Benkő a jelenséggel kapcsolatosan két figyelemre méltó megállapítást tesz, miszerint problematikus a jelenség lokalizációja, és akár többgócú jelenségről is beszélhetünk; másfelől a 15. századtól datált palatális névelő folytatásának tekinti az egyes mai nyelvjárástípusokban létező palatális névelőt. Szabó (1975: 39) ezt a gondolatmenetet folytatva és Benkőre hivatkozva fogalmazza meg, hogy az *e*, *ez* névelő 20. századi nyelvföldrajza nyelvtörténeti szempontból is tanulságos, illetve hogy a palatális névelő nyelvjárásainkban nagy valószínűséggel sokgócú jelenség, s mint ilyen, a különböző nyelvjárások hangtani viszonyai alapján más-más hangtani változás útján jött létre a veláris változathoz.

A Kovács idézte példák szövegekörnyezet nélküliek, így még azokban az esetekben sem lehet eldönteni, hogy névmásról vagy névelőelőzményről van-e szó, amikor a szerző a szövegben *e*, *ez* ~ *a*, *az* váltakozást jelez. Ellenben sok példát idéz az *ez*, *e*: *ezt e (ez) + főnév* típusú szerkezetekre, amelyekben már bizonyosan névelővel kell számolnunk. A palatális formánsok előfordulását kizárólag fonetikai helyzethez köti, aminek sajnos sok esetben saját példaanyaga mond ellent.

A fentebb vázoltakhoz hozzá kell tennünk, hogy bár az *a*, *az* határozott névelő kialakulásának folyamata a 14. század végéig lezárult, középmagyar kori nyelvtanaink bizonyos esetekben arról tanúskodnak, hogy névelő és mutató névmás a nyelvhasználatban a korabeli beszélő nyelvérzéke szerint még mindig nem vált el funkcionálisan szigorúan egymástól, s ebben a folyamatban a palatális forma is részt vesz. Szathmári (1968: 184, 312) megállapítja, hogy Szenczi Molnárnál a névelő fogalma nem csupán a veláris formához kötődik, hanem a palatális változathoz is; Pereszlényi Pál pedig Szenczihez hasonlóan névelőnek tekinti az *az*-t, *ez*-t egyaránt; ugyanakkor Szathmári azt is hangsúlyozza, hogy említett nyelvtaníróink nyelvi tudatában nem válik el élesen a határozott névelő a mutató névmástól. Pereszlényi a névszók előtt álló névelők ragozásáról beszél, tulajdonképpen olyan esetragozási paradigmákat közöl, melyekben a mutató névmás, illetve a mutató névmás és

esetenként a határozott névelő együttesét tartalmazó főneves szerkezetek esetragozási rendszerét mutatja be, miközben funkcionálisan a mutató névmást is névelőként kezeli (Pereszlényi 1682/2006: 63–73). A névelő kérdéssel az igék tranzitivitása és a határozott ragozás kapcsán is foglalkozik (Pereszlényi 1682/2006: 227), ám azt láthatjuk, hogy névelőnek minősíti a névmási utalószót is; a névelők használati szabályait rögzítő részben pedig az összetett névmási határozószók névmási elemét is. (Pereszlényi 1682/2006: 403)

Mindezen tények, érvek amellett szólnak, hogy bár késő ómagyarkori nyelvemlékeinkben nincs példa arra, hogy a palatális forma igazi, prezentáló funkciójú névelőként szerepelne, mégsem zárhatjuk ki teljesen annak lehetőségét, hogy a közelre mutató névmásból névelői helyzetben, bizonyos nyelvjárási részlegekben kialakulhatott *e*, *ez* névelő (előzmény). Ennek továbbfejlődését, terjedését, előfordulásának jóval nagyobb gyakoriságát éppen ezekben a nyelvjárási részlegekben korlátozhatta a kialakult *a*, *az* névelő erőteljes térhódítása a középmagyar korban, egyre nagyobb konvencionáltsági foka, vagy akár az írásbeli nyelvhasználatot szabályozni hivatott normatív törekvések, bár ez utóbbiak recepciója, hatósugara kétségtelenül nem mondható széleskörűnek, másfelől meg a korabeli nyelvtanok egyikében-másikában épp a nyelvtaniró bizonytalanságával kell számolnunk.

3. Az *e*, *ez* előfordulása névelői helyzetben

A névelői helyzetű palatális változat névmási, névelői megítélése a középmagyar kor írásbeliségében sem mutatkozik egyszerű feladatnak, és feltételezi egy olyan kritériumrendszer felállítását, melynek alapján az egyes szerkezetípusonkénti előfordulások besorolhatók vagy sem a névmás-névelő átmeneti kategóriájába, vagy éppen a névelőébe.

A névelőt mint a határozottságot kifejező eszközt alkalmazzuk, s mint ilyen, általános tulajdonsága az ismertség jelölése, mely adódhat a szituációs kontextusból, illetve a tematikus kontextusból; az előbbi esetben a névelő a deiktikus utalásban, rámutatásban, az utóbbi esetben pedig az anaforában játszik szerepet. Meg kell azonban jegyeznünk, óvatosságra int bennünket az a tény, hogy amit egy adott kor embere ismertnek tekint(het), az történetileg változó, s mindig szituációfüggő, de az sem mellékes kérdés, hogy a mindenkori beszélő kinek a tudásához igazítja azt a dolgot, amelyről ismertként beszél. (Gallasy 1980: 343)

Ugyanakkor a névelő képes kifejezni egyedítést, konkretizálást, ami akár az ismertség említett típusaival együtt is megjelenhet.

A határozottság több tényező együtthatásából is előállhat (Gallasy 1992: 736, 750; Wacha 1991: 83), ami a mi vizsgálatunk szempontjából további két kritérium figyelembe vételét feltételezi: a felcserélhetőségét, illetve a szórendi kötöttségét az egyes szerkezet típusok vizsgálatában. Ez utóbbi szempont igen hasznos lehet a lexikális kötöttségű (funkciójában esetleg elhomályosult) névmási elemet tartalmazó szerkezetek és a névelős szerkezet elkülönítésében. A felcserélhetőség kritériumánál szükségesnek tartanám a differenciálást, ez ugyanis bizonyos szerkezet típusok esetében (határozott névelős birtokos személyragos főneves szerkezet) a határozott névelős és névelőtlen forma, más esetben viszont a palatális és veláris formánst tartalmazó szerkezetek felcserélhetőségét jelenti.

Hasonlóképpen a névelői (névmás-névelői) státus ellenőrizhetősége szempontjából igen fontos szempont lehet a todalékolhatóság/todalékolhatatlanság, ám e tekintetben is nagy szükség van az óvatosságra, különösen az olyan lexikális kötődésekben, mint az időmegjelölések vagy az *e világ* típusú szerkezet vizsgálatában.

3.1. Névmás avagy névmás-névelő?

- (1) *Bezzeg bolondul cheleköttemén, hogy eddig è ledérfég vtan iártam, à pokol tarfafag kőzet.* (Dial C6a)
- (2) *De kérlec, ió Antal vram, végezdél à tób gonofsagokat is, kic à réþgefégből támadnac. ANT.Kichoda þámlalhatna el è foc ondokfágokat?* (Dial M5b)
- (3) *...Ezokaértis mindéltig è poffamon kel vífelně à Bakhus tzimerét...* (Dial I3b, I4a)
- (4) *...Mert az igaz kereþtyének nec è terméþetec, hogy őremeft þólnac Christuf felől.* (Dial M3a)
- (5) *...Mert à borr kitolta feyéből mind az okofságot, s' mind az eþt. Olyan feyedelmeket mond [ti. Jób könyve] hogy vet a népre, à népnec búneiért. Ez ilyen réþeges es tobzodo feyedelmec es bírac, miért hogy ez ételbe es italba, mind reggel, s' mind estue, foglalato foc, elfeleytic à þegény népnec nyaualyát...* (Dial H6a)

Az *è ledérfég*, *è foc ondokságokat* szerkezetek megértésében szerepet játszik a tematikus kontextus, hiszen távolabbi szövegrészekben többször esik szó a ledérségről és a részegségből származó undokságokról. Nem zárható ki tehát a koreferenciális viszony lehetősége, s azt is tudjuk, hogy a palatális forma gyakran használatos a szövegtéma kiemelésének jelzésére, s mint ilyen, az anaforában játszik szerepet. Ennek ellenére az (1) példa közvetlen és távolabbi szöveggörnyezetét tekintve a névmási utalás nem tűnik erőteljesnek, az *e*, *ez* elem funkcióját sokkal inkább a referens ismertségének jelölésében határozhatnánk meg. A (2) példa esetében viszont a deiktikus rámutatás lehetőségével kell számolnunk, ami nem zárja ki egyértelműen a palatális determináns névmás-névelői értékét, besorolhatóságát, de nem is támasztja alá föltétlenül.

Az *è poffamon*, *è természetec* szerkezetekben a determinálás elsődleges grammatikai eszköze a birtokos személyrag, amely önmagában reprezentálja a határozottságot, a szerkezet nem kíván meg sem névmási, sem névelői determinálást. A birtokos személyragos főnevek előtti névelőzés a határozottság kétszeres jelölésének igényével, szokássá válásával és terjedésével magyarázható. A birtokos személyraggal egyedített főnevek akár közeliként is megjelölhetők, így a palatális alak az *è poffamon* szerkezetben exoforikus rámutatásként is értelmezhető, bár sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy azt jelöli, csupán egyetlen entitás elégíti ki az adott leírást, azaz hogy épp az arcán (és nem máshol) kell viselnie a részegség maradandó jeleit. Bár a névelő is funkcionálhat deiktikus elemként, ami épp névmási származásával függ össze, az említett példában mégis inkább a konkretizálásra szolgál. Az *ez ételbe es italba* esetében az *ez* determináns hasonlóképpen az egyedítésre, konkretizálásra szolgál.

Az (4) példa esetében azonban az *e* elem névmási utalószó, amelynek jelentését az alárendelő mellékmondat fejtí ki.

Ez ilyen rébeges es tobzodo fejedelmec es birác példa esetében, ha megnézzük a szerkezet szöveggörnyezetét, ebben Ézsaiás és Jób könyvére hivatkozva, illetve annak jövődöléseit magyarázva általában beszél a gyermekesű és képmutató fejedelmekről, kiket Isten ad a bünös népnek. A szövegben az *olyan* melléknévi mutató névmás tehát ezekkel kerül koreferenciális viszonyba. Az *olyan* – *ilyen* oppozíció jelzi, hogy az *ez ilyen* + *főnév* szerkezetben kifejtő deiktikus rámutatás történik, s ezt a funkciót a közelre mutató melléknévi névmás tölti be, míg az *ez* determináns funkciója a már említettség, ismertség jelölésében határozható meg. Az *ilyen* névmással történő kifejtő

(részeges és tobzódó) utalás révén valósul meg a témaazonosság jelölése, a főnévi elem nyomatékosítása, a szerkezet referenciális erejének növelése.

3.2. *A határozottság kétszeres jelölése az ezt è, ennek è + főnév típusú szerkezetekben*

Az *ezt e* könyvet típusú szerkezetek analógiás hatásra történő megjelenése a középmagyar kor írásbeliségében csak úgy magyarázható, ha a közelre mutató névmások körében is elindulhatott olyan grammatikalizációs folyamat, amely a névelővé válás irányában hatott, azaz már korábban léteznie kellett bizonyos nyelvjárási részlegekben a nyelvhasználatban névelőnek (előzménynek) minősülő *e, ez* elemnek. A fent említett típusokat nyelvtörténetírásunk értelmezős szerkezeteknek minősíti: „E szerkezetben a főnevet közvetlenül megelőző palatális forma tekinthető akár egykori névelő-(előzmény)-változatnak is, bár az effélék ez esetben a rámutatás erőteljesebb volta miatt a velárisnál inkább tekinthetők olyan névmáshoz kapcsolt értelmezős szerkezetnek is, melyekben szintén megvan a névmás.” (Gallasy 1992:750)

Ennek, úgy vélem, több tény is ellentmond: az említett szerkezettípusokban a névmás egyzetetett alakja a főnévi összetevővel arra utal, hogy a névmást követő *e, ez* elem nem névmási funkciójú; továbbá a középmagyar korban már léteznek a főnévi mutató névmásnak olyan összetett változatai, mint *eme ~ ama, ezen ~ azon*, de ezek nem hatolnak be az említett szerkezetekbe a névmást követő *e* elemek helyére.

A korpusz adatait aszerint csoportosítottam, hogy a szerkezet névmási eleme anaforikus vagy deiktikus funkciójú.

Anaforikus funkcióban

- (6) ...à tenger melet talált volna [ti. Szent Ágoston] egy gyermetskere, melly kalánkaual hordot volna vizet à tengerből **egy kis vermetskébe**, mellyet à parton váiat volna à főuenbe. (...) Az felelt volna az Ágoston barátnac: Im az egész tengert be hordom **ebbe ez vermetskébe**... (Háló C1b)
- (7) ...à **műnen teftűnc à mi fő ellenségűnc**, rakua gonof kėuanfágal es igykezettel. **Ennec è gonof ellenfėgnec elene mondottunc à kereftėgbe**, es à mi feiedelműnk nec, à mi Wrunc Chrıstuf Iefufnac magunkat igirtűc es adtuc, **megis efkettűnc**, hogy à **műnen teftűnk nec ellene akarunc álani**, (...) En édes Demeterem, **eft è draga dolgot nem hallottác à kuařoc**, es az őrdėgnec kolbáři... (Dial B8ab, C1a)

- (8) *A rébégfég ómagába nagy bűn: Eft è bűnt ifmet tób bűneckel bűneti, tudni illic, eftelenfégel, bolondfágal, ez életnec reuid vóltáual, iošágnac es tištefségnece elueštefséuel etc. Es no ha az emberec mind ezeket è nagy károkat láttyác: De mind ez által nem gondolnac semmit véle... (Dial K7a)*

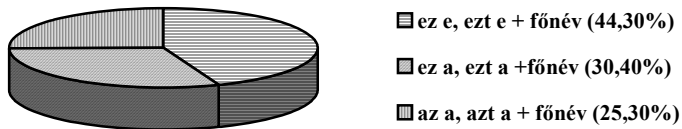
Deiktikus funkcióban

- (9) ***Eszt è kőnyuet**, attyámfia, Deac nyeluen hosztác wrunknac, à mú felséges és kegyelmes Királyunknac. (Háló A1b)*
- (10) *...Minden Marhaiokban zsakmánt tesz nec, és annac vtánna rettenetes soc kénzássockal meg őlic őket, Miképpen ennec vtánna meg kezded oluasni és latni **ebben è kőnyuetskében**. (Háló F2a)*
- (11) *...Ezokaért inti šent Pal à kereštyéneket, eft monduan. Eph. 4. Semmi heaba valo chachogás šayatokból ki ne mēnyen (...) Így šól Eph. 5: réšébeis eft monduán: Legyetec ezokaért Istenec kőuetői, mint šerelmes fiac (...) Paráznašág kedig, es femmiféle tištatalanšág, auagy telhetetlenšég ingyen fe neuštefséc tú kőzettec, (...) **Ebbe è šent Pál túkerébe** iól meg lathattyuc, ha kereštyenec vagyuc auagy nem. (Dial M3a)*

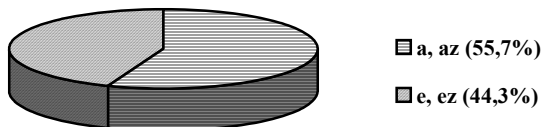
Az *ez e*; *ezt e*; *ennek e stb.* + főnév típusú szerkezetek viszonylagos gyakorisága és váltakozása olykor egy mondaton belül is az *ez a (az)*; *ezt a (az)*; *ennek a (az) stb.* + főnév, illetve az *az a*; *azt a (az)*; *annak a (az) stb.* + főnévi szerkezetekkel a vizsgált Heltai szövegekben azt mutatja, hogy a névmási elemet követő *e*, *ez* fölcserélhető a határozott névelő veláris változatával. Ez pedig csak abban az esetben lehetséges, ha az analógiás szerkezetekben előforduló *e*, *ez* már nem névmási, hanem névelői funkciójú. A palatális forma névelői használata mellett szól az is, hogy az *e*, *ez* nem toldalékolható ezekben a szerkezetekben, a főnév esetragját a névmási elem veszi fel. Ugyanakkor e három szerkezet típus váltakozása arra is figyelmeztet, hogy a névelő fogalma Heltainál sem csupán a veláris változathoz kötődik, bár az egyes típusok előfordulási arányának összevetése a veláris változat dominanciáját mutatja ezekben a szerkezetekben. A gyakorisági vizsgálatok is ezt támasztják alá (l. 3. ábra):

Szerkezettypusok	Diálogo	Háló	Az adatok száma összesítve
ez e; ezt e; ennek e stb. + főnév	19	51	70
ez a (az); ezt a (az); ennek a (az) stb. + főnév	13	35	48
az a; azt a (az); annak a (az) stb. + főnév	11	29	40

1. ábra

2. ábra A szerkezettypusok százalékos megoszlása

3. ábra A veláris és palatális forma előfordulásának gyakorisága a vizsgált szerkezettypusokban

Az anaforikus szerkezetek szövegbeli funkcióját tekintve ki kell emelnünk a topikfolytonosság biztosítását az esetek zömében. Ugyanakkor érdemes arra is figyelniük, hogy ezekben az anaforákban, a koreferens szerkezetekben mit vált fel az *e*, *ez* elem. Ebből a szempontból figyelemre méltó az *ebbe ez vermetskébe* adat, ugyanis az első említéskor a főnév határozatlan (*egy kis vermetskébe*), a második említés azonban épp az ismertként való megjelölés okán már megkívánja a determinálást. A determinálás azonban két módon valósul meg: a mutató névmás által, melynek referenciális jellegéből adódik a nyelvtani határozottság, illetve az *ez* elem által. E szerkezet esetében tehát *egy – ez* váltás történik, a palatális változat funkciója azonban nem anaforikus (ezt ugyanis az *ebbe* névmási elem tölti be), hanem az ismertség jelölése.

Az *Ennec è gonoß ellenfégnec* szerkezet esetében azonban à – è váltás következik be. Az anaforikus funkciót ez esetben is a névmási elem (*ennek*) tölti be, amely az előző mondat azonosító szerkezetének (*à múnen testúnc à mi jó ellenségúnc*) mindkét főnévi elemére referálhat. A szerkezet további részét (*è gonoß ellenfégnec*) akár redundánsnak is mondhatnók, ha nem éreznők a közlés szándékvezéreltségét, azt a beszélői intencionalitást, amely épp az ismétlés által kívánja nyomatékosítani és általánosítani az emberi gyarlóság okának gondolatát.

A koreferens szerkezetekben a határozott névelő (*à*) csak kísérője a birtokos személyrag által már jelölt egyedítésnek (*testünk, ellenségünk*). Az *Ennec è gonoß ellenfégnec* szerkezetben a palatális változat névelői funkciója a szöveggörnyezet által is megerősített beleértettség és egyedítés jelölésében határozható meg. Némiképp hasonló helyzet áll fenn az *Eßt è búnt* szerkezet esetében is, azzal a különbséggel, hogy *nagy bűn* (határozatlanság, a névelő hiánya) – *è búnt* (határozottság) váltás következik be. A mutató névmás (*ezt*) ez esetben is az azonosító szerkezet (*A réßefég émagába nagy bűn*) mindkét elvont fogalmára referálhat. Az *è* elem funkciója hasonlóképpen a kontextuális beleértettség révén az egyedítésben jelölhető meg, azaz hogy a részességről mint bűnről, és nem másfajta bűnről van szó.

A kiemelt deiktikus szerkezetekben a névmási elem funkciója bizonyos esetekben exoforikus (*Eszt è könyuet, ebben è könyuetskében*), más esetben endoforikus (*Ebbe è ßent Pál túkerébe*) rámutatásként értelmezhető. Az *e* elem által jelölt határozottság irányultsága az első két esetben (*è könyuet, è könyuetskében*) az azonosíthatóság alapján érthető meg; a harmadik esetben (*è ßent Pál túkerébe*) az *è* determináns az ismertséget jelöli, tekintve hogy a szövegelőzményben már szó esik az Efezusiakhoz írt levelekről beágyazott egyenes idézőként.

3.3. A palatális változat előfordulása deiktikus funkcióban

3.3.1. Időmegjelölések

Az időmegjelölések esetében igen nehéz eldönteni, hogy ezek névmási vagy névelői determinánst tartalmaznak, ugyanis már a késő ómagyar kortól kezdve ezek a szerkezetek mint lexikálisan kötött formák a palatális változattal váltak csaknem általánossá, s a gyakori használat következtében konvencionizálódtak.

Az időjelölések három fajtájával találkozunk: azok, amelyek az *elmúlt* melléknévi igenevet; időhatározószókból képzett jelzői funkciójú melléknevet (*mostani, mai*) tartalmaznak vagy azok, amelyeknek főnévi eleme napot,

napszakot, illetve hosszabb időszakot jelölő főnév. A vizsgált Heltai szövegekben ezekben a lexikálisan kötött szerkezetekben már megfigyelhető *ez, e ~ az, a* váltakozás (21:6 arányban), ami már a palatális ~ veláris forma felcserélhetőségére enged következtetni. Annak eldöntésében, hogy ezek névelős szerkezetek, vagy pedig névmási determinánst tartalmaznak, a szövegvizsgálat is nyújt néhány fogódzót.

- (12) *Miuel hogy ezokaért **moftanis** βinte ezen bűneket látýuc, bõuē bõuen kedig, annyéra, hogy foc képen meg haladgya è **moftani idő amáft**...* (Dial C7b)
- (13) ***Ez napokon** [ti. a böjtnapokon] nem merteneç hust õnni, hanem czac lenczet etc. **Mas napon** szabad volt à tikmony, vay, tey...* (Háló C8b)
- (14) *Iobban vala dolgod, mikor **ez elmult időbe** βembe vallánc egymáfsal: Mert ackor βép βined vala, io ruhaid valanac: **de mostan**, mint én latom beteges vagy: mert βined áft mutattya...* (Dial A5a)
- (15) *...Kit **ez elmult vdőben** minnyáian tőle meg vackitatuán, aytatoson tiszteltűc...* (Háló A2a)
- (16) *Nem choda ezokaért, io attyamfia Demetter, hogy oly igen elβegényedneç az emberec è **mostani időbe**...* (DialH2a)
- (17) *Talamchac keufet aluttál **ez éyel**, hogy **ilyē reggel** fel iöttél?* (Dial I4b)
- (18) *En áft hiβem, hogy **ez estue** à gonoβ tarfafághoz találkoftál volt...* (Dial E6b)
- (19) *Io Antal vram, fogadáfunc vagyon, hogy **mind ez egész hetet** meg akaryiuc illeni...* (Dial G4a)
- (20) *Meg senteltűc **ez egész hetet**...* (Dial M8a)
- (21) *Hála legyen az őrec WR Iftenneç, hogy è **mai βent vafarnapō** hozzád találkoftam...* (Dial D2a)
- (22) ***Az elmult esztendőben** meg szabadula egy az őrdegi Vadászoknak fogsagábol...* (Háló G1a)

Azokban az esetekben, amikor egy mondaton belül fennáll a közel – távol oppozíció (*è moftani idő amáft*; *Ez napokon – Mas napon*), biztosnak tűnik, hogy a szerkezet *ez* eleme névmás. Kivételt képez az *ez elmult időbe – de mostan*

szembeállítás, ahol a palatális forma funkciója nem fogható fel exoforikus rámutatásként, hiszen a *mostan* időhatározószó utal konkrétan a beszédidőre, míg a másik szerkezetben az *elmúlt* melléknévi igenév olyan időintervallumot reprezentál, melyet a beszédidőhöz viszonyítva befejezettek kell tekintenünk. Az *ez elmúlt időbe* szerkezet tehát szemantikailag és funkcionálisan olyan *ez* elemet követel meg, melyben a névmási rámutatás ereje kevésbé érzékelhető. Az *ez* elem névelői használata mellett szól az is, hogy a vizsgált szövegekben azonos szerkezetekben a palatális forma váltakozik a veláris változattal.

Az *ez éyel* szerkezetben a determináns névmási vagy névelői funkciójának eldöntése érdekében vegyük figyelembe a perspektívát is, azaz azt a helyzetet, ahonnan a beszélő a szövegvilág dolgait szemléli. A beszélő nézőpontján belüli kiindulópontot (ahonnan a dolgok reprezentálódnak) az *ilyen* közelre mutató melléknévi névmás jelöli ki, a mutató névmások esetében ugyanis a közel és a kiindulópont nem különül el egymástól (vö. Tolcsvai 2001: 178).

Az *ilyē reggel* szerkezet nyelvileg kifejtő rámutatás, azaz a névmás értelmezhetőségét a főnév teszi lehetővé. Ehhez a kiindulópontoz képest az *ez éyel* szerkezetben nem a determináns, hanem az *éjjel* főnév utal a beszédidőt megelőző eseményidőre. Ez azt jelenti, hogy az *ez* funkciója nem fogható fel névmási rámutatásként. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a határozott névelő sajátja is lehet az elvont rámutatás, amely épp névmási eredetével függ össze.

Az *ez estue* esetében a nézőpontot belüli kiindulópontot a jelen idejű ige (*hişem*) és a személyes névmás (*En*) jelöli ki, ehhez képest az *estue* főnév a beszédidőt megelőző eseményidőre utal. A mondatban a figyelem számára nem a beszédidő, az itt és most, hanem az ehhez viszonyítva más időintervallumot reprezentáló szerkezet kerül előtérbe, és értelmezhetőségében igen fontos szerepet játszik a determináns. Ennek funkciója nem határozható meg névmási rámutatásként, hiszen akkor a beszédidőre és nem az eseményidőre kellene vonatkoznia. Az eseményidőt pedig a múlt idejű igék teszik értelmezhetővé.

Az *è mostani időbe* típusú szerkezetben egyfelől az *e~a* felcserélhetőségének ténye szól a palatális forma névelői használata mellett, másfelől a szerkezet generikus jelentése. A *mind ez egész hetet, ez egész hetet* példák esetében az általános névmás és az *egész* melléknév használata arra utal, hogy szemantikailag az *ez* általában véve a teljes hétre vonatkozik, ilyen értelemben szemantikailag és funkcionálisan a névelőhöz áll közelebb, bár kétségtelen, hogy a deiktikus rámutatás érzékelhető. Az *è mai þent vařarnapõ* esetében azért nehéz eldönteni, hogy a szerkezet névelői vagy névmási, mert a deiktikus rámutatás igen erőteljes.

3.3.2. Névelős szerkezet vagy lexikalizálódott egység?

Az *e világ* szerkezetben már a késő ómagyar kortól a palatális változat állandósult, s a szerkezet nagyon speciális jelentéstartalommal lexikalizálódott. Ómagyarkori nyelvemlékeinkben kizárólag a 'földi világ' jelentésben fordul elő olyan szövegkörnyezetben, ahol a másvilággal való szembeállítás egyértelmű. (Gallasy 1992: 744)

A lexikalizálódás legbiztosabb jelei e szerkezetben az *e* elem névmási értékének elvesztése, az (exoforikus) deiktikus rámutatás gyengülése, az alaki állandósulás és a determinálás lehetősége határozott névelővel. A Heltai-szövegekben a példák egyikénél sem találkozunk a szerkezetet megelőző névelővel.

- (23) ...*Tű femmiképen meg nem próbálhattátoc az Iftennec akarattyát, nemis dichirhetitec, hanēha tűnnē magatokat meg tagadgyátoc, es elbuchuštoc è vilagtól. Mert à világ értelme βerént valo iárás: ōrdeg βerént valo iárás. Mert è vilagnac fiai, ōrdegnecc fiainac neuβtetnec az irásba...* (Dial C2b)
- (24) ...*mindenképen meg tóltic magokat, mint ha à vilagiackal egy tzebe auagy tarfafaagba volnánac: mint ha è vilagnac foħa ellene nem mondottac volna: mint ha az Iften à kereβtieneket è Világtol foħa el nem válaβtotta volna...* (Dial C1b)
- (25) *Ez rettēetes dolog kedig, hogy az [ti. Nagy Sándor], ki è βéles vilagot meg gyōβte es meg haytotta vala, a borrtol meg gyōzettettéc.* (Dial C8b)
- (26) ...*Mert az Euangeliomat megvetuén, az ōrdeg az ó hazugsagáual azzoc által bemeřúlotte és belepte mind è széles világot...* (Háló C5b)
- (27) *Senki két Wrat nem βolgalhat: Nem βolgalhattoc az Iftennec; es è Világnac. (...) Ne cheledgyetec è vilagnac hařonlatofágára...* (Dial C2b)
- (28) ...*Mint ólte meg szűleinket, Adamot s' Euát: Es miképpen annac vtánna minden fēle veszedelmeket, hadakat, vérontassokat, kegyetlenségōket szōrzet és tamasztott mindenkoron ez világhan...* (Háló C6b)

- (29) *E Prophecia és iöuendlés mikoron immár be tellyessedet legyen, és az Isten az ördög, és annac Antichristussa által elégé gyötrötte ez világot, (...) Mert mind behalolta, és vagságba bekörítötte az embereket ez világon...* (Háló C8a)
- (30) *A keresztyén foglyoc közzül nemellyec el vnuán magokat, à szent Léleknecc vigasztalassa által vidamsagot vesznecc magoknac, Meg vtáluán, mind ez világot, mind halált is...* (Háló M7a)

A kiemelt példák közül figyelemre méltó a (23), ugyanis a *világ* ~ *vilagnac* váltakozás következik be. A másodszori említés akár nyelviileg kifejtett anaforikus utalásként is értelmezhető, s mint ilyen, névmási kijelölős szerkezetnek minősülne, bár meg kell jegyeznünk, hogy ezekben az esetekben a kontextus nem egyértelműsíti, hogy lexikalizálódott egységről van-e szó, avagy értelmezhető kijelölő jelzői szerkezetként.

Azokban az esetekben, amikor a palatális forma és a főnév közé beékelődik a *széles* jelzői funkciójú melléknév, nem beszélhetünk lexikalizálódott egységről, ugyanis ezek a szerkezetek nem az *evilág* főnév nagyon specifikus jelentésében fordulnak elő, hanem az általános 'a világ' jelentésben. Ezek tehát névelős szerkezeteknek tekinthetők. Emellett szól az az érv is, hogy az *e (ez) világ* mint lexikalizálódott egység szórendje szigorúan kötött, ehhez viszonyítva a névelősnek mondható szerkezet szórendi kötöttsége viszonylagos az előbbihez viszonyítva. A toldalékolhatatlanság kritériuma mindkét szerkezet típus esetében érvényes: az *e (ez) világ* esetében éppen a specifikus jelentéssel történő lexikalizálódás és az ezzel együtt járó névmási rámutatás mint funkció elhomályosulása képezi akadályát az eredetileg névmási elem toldalékolhatóságának (bár meg kell jegyeznünk, hogy az írásmód a szerkezet lexikalizálódásában még egy átmeneti állapotra utal); a palatális forma, jelzői szerepű melléknév és főnév együttesét tartalmazó szerkezetek szemantikája az *e* elem (névmás-)névelői használatára enged következtetni, ami kizárja a névelői elem toldalékolhatóságát.

3.4. A palatális változat anaforikus használata

- (31) ...mely **nemefen rendelteç à regi fent iamboroc** aßt [ti. az időt], à hitnec agai berént... (...) Lattya te kegyelmet, mely **nemes rēdet tartottac à régi fent iamboroc, az időnec elrendelésébe** . óc kedig **rendeltéc az időt** oly formán, chac à begény kőfségért, hogy **è rendel** inkább vihefséc à begény igyűgyüket a hitnec againac ismerésére, es meg tanulására. (...) Mikor eképen **az időnec rendeléséről gondolkodnám**: Mindgyaráft eßembe iuta, az órdegncet álknaksága (...) Mert **ez az órdegncet igyekezete**, hogy valahol az WR Isten egy templomat épít: ott mindgyaraft az órdeg Kápolnát rac melléie. **Igy múuelt az időnec rendeleséuelis**. (Dial A2b, A3a)
- (32) ...Es **ßáz közzül fem gondolya, egy mely igen nagy bűn legyen à Réfegség es à Tobzodás**. Gyűytettém nzokaert è kis kőnyuetsket, hogy az embereknec eleykbe adnam, az én itiletem berént, **ez ifonyoságos bűneknec nagy voltát**: hogy eßekbe véuén magokat, innét nnekutánna **ez ondokságokat eltauoßtaßac**... (Dial A3b)
- (33) Mert az Istenec igiéből hallottam es tanulã, **mely igen nagy gonofság legyen à réßegféç es a tobzódás**, Es mely igen gyűlőlye az WR Isten. Hogy kedig igen gyűlőlye **è gonoffügokat**, à **ßent lélec böuen meg mutattya es meg ielenti à ßent írásba**: kiuáltképen **Sodománac es Gomorránac elßűlyeßteßénec rettenetes példáiába**. Mert mikor à **ßent Ezekiel propheta elő ßamlálya cap. 16. az okokat**, es à **bűneket**, melyekért az WR Isten **è vároßokat elßűlyeßtötte**, legelőßeris **è gonofságrol emlekezic**... (Dial A7a)
- (34) Aszt mondia, hogy **hazug**, és az **hazugságnac attya**. Annac vtánna, hogy **gyolkos**. Christus wrunc iol tudta, kiczoda legyen az órdeg, Es minemű tulaydonsagu legyen: Ezért tulaydonittya neki **ez vndokságos rūt bűneket, az hazugsagot, és à gyolkosságot** (Háló A2b)

A 3.4. alatti példákban a névelői helyzetben megjelenő *e*, *ez* egyértelműen közelre mutató névmás anaforikus funkcióban. Az anafora megértését a koreferens elemek közötti kis referenciális távolság, a témajelölő szók gyakori ismétlődése, valamint az egyes szövegrészekben (31) a topikfolytonosság teszi lehetővé.

4. Összefoglalás

A határozottság önmagában nem szövegtani jelenség, de jelölésének vizsgálata szorosan összefügg a szövegmegértés olyan jelenségeivel, mint a tematikus kontextus, a perspektíva, a koreferenciaviszonyok, a deixis, a topikfolytonosság. A vizsgált Heltai-szövegekben az *e*, *ez* elem (névmás-)névelői és névmási használata egyaránt előfordul, a névelő fogalma tehát Heltai nyelvhasználatában a palatális és veláris formához is kötődik.

A vizsgált szövegek nyelvében tehát megfigyelhetjük, hogy a korszak írásbeliségére jellemző anaforajelölés sajátos és gyakran használt eszköze a közelre mutató névmás. A határozott névelő palatális változatának kialakulására az *a*, *az* névelővel váltakozó előfordulására utalnak az *ez e*, *ezt e* + *főnév* típusú szerkezetek, vagyis a vizsgált Heltai-szövegek nyelvében mondhatni viszonylagosan gyakori az *e*, *ez* elem névelői használata. A veláris és palatális forma felcserélhetősége az említett szerkeztípusokban arra enged következtetni, hogy közöttük nincs semmiféle funkcionális megoszlás. Szakirodalmunk fölveti annak kérdését is, hogy a palatális határozott névelő előfordulása nemcsak bizonyos nyelvjárási részlegek sajátja, hanem ezen nyelvjárási részlegeken belül használata differenciált, s bár semmiféle funkcionális „munkamegosztás” a veláris és palatális forma között nincs, előfordulása a fonetikai helyzet függvénye (Kovács 1971: 88–89). A palatális formának a fonetikai helyzettől függő előfordulása nem bizonyítható Heltai nyelvhasználatában, azt láthatjuk, bármilyen helyzetben megjelenhet.

Bár a jelen vizsgálatból korántsem fogalmazhatunk meg általános következtetéseket a palatális névelő középmagyar kori prezentatív funkciójú használatára, gyakoriságára, a jelenség viszonylagos lokalizálhatóságára vonatkozóan, mégis úgy érzem, a kutatás hiánypótló, s mint ilyen, természetesen folytatást igényelne. További feladatok lehetnének: a jelen korpusz összevetése az *Erdélyi Szótörténeti Tár* adataival a palatális határozott névelő erdélyi nyelvjárási elterjedtségének feltérképezése céljából, de a jelen kutatás szerves része egy nagyobb lélegzetű kutatásnak, amelynek célja Heltai Gáspár nyelvének névelőhasználati sajátosságait feltárni.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 461–471.
- Gallasy Magdolna 1992. A határozott névelő. In Benkő Lóránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 716–756.
- Gallasy Magdolna 1980. Névelőhasználati kérdések. *Nyelvtudományi Értekezések* **104**: 339–344.
- Kovács István 1971. A határozott névelő használata „Az Lándorfejírvár elveszésének oka...” nyelvemlékben. *Magyar Nyelvjárások XVII*: 87–108.
- Pereszlényi Pál 1682. *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Lingvae Ungaricae.* = (Hasonmás kiadás fordítással – C. Vladár Zsuzsa ford.) 2006. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **226**.
- Szabó Géza 1975. A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez. *Magyar Nyelvjárások XXI*: 33–44.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Wacha Balázs 1991. Névelőhasználat, határozottság. *Magyar Nyelvőr* **115/1–2**: 80–92.

Források

- Heltai Gáspár 1552. *A Reszegseg nec es Tobzodáfnac vebedelmes vóltárol valo Dialogus.* (hasonmás kiadás) 1951. Közoktatásüggyi Kiadóvállalat, Budapest
- Heltai Gáspár 1570. *Háló.* Kiadta Trócsányi Zoltán 1915. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 29–139.

A MAGYAR TÖBBSZÖRÖS KÉRDÉSEK LEXIKAI-FUNKCIONÁLIS MEGKÖZELÍTÉSBNEN

GAZDIK ANNA

1. Bevezetés¹

A jelen tanulmány témája a magyar többszörös fókusz, pontosabban a többszörös kérdések elemzési lehetőségeinek bemutatása a Lexikai-Funkcionális Grammatikában (LFG), amely, szemben a transzformációs szintaktikai elméletekkel, nem tartalmaz sem mozgatókat, sem pedig üres kategóriákat.

A predikátum-argumentum lokalitási elve és a mondat felszíni szerkezete között feszülő ellentmondások olyan kihívást jelentenek, amellyel minden szintaktikai elméletnek szembe kell néznie. Egy egyszerű példával élve, az elméletnek számot kell tudnia adni arról, hogy egy vonatkozó névmás, bár tagmondata elején helyezkedik el, esetét az igétől kapja, amely viszont lineárisan hátrébb, a mondat ágrajzát tekintve pedig mélyebben beágyazva helyezkedik el, mint a névmás. Tekintsük a következő német példát:

- (1) *der Junge, den ich auf dem Markt gesehen habe*
a fiú akit én -on a.DAT piac lát.PASTPART segédige
'a fiú, akit a piacon láttam'

A *den* vonatkozó névmás tehát esetét a *gesehen*-től kapja, az esetadás pedig lokális viszonyt feltételez. Az ellentmondást, azaz azt, hogy egy elemnek egyszerre két helyen kellene lennie egy mondatban, de csak az egyik helyen kerül kiejtésre, már a *Kormányzás és kötés* elmélet (Chomsky 1981) is úgy oldja fel, hogy az adott elem mindkét pozícióban megjelenik, de nem egyszerre. A mondat mélyszerkezetében ott, ahol a nyelvtani folyamatokban (pl. esetadás) részt vesz, a felszíni szerkezetben pedig ott, ahol kiejtésre kerül. A két szerkezetet mozgatók kötik össze, amelyek általában különféle megszorításoknak vannak alávetve (pl. a mozgatók balra és felfelé történnek, nem léphetnek át egyszerre több NP és CP határt, stb.).

Hasonlóképpen kezelik a transzformációs elméletek a kérdőszavakat és a fókusz, amelyek bizonyos nyelvekben a mondat perifériáján helyezkednek el (tipikusan a mondat elején, de pl. a finnben a fókusz a mondat végén is állhat,

---

¹ Szeretnék köszönetet mondani a névtelen lektornak hasznos megjegyzéseiért és észrevételeiért.

lásd Newson–Maunula 2006). A mondat perifériájára való mozgatás általában egy pozícióhoz kötődik, amelyet az adott elemnek be kell tölteni, pl. a kérdőszavaknak a [Spec, CP]-t, ahol meghatározzák a mondat illokúcióját, vagy pedig a fókusznak a [Spec, FocP]-t, amely kifejezetten a fókuszált elemek elhelyezésére feltételezett funkcionális projekció (ezek fajtáiról lásd többek közt Rizzi 1997-et).

A minimalista elemzésekben (például Chomsky 1995) a mozgások kiváltója az ún. jegyellenőrzés: azt, hogy egy adott elem a megfelelő [foc +/-], illetve [wh +/-] jegyekkel került-e be a numerációba, úgy lehet eldönteni, hogy a megfelelő pozícióba mozog, hogy ezt leellenőrizze. Itt azonban mindenképpen felmerül a többszörös kérdések, vagy a többszörös fókusz problémája. Bizonyos nyelvekben ugyanis csak egy kérdőszó mozog előre, a többi helyben marad. Ezekben az esetekben vagy az utóbbi elemek rejtett mozgását feltételezik (így kerülhetnek a hatókörüknek megfelelő pozícióba), vagy pedig azt, hogy tulajdonképpen a [Spec, CP] illetve [Spec, FocP] jegye vonzza az adott elemet a megfelelő pozícióba. Ekkor azonban azok a többszörös kérdések ütköznek problémába, amelyekben minden kérdőszó a mondat elején jelenik meg. Szép számmal találunk mindkettőre példákat a különböző nyelvekben:

- (2) (japán, Mycock 2006: 16)
Mari-ga doko-ni nani-o okimashita ka.
 Mari-NOM hova-LOC mi-ACC tesz-PAST Q-part
 'Mit hova tett Mari?' (a magyar fordítást az indokolja, hogy a japán kérdésre is párlista a válasz, ennek magyarázatát lásd később)
- (3) (orosz)
Kuda chto polozhila Masha?
 hova mit tesz.PAST Mari
 'Hova mit tett Mari?'

Mycock (2006) amellett érvel, hogy a fókuszálás nem csak a szintaxisban mehet végbe, és rejtett mozgások helyett azt feltételezi, hogy az *in situ* kérdőszavak a prozódiaiban fókuszálódnak. Megmutatja, hogy egy adott hatókör felvétele a mondat prozódiai szerkezetében is lehetséges, és hogy ez a szemantikában a szintaxisból származóval egyenértékű információként jelenik meg. Elemzéséhez elméleti keretként az LFG-t választja, mivel ez lehetővé teszi a prozódiai, szintaktikai, funkcionális, szemantikai, stb. információk egymástól független, párhuzamos, tehát egymásból nem levezethető reprezentációját.

A Lexikai-Funkcionális Grammatika megalkotásának hátterében ugyanis éppen a chomskyánus modell kritikája állt, pontosabban az a megfontolás, hogy a modellnek pszichológiailag reálisnak és számítógéppel hatékonyan kezelhetőnek kell lennie (Komlósy 2001). A pszicholingvisztikai kísérletek nem igazolták vissza a transzformációk működését, tehát például azt, hogy egy passzív mondat létrehozása vagy megértése hosszabb időt venne igénybe, mint a neki megfelelő aktív mondaté (Abeillé 2007). Az LFG ennek megfelelően mellőzi az üres kategóriákat és a transzformációkat

A jelen dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a magyar többszörös kérdések elemzése során felmerülő nehézségeket, problémákat, majd pedig körvonalazzam lehetséges reprezentációjukat az LFG keretében. A dolgozat következő részében a magyar többszörös kérdések fajtáit mutatom be. Ezt követi az LFG elméleti keretének rövid ismertetése (erről bővebben lásd magyarul Komlósy 2001, angolul Dalrymple 2001). Végül pedig egy lehetséges LFG elemzést mutatok be, amelynek teljes kidolgozása azonban további kutatásokat igényel.

2. Többszörös kérdések a magyarban

A magyarban alapvetően háromféle többszörös kérdéstípust különíthetünk el, szerkezetük, illetve a rájuk adott válaszok alapján. Tekinsük először azokat a kérdéseket, amelyekben minden kérdőszó az ige előtti mezőben helyezkedik el.

2.1. Minden kérdőszó az ige előtti pozícióban

A szakirodalomban hagyományosan *multiple fronting*-ként emlegetett kérdéstípus elnevezésénél szándékosan kerülöm a mozgásra utaló terminológiát, hiszen célom éppen annak bemutatása, hogy hogyan lehet egy nem transzformációs keretben megközelíteni ezeket a kérdéseket. Lássunk egy példát:

(4) *Ki kivel ment moziba?*

A (4)-es kérdésre egy párlista a válasz. A nem közvetlenül az ige előtt álló (egy vagy több) kérdőszó a párok első elemét határozza meg a válaszban, vagyis azt az adottnak vett halmazt, amelynek minden eleméhez hozzá kell rendelni egy elemet az igét közvetlenül megelőző kérdőszó által denotált halmazból, amelynek viszont nem kell minden elemét felhasználni. A kérdőszavak sorrendjénél tehát nem számít a transzformációs irodalomból ismert *superiority*, amelynek értelmében pl. az angolban a tárgyra vagy egy nem kötelező vonzatra vonatkozó kérdőszó nem előzheti meg az alanyra vonatkozót:

- (5) *What did   *who do?*
mit   segédige.PAST ki   csinál

Ebben a kérdéstípusban bármely kérdőszó bármelyikkel kombinálódhat, kivéve a *miért* és a *hogyan*, amelyek nem fordulhatnak elő első kérdőszóként. É. Kiss (1993) ezt az ún. specifikussági megszorítással magyarázza, azaz a nagyobb hatókörű kérdőszavaknak specifikusnak kell lenniük, a *miért* és a *hogyan* pedig sosem az. Az igét közvetlenül megelőző kérdőszó lehet specifikus és nem specifikus is. A specifikusság É. Kiss (1993) és Kiefer (2007) alapján (nem formálisan) azt jelenti, hogy egy NP egzisztenciális preszuppozíciót vezet be, egy operátor pedig olyan halmazt denotál, amely az adott diskurzusban már ismertnek tekinthető. A *miért*-tel és a *hogyan*-nal ellentétben a *melyik* kérdőszó mindig specifikus. A többi kérdőszónak pedig adható specifikus értelmezés, első kérdőszóként pedig csak ilyen értelmezés adható. É. Kiss (1993) azt is megmutatja, hogy a specifikus olvasatú kérdőszavak a *superiority* feltételt még az angolban is megszeghetik:

- (6) *What did*   *which person*   *say?*
mit   segédige.PAST melyik személy mond
‘Melyik személy mit mondott?/Melyikük mit mondott?’

A magyar és az angol közötti különbség itt abban ragadható meg, hogy a magyarban az elemek lineáris sorrendje tükrözi a hatóköri viszonyokat, míg az angolban nem. A (6)-os példában a *which person* nagyobb hatókörrel bír, mint a *what*, ami a transzformációs elemzésekben úgy jelenik meg, hogy az *in situ* kérdőszó rejtett mozgatóással az LF-ben (logikai forma) kerül hatóköri pozíciójába. Az LFG-ben természetesen egy másfajta megközelítést kell majd alkalmaznunk, amely nem tartalmaz mozgatóást, de mégis elérhetővé teszi a kívánt értelmezést.

A kérdőszavakat, mivel a válaszban a nekik megfelelő elem általában a fókusz, illetve a fókuszhoz hasonlóan szintén egy előfeltételezett mondatrészalkasszal állnak, szokás szintaktikai értelemben a fókusz egyik fajtájának tekinteni (pl. Kálmán 2001). Amennyiben viszont a magyarban minden kérdőszó fókusznak tekintünk, a (4)-es példában bemutatott kérdés ellentmond annak a megfigyelésnek, mely szerint a magyarban kizárólag egy preverbális fókusz lehetséges, több nem (lásd például É. Kiss 1999-et), a második (és a többi) fókusz *in situ* pozícióban helyezkedik el:

- (7) **[JÁNOS]_F [A KERTBEN]_F kérte meg Mari kezét.*

- (8) [JÁNOS]_F kérte meg Mari kezét [A KERTBEN]_F.

É. Kiss (1992) szerint nem is tekinthető mindkét kérdőszó fókusznak, a nem közvetlenül az ige előtt állók valójában univerzális kvantorok, mivel ezek az operátor által denotált halmaz minden eleméhez egy pár kiválasztását várják a másik operátor által meghatározott halmazból.

Surányi (2006) azonban ezen megközelítés ellen foglal állást, leginkább disztribúciós és interpretációs érvekre támaszkodva. Az előbbivel kapcsolatban megemlíti, hogy a kettőnél több kérdőszót tartalmazó mondatok nem szinonimái az univerzális kvantort tartalmazókéknak:

- (9) *Ki melyik lánynak kit mutatott be?*
(Mondd el mindenkiről, hogy kit mutatott be melyik lánynak.)
- (10) *Mondd el, mindenki minden lánynak kit mutatott be.*
(Ki az, akit mindenki minden lánynak bemutatott?) (Surányi 2006: 4)

Megjegyzem azonban, hogy a kontextus nélküli példamondatokat, főleg a (10)-est, kifejezetten nehéz értelmezni, és ezért a szinonimitásról nem lehet egyértelmű ítéletet mondani.

A disztribúciós érvek a következők. Ezek a kérdőszavak nem követhetik az igét a magyarban, míg a kvantorok igen:

- (11) *Két lányt hívott fel minden fiú.*
*Kit hívott fel ki? (ha a ki a sorting key)² (Surányi 2006: 5)

Két univerzális kvantor közé beékelődhetnek határozók, míg két kérdőszó közé nem:

- (12) *Minden fiú szerintem minden lányt felhívott.*
*Ki szerinted kit mikor hívott fel? (Surányi 2006: 5)

Végül pedig, az univerzális kvantort ki lehet emelni alárendelt mondatokból, míg a többszörös kérdések első kérdőszavát nem:

- (13) *Minden lányt Péter szeretné, hogy felhívjunk.* (Surányi 2006: 5)
*Melyik lányt Péter kérdezte, hogy hogy mikor hívjunk fel?

---

² A *Sorting Key* terminus Kuno–Takami (1993)-hoz fűződik, és arra utal, hogy egy többszörös kérdésre adott válasz általában a lineárisan legelső kérdőszó alapján strukturálódik. A (11)-es példában tehát a válasz a telefonálókat sorolná fel, és mindegyikükhöz hozzárendelné azt, akit felhívott. Ellenkező esetben a felhívottakhoz rendelné hozzá az adott telefonálót.

Surányi (2006) amellett érvel, hogy ezek a kérdőszavak, még ha szintaktikailag nem is tekinthetők topiknak, topikként értelmeződnek a szintaxis–szemantika interfészben. Az egyik érv emellett az, hogy a (4)-es kérdésre adott válaszban az első kérdőszónak megfelelő konstituens nem is fókusz, hanem topik:

- (14) *Jancsi_{TOP} Juliskával, Pali_{TOP} Marival, Géza_{TOP} pedig Jucival ment moziba.*

Egy további, a topikként való elemzés mellett szóló érvként hozhatjuk fel a már említett specifikussági feltételt, hiszen topikként is vagy határozott (azaz majdnem minden esetben egyúttal specifikus), vagy specifikus határozatlan főnévi kifejezések jelenhetnek meg (É. Kiss 1999). Azonban a Surányi (2006) által használt minimalista keret nem teszi explicitté, hogy hogyan lehet egy elemet topikként értelmezni, ha a szintaxisban nem topik, hanem például többszörös [Spec, FocP] pozícióban helyezkedik el. Az LFG-ben ezzel szemben majd lehetőség nyílik a grammatikai és a diskurzusfunkciók disszociációjára, azaz arra, hogy az egyik kérdőszót topikként, a másikat pedig fókuszként értelmezzük, míg a szintaxisban mindkettő egy diskurzus szempontjából semleges funkcionális projekció specifikálójában helyezkedjen el. Erre az LFG-s elemzés során később visszatérek.

Az első kérdéstípussal kapcsolatban két további problémára kell felhívni a figyelmet. Az első esetben mindkét kérdőszó az ige elé kerül, párlista olvasat nélkül, a második esetben pedig úgy áll elő a párlista olvasat, hogy csak egy kérdőszó áll a ragozott ige előtt. Tekintsük a következő példákat, ahol a kérdésekre nem párlista, hanem specifikus pár a válasz:

- (15) *Honnan hova hurcolkodik át? A Bem rakparti lakásból a Bajza utcai lakásba (hurcolkodik át).*
- (16) *Miből mivé alakul át az anyag? Szénsavból széndioxiddá (alakul át az anyag).*
- (17) *Miről mire fordít? Angolról németre (fordít).*

Észrevehetjük, hogy ebben a kérdéstípusban a két kérdőszó általában egy állapotváltozás, vagy egy folyamat elejére és végére utal, és az első kérdőszóra adott válasz nem tekinthető önmagában topiknak, mivel nem specifikus főnévi kifejezések is előfordulhatnak ebben a pozícióban:

- (18) *Egy lakásból a kollégiumba hurcolkodik át.*

Ha viszont a válaszban a kérdőszavaknak megfelelő összetevőket fókusz-
nak tekintjük, a régi problémához jutunk: két fókusz nem jelenhet meg a ma-
gyarban az ige előtt. Egy lehetséges megközelítés szerint ezekben a monda-
tokban komplex fókuszról van szó (Krifka (1992) így nevezi a többszörös
fókuszhoz azt a fajtáját, ahol tulajdonképpen egy pár áll fókuszban), ami kü-
lönbözik a valódi többszörös fókuszról (*multiple foci*), ahol két fókuszoperátor
szerepel. Esetünkben tehát a két elem együttesen foglalja el a szintaktikai fő-
kuszpozíciót.

Érdekes a szerkezetet összevetni más nyelvekkel. Lássunk egy francia
példát:

- (19) *D'où à où voyage-t-il?*
Honnan hova utazik?
- (20) *C'est de Paris à Rome qu'il voyage.*
ez.van -ból Párizs -ba Róma hogy.ő utazik
Párizsból Rómába utazik.

A franciában a magyar kizáró azonosítást végző fókusz megfelelője a
C'est-vel bevezetett cleft szerkezet, amelyben a válaszban a megfelelő kons-
tituensek szintén komplex egységként vesznek részt. Megállapíthatjuk, hogy
itt valójában nem is többszörös kérdésről, hanem egy két részből álló komp-
lex kérdésről van szó, amelyre komplex fókuszos szerkezet a válasz.

Vizsgáljuk meg most a következő példát:

- (21) „*Konkrétumokról, például, hogy (több évtizedes késéssel) mennyi
pénzt kéne mire fordítani* [kiemelés tőlem (G. A.)], és hogy milyen
miniszteriális rendeleteket kéne azonnali hatállyal meghozni, nem
ejtettek szót, de hát miért is legyenek pápábbak a pápánál.”
(ÉLET ÉS IRODALOM, LIII. évfolyam, 6. szám, 2009. február 6.)

A kiemelt kérdő szerkezetre egyértelműen párlista a válasz, holott a (12)-
es példával ellentétben itt beékelődik egy elem a két kérdőszó közé, ami nem
más, mint maga a ragozott ige. A második kérdőszó tehát nem is a ragozott ige
előtti pozícióban áll, ami viszont a párlista választ váró magyar többszörös
kérdések ismérve. A példa különlegessége az, hogy benne egyik kérdőszó
sem specifikus, tehát sem a pontos célok, sem pedig az azokra szánt összegek
nem ismertek. A kérdés így is hangozhatna:

- (22) *Mire mennyi pénzt kéne fordítani?*

De ebben a formában a *mire* kérdőszó inkább szerepel specifikus, mint nem specifikus értelemben. Ha azonban a kérdőszavakat fordítva alkalmaznánk, a mondat agrammatikussá, vagy legalábbis marginálissá válik, hiszen a *ennyi pénz* első kérdőszóként csak specifikus értelemben szerepelhet:

(23)^{??} *Ennyi pénzt mire kéne fordítani?* (Melyik összeget mire kéne fordítani?)

A jelen dolgozatban nem vállalkozhatok a probléma teljes körű megoldására, ehelyett inkább csak megemlítem, hogy egy segédigét követő infinitívusz előtt is megjelenhet egy fókusz diskurzusfunkciójú elem, ami szintén érv lehet a konkrét szintaktikai pozíciók/projekciók és a diskurzusfunkciók elválasztása mellett. Molnár (2008) is felhívja a figyelmet arra a marginális esetre, amikor egy segédige mögött a fókusz egy igekötős infinitívusz elé kerül, azaz a fókusz ebben az esetben nem veti hátra az igevivőt:

(24) *Szeretnék most É_{N_F} elmenni színházba.* (Molnár 2008: 26)

(25) *Nem akarod TE_F felvágni a tortát?* (Molnár 2008: 26)

Végezetül megemlítnék még egy jelenséget, amely ellentmond annak a feltételezésnek, mely szerint a ragozott ige előtt csak egy fókusz lehetséges:

(26) *Na de BALÁZS_F mit evett?* (Kálmán 2001: 114)

A (26)-os példában, amennyiben a kérdőszavakat a fókusz egy fajtájának tekintjük, két fókusz található a ragozott ige előtt, ami egyébként a magyarban nem lehetséges. Egy elemzési lehetőség annak a feltételezése, hogy a kérdő fókusz másképpen viselkedik, mint a kontrasztív, és erre fogunk is további példákat látni a tanulmány hátralevő részében. A következő részben rátérek a specifikus pár-olvasatú többszörös kérdésekre.

2.2. Egy kérdőszó az ige előtt, a másik in situ

Az irodalomban hagyományosan csak *angol típusként* aposztrófált többszörös kérdésfajta a magyarban csak különféle megszorítások mellett alkalmazható:

(27) *Ki ment moziba kivel?*

Ezek a kérdések specifikus pár választ várnak, azaz a (27)-es példánál maradva, a kérdező tudja, hogy valaki ment moziba valaki mással, de nem tudja, kik voltak azok. A párlista válasz ebben az esetben nem elfogadható. Lipták (2001) megfigyeli, hogy a magyarban mindkét (minden) kérdőszónak ugyanahhoz a lexémához kell tartoznia, csak esetükben különbözhetnek, egyébként a kérdés agrammatikus:

- (28) **Ki mondott mit?*
(29) **Ki ment el miért?*

Egy plauzibilis magyarázat szerint (Kálmán 2001) ennek az az oka, hogy ezzel a kérdéstípussal irányra is kérdezhetünk, pontosabban a két kérdőszó denotátuma közötti reláció irányára:

- (30) *Ki szeretett bele kibe? (János Mariba, vagy Mari Jánosba?)*

Ebből következik, hogy a kérdőszavak által meghatározott halmazoknak egymásra mindkét irányban leképezhetőnek kell lenniük, és hogy ezekben a kérdésekben legtöbbször a *ki*, *mi* és *melyik* kérdőszavak és ragos alakjaik fordulnak elő.

Az irodalomban egyetértés van abban, hogy ez a szerkezet többszörös fókuszot tartalmaz (É Kiss 1992; Surányi 2007), a megközelítések eltérnek azonban atekintetben, hogy az *in situ* kérdőszó hogy kerül fókuszpozícióba. A transzformációs elemzések mellett érvelnek, hogy ezek a kérdőszavak LF-mozgatás útján kapcsolódnak a [Spec, CP], vagy [Spec, FocP] pozícióban álló elemhez. Ez azt tükrözi, hogy ezen elméletek szerint egy adott hatókör felvétele csak a szintaxisban, szintaktikai folyamatok nyomán lehetséges. Ezzel szemben Mycock (2006) mellett érvel, hogy az *in situ* kérdőszavak a prozódiaiban fókuszálódnak, és hatókörrel is a prozódian keresztül rendelkeznek, azaz prozódiai prominenciájukat egyenértékűnek tekinti a mondat eleji kérdőszavak szintaktikai prominenciájával. Az itt felvázolt LFG elemzésben Mycock (2006) megközelítésére fogok támaszkodni.³

2.3. Többszörös kérdések mellérendeléssel

A magyar többszörös kérdések harmadik fajtájában mellérendelt kérdőszavakat találunk a ragozott ige előtt:

- (31) *Ki és mikor ment moziba?*

Erre a kérdésfajta szintén specifikus pár a válasz, a párlista nem elfogadható. Ezt a típust az előző komplementerének tekinthetjük, azaz ez olyan kérdőszavak esetén lesz grammatikus, ahol a kérdőszavak nem tartoznak ugyanahhoz a lexémához, és többnyire az egyik kérdőszó szabad határozó.

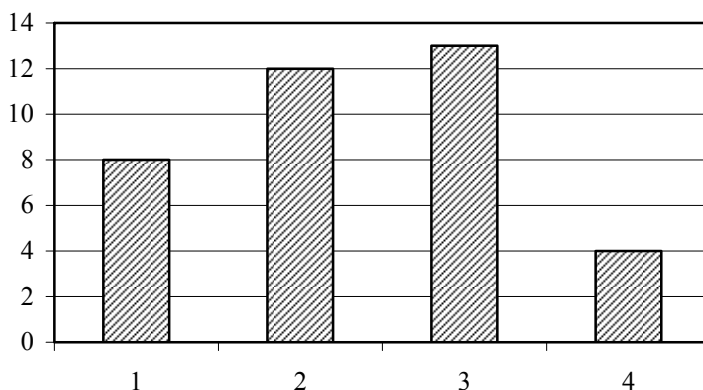
³A ragozott ige utáni kérdőszó *in situ* pozíciójára utal az a megfigyelés, hogy pl. a franciában az ilyen típusú kérdésekben a *que* 'mit, egyéb ragozott alakok' kérdőszó *in situ* megfelelője, a *quoi* szerepel: *Qu'est-ce qui a rendu possible quoi?* ('Mi tett lehetővé mit?').

(32) **Ki és kivel ment moziba?*

Érdekes eset a *ki* és *mi* kérdőszavak illetve ragozott alakjaik kombinációja, hiszen két argumentumról van szó, amelyek azonban nem tartoznak ugyanahhoz a lexémához. Egy kérdőívben⁴ a következő szituációhoz kellett anyanyelvi beszélőknek kiválasztaniuk a leginkább odailő többszörös kérdést:

Egy találmányról hallottál. Megkérdezed, hogy:

1. *ki mit talált fel.*
2. *ki talált fel mit.*
3. *ki és mit talált fel.*
4. *mit és ki talált fel.*

A meglehetősen szórt válaszokból kiderül, hogy a beszélők éppen a 2-es és a 3-as típus között hezitálnak, és nem szignifikánsan többen a mellérendelést preferálják.

Az ige előtti mellérendeléssel rokon a következő szerkezet:

(34) *Ki ment moziba és mikor?*

Bánréti (2007) szerint a (31)-es és a (34)-es szerkezet is elliptikus mondatként elemezhető, a (31)-esben hátraható, a (34)-esben előreható. Lipták (2001) és Skrabalova (2006) ezzel szemben amellet érvel, hogy csak a (34)-es szerkezet

---

⁴ A kérdőív a többszörös kérdések értelmezését és elfogadhatóságát vizsgálta 50 anyanyelvi beszélő megkérdezésével. Feldolgozása folyamatban van.

tekinthető elliptikusnak, a (31)-esben konstituensek mellérendelését találjuk. Vegyük sorra az emellett szóló érveket! Csak az ige előtti mellérendelés lehetséges akkor, ha a kérdőszavak kötelező vonzatok:

(35) **Ki talált fel és mit?*

Lipták (2001) felhívja a figyelmet továbbá az alanyi és tárgyas ragozás közötti különbségre ezekben a szerkezetekben:

(36) *Nem érdekel, hogy mit csinálsz és hogyan csinálod.*

(37) *Nem érdekel, hogy [mit és hogyan] csinálsz.*

Amellett érvel, hogy a (37)-es nem lehet elliptikus szerkezet, hiszen akkor az igének tárgyas ragozásban kellene állnia. Bánréti (2007) azonban megjegyzi, hogy a tárgy határozottságával való egyeztetés tekintetében az ellipszis szabálya a magyarban nem olyan szigorú, mint az idő- és módjelek esetében, azaz nem okoz problémát, ha az engedélyező és az ellipszis alá eső ige más ragozású.

A mellérendelés melletti harmadik érvként tekintsük azokat az igéket, amelyek tranzitívak, ám tárgyakat nem kötelező kitenni, azaz tranzitív és intranszitiv igeként is viselkedhetnek. Ezeknél az igéknél csak a tranzitív olvasat lehetséges az ige előtti mellérendeléskor, ha az egyik kérdőszó a tárgyra vonatkozik:

(38) *Mit és miért olvasott?*

(39) *Miért és mit olvasott?*

Ha azonban az elliptikus szerkezetet alkalmazzuk, két olvasat lehetséges, az egyikben mindkét tagmondat a tranzitív igét tartalmazza, a másikban az egyik a tranzitívát, másik az intranszitivát:

(40) *Mit olvasott és miért?* (csak tranzitív)

(41) *Miért olvasott és mit?* (intranszitiv+tranzitív, *Miért olvasott egyáltalán és mit olvasott?*)

Mindezeket figyelembe véve a jelen elemzésben a (31)-es szerkezetet mellérendelésnek, a (34)-est pedig elliptikusnak fogjuk tekinteni. A mellérendeléssel kapcsolatban két probléma is felmerül. Az egyik az, hogy a mellérendelt kérdőszavak eltérő kategóriájúak, és az ilyenek mellérendelése nem kérdőszavak esetén nem grammatikus:

(42) **Jancsi és tegnap ment moziba.*

Peterson (2004) és Skrabalova (2007) feltételezik, hogy a kérdőszavak mellérendelése azért grammatikus, mert hangsúlyosak, és közös a fókusz funkciójuk. Lipták (2001) szerint hangsúlyos elemeket a magyarban is egymás mellé lehet rendelni, függetlenül a funkciótól:

(43) *Ide* *[mindenki és mindig] / [MINDENKI és MINDIG] bejöhet.

Ehhez kapcsolódik a második probléma. Két kérdő kifejezéssel ellentétben két nem kérdő fókusz nem mindig lehet egymás mellé rendelni a magyarban, többszörös fókusz esetén az egyik a ragozott ige után, *in situ* pozícióban áll:

(44) *^{/?}JÁNOS és KÉT FILMET nézett meg.

Láthatjuk, hogy ez már a második különbség a kérdő és a nem kérdő fókusz között. Két kérdő fókuszt egymás mellé lehet rendelni, illetve egy kérdő és egy nem kérdő fókusz lehetséges a magyarban a ragozott ige előtt, míg két nem kérdő fókusz nem. Az LFG-ben éppen ezért jelölni fogom, hogy a fókusz kérdő-e vagy sem. Érdekes hozzátenni, hogy az irodalomban a kérdőszavak fókusz-státusza még korántsem eldöntött kérdés. Eckardt (2007) is elválasztja a kérdések szemantikai értelmezését (alternatívák bevezetése) a pragmatikai fókuszálástól. Elismeri, hogy a kérdések és a fókusz viselkedése (szintaxis, prozódia) sok nyelvben egybeesik, és mindkettő alternatívákat vezet be, de míg a kérdőszavak ezt a szemantikai interpretáció szintjén teszik, a nem kérdő fókusz egy másik, pragmatikai szinten. Szerinte a kérdőszavak tehát nem inherensen fókuszjegyek, a fő érv emellett pedig az, hogy a kérdőszavakat is lehet fókuszálni. Vessük össze a *mit* kérdőszó előfordulásait a következő példákban:

(45) *Mit vett János?*

(46) *János vett egy Ferrarit. MIT vett János???* (fókuszált kérdőszó)

(47) *Csak azt kérdeztem, hogy MIT vett János (nem azt, hogy hol és mikor).*
(fókuszált kérdőszó)

Eckardt (2007) szerint tehát a kérdőszó a (45)-ös példában nem fókuszált, míg a másik kettőben igen. Ebben a tanulmányban a kérdőszavakat szintén megkülönböztetjük a fókusztól, azonban a kérdés pontos kidolgozása további kutatásokat igényel.

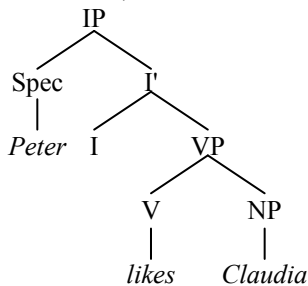
A következő alfejezetben ismertetem az LFG felépítését.

3. A Lexikai-Funkcionális Grammatika (LFG)

Az LFG egy az 1970-es években létrehozott nem transzformációs elmélet. Fő ismérve az, hogy eltérő információkat különböző szinteken ábrázolja, és ezeket párhuzamosan leképezi egymásra. Az LFG-s megközelítésben a szintaktikai szerkezet nem lehet univerzális, hiszen pl. az X-vonás elmélet könnyebben alkalmazható az angolhoz hasonló konfigurációs nyelvek megragadására, ahol a szintaktikai pozíció egyúttal grammatikai funkcióra is utal, mint a nem konfigurációs nyelvek ábrázolására, amilyen például a warlpiri, amelyben a grammatikai funkciókat sokkal inkább a morfológia és nem a szórend kódolja. Azt azonban az LFG sem vitatja, hogy létezik a mondatnak egy univerzális része, ilyenek például a predikátum–argumentum viszonyok, amelyeket külön szerkezetben, az f(unkcionális)-struktúrában jelenít meg. Nézzünk erre egy példát Abeillé (2007) alapján, amelyben a *Péter szereti Klaudiát* mondat angol és latin megfelelőinek reprezentációit vetjük össze:

(48) *Peter likes Claudia.*

C-struktúra: (összetevős szerkezet)

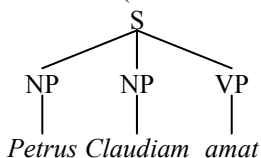

F-struktúra:

PRED	'like' ((↑ SUBJ), (↑ OBJ))'
TNS	pres
SUBJ	[PRED 'Peter']
OBJ	[PRED 'Claudia']

(49)a. *Petrus Claudiam amat.*

b. C-struktúra: (összetevős szerkezet)

F-struktúra:

PRED	'amat' ((↑ SUBJ), (↑ OBJ))'
TNS	pres
SUBJ	[PRED 'Petrus']
OBJ	[PRED 'Claudiam']

Érdekes külön felhívni a figyelmet a latinban a nem konfigurációs S csomópontra, amelyet azoknál a nyelveknél használnak, ahol az alany nem a [Spec, IP]-ben helyezkedik el, hanem az I komplementumán belül. Az S itt lapos szerkezetű (ez azonban nem minden nyelv esetében követelmény), ben-

ne az elemek bármilyen sorrendben követhetik egymást. A példából látható, hogy a szerkezeti különbségek ellenére a két mondatban közös az, hogy a predikátum a *szeret* ige megfelelője, amelynek mindkét esetben két argumentuma van, az alany és a tárgy. Az LFG-nek még egy fontos ismérve olvasható le a példából. Az LFG a grammatikai funkciókat (alany, tárgy) primitívumoknak tekinti, amelyek nem vezethetők le egy szintaktikai pozícióból. A tárgy tehát nem feltétlenül követi az igét, illetve ha nem követi, nem feltételezzük, hogy elmozgott a helyéről, hanem hogy a lapos szerkezet megengedi, hogy az ige egy szinten legyen az alannal és a tárggyal.

Az LFG további fejlődése során az elemzés új és új szintjei váltak fontossá, többek közt az argumentumszerkezet, amely egy predikátum argumentumait és tematikus szerepeiket tartalmazza. Erre a szerkezetre nem térek ki bővebben a jelen elemzésben.

Annál inkább fontos szerepet játszik a többszörös kérdések kapcsán az információs szerkezet, amelynek jelentőségére King (1997) hívta fel a figyelmet. Előtte a diskurzusfunkciókat is az f-struktúra jelenítette meg, mégpedig úgy, hogy egy elemhez egyszerre grammatikai és diskurzusfunkció is tartozott, például az alany lehetett egyúttal a topik is. King (1997) szerint, aki ezt orosz példákon keresztül mutatja be, ez a megközelítés nem tenné lehetővé, hogy a predikátumot az argumentumai nélkül fókuszáljuk, hiszen az f-struktúrában a predikátum fókusszal való azonosítása egyben azoknak az alstruktúráknak a fókuszálását is maga után vonná, amelyeket a predikátum tartalmaz, holott az oroszban gyakori, hogy csak az ige kerül (kontrasztív) fókuszba. King (1997) ezért azt javasolja, hogy a diskurzusfunkciók egy külön struktúrában, az információs szerkezetben kapjanak helyet, méghozzá a csupasz predikátum értékekkel (a bővítményeik nélkül).

Egy további érv az információs szerkezet mellett King (1997) szerint az, hogy az f- és i-struktúrának eltér az összetevős szerkezetük. Egy f-struktúrábeli konstituens nem feltétlenül alkot összetevőt az i-struktúrában is és fordítva. Egy példa erre az angol cleft-szerkezet, vagy a következő magyar példa (Komlósy, személyes közlés):

(50) *A PIROS ceruzát vitte el János (nem a zöldet).*

Ebben az esetben tehát szintaktikailag egy egész konstituens kerül az ige előtti pozícióba, míg az i-struktúrában valójában csak a *PIROS* kerül a fókusz halmozásba, hiszen a szintaktikailag prominens konstituens többi része már ismert (ezt igazolja az is, hogy határozott névelővel áll), illetve nem tekinthető a diskurzus szempontjából prominensnek.

Itt kitérek arra, hogy milyen szempontok szerint soroljuk az elemeket az i-struktúra egyes halmazába, de fontosnak tartom megjegyezni, hogy az i-struktúra pontos szerkezetének kialakítása további kutatásokat igényel, és ezzel kapcsolatban a szakirodalomban sincs egyetértés. Az információs szerkezet tehát az f-struktúrához hasonló mátrix, amely halmazokat tartalmaz, mint például a fókusz halmazt, a topik halmazt és a háttérinformációk halmazát. Ez azért fontos, mert egy mondatban több topik és több fókusz is lehetséges, a mondat többi része pedig a háttérinformáció halmazába fog tartozni. Mivel a fókusz és a topik fogalma rendkívül összetett, itt csak pár alapvető tulajdonságra fogok kitérni (Féry–Krifka 2007). Az összetevős szerkezetben a fókusz többnyire a mondat perifériáján helyezkedik el, a prozódiaiban pedig prominenciát kap. A topik szintén a mondat perifériáján jelenik meg, leginkább a mondat legelején, prozódiailag pedig külön intonációs frázist alkot. Szemantikailag a fókusz alternatívákat vezet be, (ha a kérdőszavakat fókusznak tekintjük, akkor alternatív proposíciókat, és a válaszban a fókusz jelöli, hogy a válasz melyik ezek közül), a topik pedig azt az entitást/halmazt jelöli, amelynek a vonatkozásában a kommentben megfogalmazott információk betagozódnak a *common ground*-ba.

A diskurzus szempontjából Butt és King (1996) két jegyet különböztet meg: új +/- és prominens +/- . Ezek kombinációit felhasználva definiálják a fókusz (új +, prominens +), a topikot (új –, prominens +), a háttérinformációt (új –, prominens –) és a kiegészítő információt (új +, prominens –). Ez utóbbira a hindi-urdu leírásánál van szükség, ahol egyes összetevők, bár új információnak tekinthetők, mégis a mondat végén, az igével egy szinten helyezkednek el. Megjegyezzük, hogy a fókusz természetesen nem feltétlenül fejez ki a diskurzus szempontjából új információt, szerepe lehet a kontrasztivitás kifejezése is. Ebben az elemzésben csak a topikot, a fókusz és a háttérinformációt fogjuk megkülönböztetni, hangsúlyozva, hogy az információs szerkezet felépítése más elemzésekben kis mértékben eltérhet ettől.

Mint említettem, az LFG összetevős szerkezete tulajdonképpen egy rugalmas X-vonás elméletnek felel meg, ahol még a fej sem kötelező, továbbá megengedettek az exocentrikus konstituensek. Kérdés tehát, hogy milyen szerkezetet tulajdonítsunk a magyarnak. Az LFG nem tartalmaz csak diskurzusfunkcióval bíró elemek (topik, fókusz) számára létrehozott funkcionális projekciókat. Börjars et al. (1999) amellett érvelnek, hogy a magyarban (egy LFG elemzés keretében) nem célszerű feltételezni sem TopP-t, sem QP-t, sem pedig FocP-t, hiszen ezek fejezője mindig üres, és

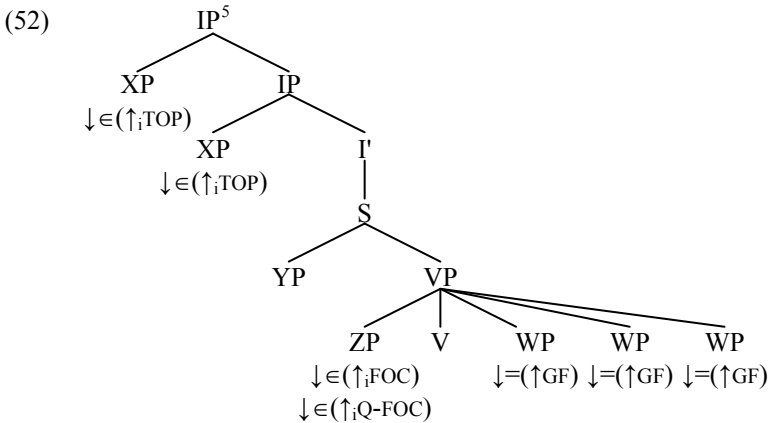
csak a specifikálójukban elhelyezkedő kvantor vagy topik, illetve fókusz motiválja jelenlétüket a szerkezetben. Kivételt képez ez alól a FocP, hiszen a transzformációs elemzésekben az ige ennek a fejpozíciójába mozog. Börjars et al. (1999) szerint azonban erre sincs szükség egy olyan elméletben, ahol nem feltételezzük, hogy a fókuszjegyet (mint az esetet) adni, illetve ellenőrizni kell. Az LFG-ben ezt pusztán annotációk helyettesítik a c-struktúrában. Egy további érv, ami a FocP és az igemozgatás ellen szól az, hogy az igekötő a magyarban nem követi mindig közvetlenül az igét, holott ezt várnánk, ha feltételezzük, hogy az ige a V-ből F-be mozog:

(51) *MARI keresett minket fel (és nem Ilona).* (Börjars et al 1999 : 16)

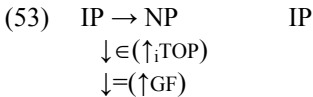
A szerzők egy többszörös VP struktúrát vázolnak fel, amelyben a fókusz a legalsó lapos VP specifikálójában helyezkedik el, és OT-típusú megszorítások gondoskodnak arról, hogy szomszédos legyen az igével. A kvantorok és a topik(ok) a külső VP rétegek specifikálóit foglalják el. Ehelyütt azonban egy eltérő szerkezetre teszek javaslatot, amely jobban kifejezi a fókusz és a többi kommentelőzmény, illetve a topik eltérő tulajdonságait.

Dalrymple (2001) szerint a funkcionális kategóriák nyelvről nyelvre változnak, meglétüket minden nyelvben indokolni kell. Ennek megfelelően az I fej pozícióját egy ragozott ige vagy segédige töltheti be, a C fejt pedig szintén egy ige kategóriájú elem, például inverzió során. Az oroszban csak a ragozatlan ige kerül a VP-be, a ragozott ige az I-fejbe, a topik és a kontrasztív fókusz a [Spec, IP]-be, a kérdőszavak pedig a [Spec, CP]-be (King 1995).

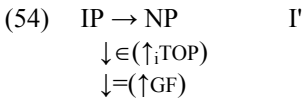
A magyarban a már bemutatott S-kategória felvételét az indokolja, hogy a magyar egy belső alanyú nyelv (Komlósy 2001), tehát az ige a szerkezetben testvércsomópontja lehet az összes argumentumának, így az alany is, a szórend az ige után pedig nem kötött. Az alany tehát nem a hagyományos [Spec, IP] pozícióban helyezkedik el, mivel helye nem adott, és nem előzi meg feltétlenül az igét. A fókusz is a magyarban nem feltételezzük külön pozíciót, az igét közvetlenül megelőző pozíció kaphatja meg a fókuszt jelző annotációt, amennyiben van fókusz a mondatban. Az ige előtti mondatrész a magyarban hierarchikus. Itt helyezkedik el a topik, utána pedig az ún. kommentelőzmények (kvantorok, stb). Mivel a topik mindig a mondat legelején helyezkedik el, indokoltnak tartom az iterálható IP kategóriát felvenni, amelynek specifikálójába kerül a topik (több topik esetén az IP iterálható). Az S és az IP csomópontok segítségével fejezem ki tehát a magyar mondat szerkezet kettősségét, az ige előtti hierarchikus és az ige utáni lapos struktúrát. A javasolt szerkezet a következő:

Az annotált újraíró szabályok pedig, amelyekből a fókuszos mondatok felépülnek, a következők:

Ez a szabály arra utal, hogy a konstituens, amely az iterálható IP specifikálójában foglal helyet, a topik halmaz eleme az i-struktúrában, az f-struktúrában pedig bármelyik grammatikai funkciót betöltheti.

⁵ Az YP a kommentelőzmények pozíciója, amely tehát mindenképpen követi a topikokat, de megelőzi a fókuszot. A WP-k pedig alulspecifikált grammatikai funkciókra utalnak, ahol helyet kaphatnak az argumentumok, beleértve az alanyt is. Az anonim lektor problémaként jegyezte meg, hogy az IP-nek nincs feje a szerkezetben, és a fej opcionális voltára a szabályok sem utalnak. A magyar mondat s-struktúrája az LFG-ben azonban még vitatott kérdés, a szerző javaslata szerint esetleg a következő mondatok segédigéi foglalhatják el az I pozíciót:

- (i) *Melyiket fogjuk mikor elkezdeni?*
- (ii) *Mit lehet melyik csoportban tanítani?*
- (iii) *Mennyi pénzt kéne mire fordítani?* = (21)

Ez a megközelítés illeszkedne azon elemzések sorába, amelyekben az I igék/segédigék számára van fenntartva, specifikálójában pedig diskurzusfunkcióval (is) bíró elemek kapnak helyet. A kérdés eldöntése azonban itt nem áll módomban.

(55) $I' \rightarrow S$

(56) $S \rightarrow YP \quad VP$

(57) $VP \rightarrow ZP \qquad \qquad \qquad > V > WP \quad WP \quad WP$
 $\downarrow \in (\uparrow_i \text{FOC}) / \downarrow \in (\uparrow_i \text{Q-FOC})$
 $\downarrow = (\uparrow \text{GF})$

A fókusz a V testvére, és a szabály egyúttal arról is számot ad, hogy fókuszos mondat esetén az ige közvetlenül követi a fókuszt, az ige után az elemek sorrendje azonban szabad. Ezt lineáris precedencia szabálynak hívják (Dalrymple et al. 1995), amelyet az LFG formalizmusa a c-struktúrán definiál.

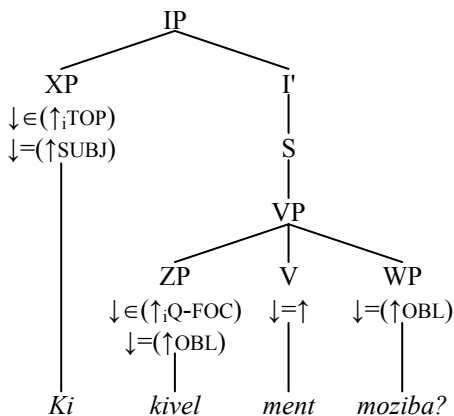
A következőkben rátérek az egyes kérdésfajták lehetséges LFG elemzéseire.

4. Elemzési javaslatok

4.1. Minden kérdőszó preverbális pozícióban

Az LFG-ben az eltérő szerkezeteknek köszönhetően lehetőség nyílik a grammatikai és diskurzusfunkciók teljes szétválasztására, azaz a szintaktikai reprezentációban nincs szükség TopP-re, csupán a diskurzus szempontjából semleges funkcionális projekciókra és a megfelelő annotációkra. Ilyen módon a topik és a fókusz az információs struktúra, nem pedig a szintaxis alkotóelemei. Tekintsük először a c-struktúrát:

(58) c-struktúra:

Az f-és i-struktúrák pedig a következők:

(59) F-struktúra:

PRED	'megy' $\langle (\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{OBL}), (\uparrow \text{OBL LOC}) \rangle$'
TNS	past
SUBJ	[PRED 'ki']
OBL	[PRED 'kivel']
OBL LOC	[PRED 'moziba']

(60) I-struktúra:

TOP	'ki'
Q-FOC	'kivel'
HÁTTÉR	'ment moziba'

Az első kérdőszó az információs szerkezetben a topik, a második pedig a fókusz halmazába tartozik, a mondat fennmaradó része pedig háttérinformációnak tekinthető.

4.2. Egy kérdőszó preverbális pozícióban, a többi in situ

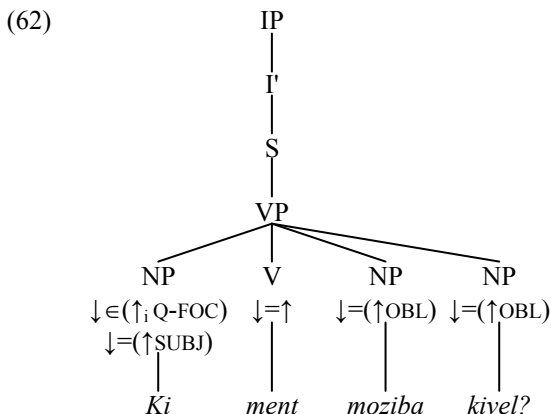
Ennél a kérdéstípusnál megszorításokat kell megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy milyen kérdőszavak szerepelhetnek ezekben a pozíciókban, hiszen ezek a magyarban csak argumentumok lehetnek, és egy lexémához kell tartozniuk. Az LFG formalizmusa lehetőséget ad a struktúrában egymástól távol elhelyezkedő elemek közötti kapcsolatok megragadására is.

(61) VP → XP	V	WP
↓ ∈ (↑; Q-FOC)		↓ = (↑GF)
↓ = (↑GF)		(↑GF PRONTYPE) = WH _α
(↓ PRONTYPE) = _c WH		(↑Q-FOC PRONTYPE) = _c WH _α

A (61)-es szabály azt mondja ki, hogy a VP specifikálójában elhelyezkedő összetevő bármely grammatikai funkciót betöltheti az f-struktúrában, az i-struktúrában pedig a Q-FOC halmazba tartozik. A harmadik sor azt a megszorítást fejezi ki, hogy ebben az összetevőben szerepelnie kell egy kérdő névmásnak. A szabály második, WP alatti része több megszorítást is magában foglal, hiszen egy preverbális kérdőszó a magyarban mindig lehetséges, ám a második, poszterverbális kérdőszó jelenléte és kategóriája függ az elsőtől. A szabály szerint a WP összetevő szintén bármelyik grammatikai funkciót

betöltheti, ám a struktúrában följebb szerepelnie kell még egy kérdőszónak, és a két kérdő névmásnak a lexéma szintjén meg kell egyeznie. További pontosítások is lehetségesek, amelyek kimondják, hogy az esetet kivéve milyen jegyeikben egyeznek meg, ezektől azonban most eltekintek.

A javasolt c-, f-, és i-struktúrát a következőkben mutatom be:

Az *in situ* kérdőszó fókuszálását nem itt annotálom, hiszen ez az információ nem a szintaxisból, hanem a prozodiából származik (Mycock 2006; Brody 1990). Az információs szerkezetben azonban már mindkét kérdőszó a fókusz halmazba tartozik:

(63) F-struktúra:

PRED	'megy' $\langle (\uparrow \text{SUBJ}), (\uparrow \text{OBL}), (\uparrow \text{OBL LOC}) \rangle$
TNS	<i>past</i>
SUBJ	[PRED 'ki']
OBL	[PRED 'kivel']
OBL LOC	[PRED 'moziba']

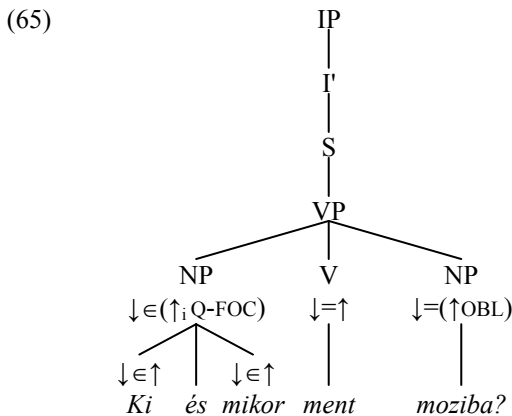
(64) I-struktúra:

Q-FOC	'ki'
	'kivel'
HÁTTÉR	'ment moziba'

A két eddig tárgyalt kérdéstípus a c- és az i-struktúrában is különbözik egymástól. Az eltérő i-struktúrákból adódik, hogy más lesz az olvasatuk, azaz hogy az egyik párlista, a másik pedig specifikus pár választ vár. Az i- és a szemantikai struktúra nyilvánvaló összefüggéseinek pontos kidolgozása további kutatásokat igényel. Végül térjünk rá a harmadik kérdéstípusra!

4.3. Többszörös kérdések mellérendeléssel

Mint már láttuk, a magyarban a kérdőszavakat egymás mellé lehet rendelni, holott két fókusz mellérendelése általában nem grammatikus. Ebben a szerkezetben továbbá az a meglepő, hogy két eltérő grammatikai funkciójú elemet egymás mellé lehet rendelni, ami általában szintén agrammatikus. Az LFG a koordinációt a funkciók szintjén kezeli, és egy olyan halmazként reprezentálja, amelynek az azonos funkciójú összetevők az elemei. A kérdőszavak közös funkciója a Q-FOC, ezt tekintjük tehát a mellérendelés alapjának. Peterson (2004) szerint a mellérendelés az f-struktúra része, de az i-struktúra megjelenésével párhuzamosan azt is fel kell tételeznünk, hogy az azonos funkció alapján történő koordináció jelölhető mind az f-, mind az i-struktúrában, és a kölcsönös leképezéseknek köszönhetően a c-struktúrában is megjelenik:

(66) F-struktúra:

PRED	'	<i>megy</i>	⟨	(↑SUBJ),	(↑OBL),	(↑OBL LOC)⟩	'
TNS	<i>past</i>						
SUBJ	[PRED ' <i>ki</i> ']						
OBL	[PRED ' <i>mikor</i> ']						
OBL LOC	[PRED ' <i>moziba</i> ']						

(67) I-struktúra:

Q-FOC	'	<i>ki</i>	]
	'	<i>mikor</i>	]
HÁTTÉR	'	<i>ment moziba</i>	]

A mellérendelés expliciten a szintaxisban és az i-struktúrában látható.

5. Összegzés

A magyarban háromféle többszörös kérdésfajta különböztettem meg, amelyek mind kihívást jelentenek a széles körben elfogadott szintaktikai elemzések számára. A kontrasztív fókusszal szemben ugyanis a kérdőszavakból több is megjelenhet preverbális pozícióban, a kérdőszavakat az eltérő kategóriájuk ellenére egymás mellé lehet rendelni, illetve a kérdőszavak használata a többszörös kérdésekben több olyan megszorításnak is alá van vetve (funkció, szintaktikai pozíció, kategória), amelyeket az eddigi elemzésekben nehéz volt megragadni. A dolgozatban egy nem transzformációs megközelítés első lépéseit vázoltam fel a Lexikai-Funkcionális grammatika keretében, melynek lényege az összetevős, a funkcionális és a diskurzus információk szisztematikus elválasztása és egymásra történő leképezése. Amellett érveltem, hogy a preverbális kérdőszavak egy része topikként értelmeződik az információs szerkezetben, illetve hogy az eltérő kategóriájú kérdőszavak mellérendelése a közös diskurzusfunkciónak köszönhető, és az információs szerkezet szintjén történik. Az említett megszorításokat a c-struktúra újírárszabályainak annotációiban próbáltam megadni, felhasználva az LFG formalizmusát, amely lehetővé teszi, hogy két egymástól távol lévő elem kontrollviszonyait is explicitté tegyük. További kutatások szükségesek még azonban a szemantikai szerkezet és az információs szerkezet egymásra történő leképezésének és összefüggéseinek feltárásához.

Hivatkozások

- Abeillé, Anne 2007. *Les grammaires d'unification*. Paris, Lavoisier.
- Bánréti Zoltán 2007. *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Börjars, Kersti – John Payne – Erika Chisarik 1999. On the justification for functional categories in LFG. In Miriam Butt – Tracy Holloway King (szerk.) *Proceedings of the LFG99 Conference*. CSLI. csli-publications.stanford.edu/LFG/4/borjarsetal/lfg99-borjarsetal.html
- Brody, Michael 1990. Remarks on the order of elements in the Hungarian focus field. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 3*. Szeged, JATE. 95–121.
- Butt, Miriam – Tracy Holloway King 1996. *Structural topic and focus without movement*. In Miriam Butt – Tracy Holloway King (szerk.) *Proceedings of the LFG96 Conference*. CSLI. <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/1/butt.ps>
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht, Foris Publication.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, MA, The MIT Press.
- Dalrymple, Mary – Ronald M. Kaplan – John T. Maxwell – Annie Zaenen (szerk.) 1995. *Formal Issues in Lexical-Functional Grammar*. Stanford, CSLI.
- Dalrymple, Mary 2001. *Lexical-Functional Grammar*. New York, Academic Press.
- Eckardt, Regine 2007. *Inherent Focus on Wh-phrases*. Kézirat. Göttingen, Proceedings of SuB 11, 2006. UFP, Barcelona
- É. Kiss Katalin 1992. A többszörös kérdésekről. In Hunyadi László – Lengyel Zsolt – Klaudy Kinga – Székely Gábor (szerk.) *Könyv Papp Ferencnek*. Debrecen, KLTE. 79–90.
- É. Kiss, Katalin 1993. Wh-movement and specificity. *Natural Language and Linguistic Theory* 11/1. 85–120.
- É. Kiss Katalin 1999. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris. 1–184.
- Féry, Caroline – Manfred Krifka 2007. *Information Structure*. Kézirat. www.sfb632.uni-potsdam.de/~fery/NeuePapiere/Seoul%20paper.pdf
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan 1*. MTA-ELTE Elméleti nyelvészeti szakcsoport. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentésmélelet*. Budapest, Corvina.
- King, Tracy Holloway 1995. *Configuring Topic and Focus in Russian*. Stanford University dissertation. CSLI Publications.
- King, Tracy Holloway 1997. Focus domains and information structure. In Miriam Butt – Tracy Holloway King (szerk.) *Proceedings of the LFG99 Conference*. CSLI.
<http://csli-publications.stanford.edu/LFG/2/king/king-lfg97.pdf>
- Komlósy András 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Krifka, Manfred (1992). A compositional semantics for multiple focus constructions. In Jacobs Joachim (szerk.) *Informationsstruktur und Grammatik*. Opladen, Westdeutscher Verlag. 17–53.
- Kuno, Susumu – Ken-ichi Takami 1993. *Grammar and Discourse Principles: Functional Syntax and GB Theory*. Chicago, Chicago University Press.
- Lipták, Anikó 2001. *On the Syntax of Wh-items in Hungarian*. Utrecht, LOT.
- Molnár, Cecília 2008. *Szintaxis és/vagy szemantika? Néhány magyar mondatnyi jelenség vizsgálata*. Szakdolgozat. ELTE BTK Elméleti nyelvészet szak.
- Mycock, Louise 2006. *A New Typology of Wh-Questions*. PhD Thesis. Manchester University.
- Newson, Mark – Vili Maunula 2006. Whose side is the focus on? *The Even Yearbook* 7. Budapest, ELTE. ???–???
- Peterson, Peter G. 2004. Coordination: Consequences of a Lexical-Functional Account. *Natural Language and Linguistic Theory* 22. 643–679.
- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In Liliane Haegeman (szerk.) *Elements of Grammar*. Dordrecht, Kluwer. 281–337.
- Skrabalova, Hana 2006. Parataxe apparente et coordination des interrogatifs en tchèqe. In *Faits de langue 28: Coordination et subordination. Diversité des langues et modélisations*. Paris, Orphrys. 231–242.
- Surányi, Balázs 2006. Mechanisms of wh-saturation and interpretation in multiple wh movement. In Lisa Lai-Sen Cheng – Norbert Corver (szerk.) *Wh-Movement Moving On*. Cambridge MA, London, The MIT Press. 289–318.
- Surányi, Balázs (2007) Focus structure and the interpretation of multiple questions. In *On Information Structure, Meaning and Form*. In Kerstin Schwabe – Susanne Winkler (szerk.) Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins. 229–253.

A JÁSZAPÁTI ROMA ÉS MAGYAR KISISKOLÁSOK NYELVHASZNÁLATI STRATÉGIÁINAK KULTÚRAKÖZI ELEMZÉSE: A KONVERZÁCIÓBAN VALÓ RÉSZVÉTEL

MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT

1. Bevezetés

Tanulmányomban a jászapáti magyar és roma kisiskolások nyelvhasználati stratégiáinak kultúraközi elemzését mutatom be, ezúttal a konverzációban való részvétel alapján. Az elemzés része egy nagyobb vállalkozásnak, amely során a roma és a magyar kultúrában élő kisiskolások pragmatikai kompetenciájának¹ feltérképezését tűztem ki feladatul. Ennek célja az alsó tagozatos pedagógusok munkájának segítése, akik a nevelést napjainkban a kompetencia alapú oktatásra alapozzák. Jászapátin az általános iskola alsó tagozatában két különböző kulturális háttérrel rendelkező csoport tagjai ülnek egy osztályteremben: a magyarok és a romák. Az adatok tükrében megállapítható, hogy a romák iskolai teljesítménye, illetve az életben való érvényesülésük a magyaroké mögött marad. Ennek egyik okaként a nyelvi hátrányt jelölik meg, mely a nyelvi szocializáció, a nyelvhasználat különbségeire, a kommunikatív kompetencia eltéréseire vezethető vissza (Réger 1990: 121). Mivel a nyelvi nehézséget nem jelölhetjük meg okként, hiszen a mérés helyszínén, Jászapátin élő roma gyerekek otthon is magyarul beszélnek, máshol kell keresni a hátrány okait. Ismét Régert idézve a nyelvi hátrány a cigány közösségek kultúrájával függ össze, közelebbről: a közösségek nyelvhasználatának sajátosságaival, a környező kultúráétól eltérő jellemzőivel (Réger 1987: 114, 2007). Amennyiben segíteni szeretnénk ennek az úgynevezett nyelvi hátránynak a felszámolásában, mely igazából nem a kitüntetett és a hátrányos kód meglétét állítja, hanem az érvényesülés nyelvének elsajátítására vonatkozik, azzal kell kezdenünk, hogy feltérképezzük, mi az, ami adott. Vagyis a gyerekek milyen nyelvhasználati stratégiákat alkalmaznak az iskolás kor elején. Az iskola ugyanis ekkor lép be az életükbe, és innentől nyújthat segítséget az életben való esélyegyenlőségre.

---

¹ A pragmatikai kompetenciát a továbbiakban a kommunikatív kompetencia komponensének tekintem, és szociokulturális megközelítésben vizsgálom.

Az általam vizsgált nyelvhasználati jelenségek alapul szolgálhatnak egy használható tananyagrészet összeállításához. Az eredmények gyakorlatban való megvalósítására ezúttal azonban nem térek ki, mindössze nyelvészeti eredményekről számolok be.

2. A pragmatikai kompetencia meghatározása nyelvészeti szempontból

A kompetencia fogalmát Chomsky vezette be a nyelvészetbe. Definíciója szerint a nyelvi kompetencia a beszélő és a hallgató fejében reprezentálódott elvont nyelvtudás, szabályrendszer, amely képessé teszi őt arra, hogy beszélőként végtelen számú mondatot hozzon létre, hallgatóként pedig végtelen számú mondatot értsen meg, továbbá felismerje a nyelvi hibákat és a kétértelműséget (Chomsky 1965).

Dell Hymes azonban nem találta kielégítőnek a generatív nyelvtan kompetenciafogalmát, mely figyelmen kívül hagyta a nyelv társadalmiságát, s ebből fakadóan a nyelvi variabilitást, és nem számolt a nyelvi változatokkal sem. Hymes a nyelvet a kultúra és a társadalmi élet szerves részének tekinti, s ebben a kettős keretben tanulmányozza (Horváth 2006: 163). A nyelvi kompetencia fogalma helyett bevezeti a kommunikatív kompetencia fogalmát (Hymes 1972). Szerinte a kommunikatív kompetencia a nyelvi rendszer társadalmi használatának szabályrendszere, amely képessé teszi a beszélőt és a hallgatót arra, hogy – a sikeres kommunikáció érdekében – a helyzetnek megfelelő mondatokat hozzon létre és értsen meg.

A kommunikatív kompetencia lehetővé teszi, hogy a beszélő megszerkessze és értse a helyes mondatokat, és a nyelvet különböző cselekvésekhez használja. A kommunikatív kompetencia olyan szabályok tudását jelenti, melyek meghatározzák, hogy mikor, hol, kivel, miről, milyen céllal, mely eszközök segítségével megy végbe a kommunikációs aktus (Hymes 1972: 281).

Hymes-ot követően többen is definiálták a kommunikatív kompetencia fogalmát, bevezetve mellé a pragmatikai kompetencia fogalmát is (Canale 1983; Bańcerowski 1994).

Canale meghatározása szerint a pragmatikai kompetencia a kommunikatív kompetencia fogalmának valamennyi szintjével érintkező „olyan tudás, amely lehetővé teszi, hogy a megnyilatkozások létrehozása és azok megértése az adott szociolingvisztikai kontextusnak megfelelően menjen végbe” (saját fordítás: Canale 1983: 89). Vagyis a kommunikáció teljes sikeréhez az is hozzátartozik, hogy a hallgató a megnyilatkozások nyelvi jelentésén túl az adott

helyzetbeli jelentést is megérti, azaz a beszélő szándéka szerinti illokúciós erőt tulajdonítja a mondottaknak, és annak megfelelően cselekszik.

2.1. A pragmatikai kompetencia szociokulturális megközelítése

A *szociopragmatikai megközelítések* alapján a pragmatika tudománya röviden összefoglalva a kommunikatív cselekvés tanulmányozása szociokulturális kontextusban. A kommunikatív cselekvés magában foglalja a beszédaktust, a konverzációban való részvételt és a komplex beszédeseményeken belül az interakció fenntartását.

Jenny Thomas a pragmatikát pragmlingvisztikai és szociopragmatikai komponensekre osztja fel (Thomas 1995). A pragmlingvisztika a kommunikatív aktusok és a személyközi jelentések végrehajtásának forrásait jelöli. Ide tartoznak a pragmatikai stratégiák, mint például a direktség, az indirektség, a rutinok, illetve a kommunikatív aktusokat enyhítő, illetve fokozó nyelvi formák. A szociopragmatika a pragmatika szociológiával érintkező területe, mely azt vizsgálja, hogy a beszélgetés résztvevői által végrehajtott kommunikatív aktusoknak milyen szociális észlelés az alapjuk. A különböző beszélőközösségek eltérnek egymástól abban a tekintetben, hogy hogyan becsülik fel a felek közötti társadalmi és hatalmi távolságot, hogyan kezelik a tabukat, milyen a világlátásuk, hogyan rangsorolják az értékeket, hogyan ítélik meg jogukat és kötelességeiket, illetve hogyan állapítják meg a tolokodás mértékét az egyes kommunikatív aktusok során (Thomas 1983).²

Mivel a kisiskolások esetében a nevelés egyik célja a sikeres kommunikáció megtanításában rejlik, célszerű kiindulni abból, hogy mi az, ami a kommunikációs cél hibás megvalósításának forrása. Ezek azok a pontok ugyanis, amelyeket tudatosítani kell a hibázások elkerülése érdekében.

Jenny Thomas *Cross-Cultural Pragmatic Failure* című írásában a pragmatikai kudarcot a következőképpen definiálja: Pragmatikai kudarcról akkor beszélünk, amikor a beszélő kommunikációs célját hibásan valósítja meg. Olyan emberek között történik ilyesmi, akik nem ugyanazzal a nyelvi vagy

---

² A kapcsolatkezelés vizsgálata során Jenny Thomas fentebb említett felosztását annyiban módosítottam, hogy a pragmatikai stratégiák kiválasztását befolyásoló közvetlen kontextuális tényezőket (hatalmi távolság, társadalmi távolság, a tolokodás mértéke), illetve az e paraméterekhez társuló stratégiákat én pragmlingvisztikainak vettem, és elkülönítettem attól a szociopragmatikai komponensből, amely segíti az emberek alap interakciós motivációinak kezelését, hiszen az a kulturális világlátással függ össze. Ez a szociokulturális komponens a szociopragmatikai interakciós elvekre (SIP-ek) vonatkozik, melyekről a későbbiekben még bővebben is szó lesz.

kulturális háttérrel rendelkeznek.³ A kudarc forrása az, hogy a beszélőpartnerek képtelenek megérteni a kimondottak mögött húzódó beszélői szándékot. A pragmatikai félresiklások egyik forrása *pragmalingvisztikai* természetű, ez a nyelvi kompetenciát érinti, a másik pedig *szociopragmatikai* jellegű, és a világszemlélettel függ össze (Thomas 1995: 91). Közelebről: pragmalingvisztikai kudarc akkor történik, ha a beszélő által felmért pragmatikai erő eltér attól a pragmatikai erőttől, amelyet a másik nyelv beszélője jelöl, vagy ha a beszédaktus stratégiák helytelen nyelvi transzferrel kerülnek át egyik nyelvből a másikba⁴. A szociopragmatikai feltételek Leechtől kölcsönözve a nyelvhasználat során alkalmazott szociális feltételeket foglalják magukban. A szociopragmatikai kudarc a célnyelvi szokáskultúrával és a társadalmi elvárásokkal kapcsolatos hiányos ismeretekből fakad (Thomas 1995: 99).

A kommunikatív kompetencia pragmatikai komponensének ilyen módon való értelmezése a társadalmi, illetve a kulturális hagyományozódás körébe tartozik (Kelemen 2006: 191).

3. A kultúra fogalma

A konkrét elemzés előtt a pragmatikai kompetencia fogalmán túl a kultúra fogalmát is tisztáznunk kell, hiszen a beszélgetések során két kultúra tagjai lépnek interakcióba egymással: a romák és a magyarok. A Jászapáti élő romák már nem ismerik a cigány nyelvet és a rituális cigány szokásokat, mégis más kultúrához tartoznak, mint a magyarok. Mit is jelent ez?

A kultúra fogalmát meglehetősen nehéz definiálni. 1952-ben Alfred Kroeber és Clyde Kluckhohn antropológusok a kultúra fogalmát 164 definíció segítségével magyarázták (Kroeber–Kluckhohn 1952). Apte az *Encyclopedia of Language and Linguistics* című tíz kötetes írásában a következőképpen próbálja meg definiálni a kultúra fogalmát (Apte 1994: 2001, idézi: Spencer-Oatey 2000: 4):

---

³ Pragmatikai kudarc olyan emberek között is létrejöhet, akiknek nyelvi hátterük azonos, vallási, regionális vagy társadalmi csoportba tartozásuk alapján azonban más beszélgetési mintákat követnek.

⁴ A mi esetünkben az egyszerűbb tárgyalhatóság kedvéért külön nyelvnek tekintem a romanesz beszédet (www.mtaki.hu), mely alatt a cigány identitást hordozó diskurzust értjük, és a magyar nyelvet, mely magyar diskurzusként értelmezhető.

„Culture is a fuzzy set of attitudes, beliefs, behavioural conventions, and basic assumptions and values that are shared by a group of people, and that influence each member's behaviour and each member's interpretations of the 'meaning' of other people's behaviour.”

Magyarul: a kultúra az attitűdök, a hiedelmek, a viselkedési konvenciók, az alapvető feltevések és egy csoport közös értékeinek meghatározhatatlan halmaza, mely befolyásolja a csoporttagok viselkedését és más emberek viselkedésének értelmezését.

Az a definícióból is kitűnik, hogy a kultúra különböző mélységű szinteken értelmeződik. A belső magot az alapvető feltevések és értékek alkotják, majd következnek a hiedelmek, az attitűdök és a szociális konvenciók.⁵ A felszínen pedig a viselkedésbeli manifesztációk jelennek meg. Azt is láthattuk, hogy a fogalom „meghatározhatatlan” halmazról szól, vagyis a jellegzetességeknek nincs abszolút halmaza, ami alapján el tudnánk különíteni az egyik kultúrát a másiktól. A kultúra társadalmi csoportokkal hozható összefüggésbe. Egy ember azonban több csoportnak is tagja is lehet (nem, foglalkozás, generáció stb. szerint), így mindegyik csoportot különböző kulturális csoportnak tekinthetjük. A mi esetünkben a kultúrát etnolingvisztikai identitásként (roma-magyar) értelmezzük. A kultúra etnolingvisztikai és politikai azonosságot fog jelenteni.

Az elemzések során gyakran találkozunk a „kultúraközi” fogalommal is, ami az összehasonlítható adatokra, vagyis a különböző kulturális csoportoktól nyert adatokra vonatkozik. A mérések során ezek az adatok interakciós adatok, vagyis minden esetben a két kultúra tagjai valamiképpen interakcióba lépnek egymással.⁶

4. A diskurzuselemzés elméleti kerete: a kapcsolatkezelés⁷ elmélete

A kapcsolatkezelés elméletének (Spencer-Oatey 2000) az a kiindulópontja, hogy az emberek nyelvhasználata befolyásolhatja a személyközi kapcsolatokat, az emberek megpróbálják alakítani a másokkal való kapcsolatukat, és a

---

⁵ A felszín alatti aspektusok befolyásolják az emberek viselkedését és azt, hogy miként értelmezik mások viselkedését (lásd még G. Hofstede (Hofstede 1991), ill. F. Trompenaars és C. Hampden-Turner (Trompenaars–Hampden-Turner 1997) munkáit).

⁶ Az interakciók között lesznek olyanok, amikor azonos kultúrából érkező személyek lépnek egymással interakcióba, máskor pedig eltérő kulturális háttérű személyek között jön létre a kommunikáció.

⁷ Spencer-Oatey terminológiájában: *rapport management*.

különböző kultúráknak más-más a konvenciójuk a megfelelő viselkedést illetően.

Watzlawick–Beavin–Jackson (1967) szerint minden nyelvnek van egy „tartalom” komponense és egy „kapcsolat” komponense. Például az egyet nem értés kapcsán lesz egy „tartalom”, ami miatt nem értenek egyet a beszélőpartnerek, és a beszélgetésnek lesz egy „kapcsolat” aspektusa, mely a partnerek közötti viszonyra utal. Brown és Yule (1983) is két fő funkcióját definiálja a nyelvnek: a tranzakcionális és az interakcionális funkciót. Azt állítják, hogy a diskurzus elsődlegesen vagy tranzakcionális, vagy interakcionális természetű, és a különböző diskurzustípusok célja is eltér egymástól. A tranzakcionális nyelv célja az információ koherens és pontos közvetítése, míg az interakciós beszéd célja a barátságos kommunikáció és a résztvevők jó érzésének biztosítása. A szóbeli nyelvhasználat tanulmányozása során mi ez utóbbira koncentrálunk leginkább.

4.2. Kapcsolatkezelés a kultúrák között

A mi szemszögünkből nézve a kapcsolatkezelés témakörei közül ez a témakör a releváns, hiszen azon aspektusokat sorolja fel, melyek kultúráközi összehasonlítást tesznek lehetővé.

Összefoglalva Spencer-Oatey (2000: 42) javaslatait, a pragmlingvisztika területén a következő aspektusok tekintetében léphetnek fel variációk:

1. *Pragmlingvisztikai konvenciók*: Az egyes kultúrák bizonyos célok eléréséhez milyen stratégiákat választanak és hogyan értelmezik ezen stratégiákat.
2. *A kapcsolatkezelés (rapport management) stratégiáinak készlete*: Nem minden stratégia van jelen minden kultúrában.
3. *A normák kontextuális meghatározása*: A különböző kultúrából jövők beszélőpartnerükkel való viszonyuk során eltérően viszonyulnak a P (*power*: a beszélő és a hallgató viszonylagos hatalma), a D (*distance*: társadalmi távolság a beszélő és a hallgató között) és az R (*relative imposition*: a tolokodás abszolút rangsora az adott kultúrában) paraméterekhez.

A szociopragmatika vizsgálati körébe a személyközi kapcsolatokra koncentrálva a következő komponensek sorolhatók:

1. *Szociopragmatikai konvenciók*: az emberek alap interakciós motivációiról van szó, amelyek az egyes kontextusokban a felszínen megjelenő nyelvi forma mögött húzódnak. A különböző kultúrából jövők ugyanis különböző elvekhez tartják magukat a személyközi kommunikáció

során. Ezek az elvek a szociokulturális interakciós elvek, melyek a következők: a) az arculattal való törődés b) jogok és kötelességek c) a feladat teljesítése.⁸

2. *Alapvető kulturális értékek:* Az alapvető kulturális értékek magyarázatára a kultúraközi pszichológia beazonosított néhány univerzális dimenziót, és úgy találták, hogy az egyes etnolingvisztikai csoportok többek között abban különböznek egymástól, hogy e dimenziók közül melyiket választják. A vizsgálat során az individualista-kollektivisták társadalmak értékeinek megjelenéséről szövegek.

5. Az anyaggyűjtés módszere

Mivel a kisiskolások nyelvhasználatának kultúraközi elemzését a konverzációs jellegzetességek felől szerettem volna megközelíteni, az volt a cél, hogy spontán, élőnyelvi szöveg jöjjön létre. A diskurzus létrejötte, alakítása azonban meglehetősen kontextusfüggő, ezért olyan szituáció választása volt a célt, ahol a kontextuális feltételek és a beszédhelyzet azonosak. A szerepjátszós módszertől eltérően (Máslainé 2007, 2008) a konverzációelemzéshez autentikus párbeszédre van szükség, amelyeket nem hozhatunk létre mesterséges körülmények között. A vizsgálhatóság szempontjából fontos volt, hogy megfelelő mennyiségű dialógus álljon a rendelkezésre, illetve amennyiben iskolai körülmények között hangzanak el a párbeszéd, iskolához kötődő témáról beszéljenek a gyerekek. A mérés során egyszerre két kisiskolást ültettünk le (ugyanaz a gyerek két dialógusban vett részt: egyszer azonos kulturális háttérű, másszor eltérő kulturális háttérű társával oldotta meg a feladatot), akiknek az volt előzetes instrukció alapján a feladatuk, hogy tervezzék meg az utolsó napot. A felvételek tanév vége előtt pár nappal készültek, így aktuális volt a téma mindenki számára. A mérésben összesen 20 jászapáti⁹ negyedikes kisiskolás vett részt, 2-2 szituációban. A gyerekek előzetesen azt a feladatot kapták, hogy írják le elképzeléseiket arra vonatkozólag, hogy mit terveznek az utolsó napra. Erre kaptak pár percet, majd azt az instrukciót kapták, hogy jussanak egyetértésre a tervet illetően. A kisiskolások előbb az elképzeléseikről egyezkedtek, majd pontosan is megtervezték az utolsó napot, aminek eredményét egy lapra írták. A beszélgetés alatt egy diktafon volt az asztalon, és harmadik személy nem zavarta őket.

---

⁸ A szociokulturális interakciós elvekről részletesebben lásd: Spencer-Oatey–Jiang 2003.

⁹ Jászapáti az általános iskola alsó tagozatában körülbelül fele-fele arányban vannak magyar és roma tanulók, ezért ideális volt a helyszín a mérés lebonyolítására.

A felvett dialógusok szövegeit Schiffrin transzkripció jelölése¹⁰ alapján átírtam, és kigyűjtöttem belőle a jellegzetességeket. Így lehetővé vált a nyelvhasználat pragmlingvisztikai vizsgálata. A szociopragmatikai konvenciók feltárása érdekében, illetve az attitűdvizsgálat miatt utólagosan egy kérdőívet állítottam össze, amire a dialógusok visszahallgatása után minden tanuló külön-külön válaszolt (1. melléklet).

6. Eredmények

6.1. Kulturális különbségekre utaló diskurzusjellegzetességek

A választott jellegzetességek, melyeket vizsgálni fogok, szerveződési és személyközi aspektusok. Winnie Cheng (2003) öt területet választott ki, melyek megjelenési lehetőségei magyarázatul szolgálhatnak a kulturálisan eltérő viselkedésre. Ezek a következők: 1. preferenciaszerveződés az egyet nem értés kapcsán; 2. bók és bókra adott válaszok; 3. szimultán beszéd, mely az „egyszerre egy beszél” szabályát sérti meg; 4. a diskurzus témájának kezelése, alakítása (ide tartoznak a téma bevezetésének stratégiái, a topik témájának tartalma és a kulturálisan érzékeny témák kezelése); 5. a diskurzus információs struktúrája. Ezen pragmlingvisztikainak tekinthető jellegzetességek közül én négyet tárgyalok, kihagyva a 2. esetet, ami az általam összeállított anyagból hiányzik. Az egyes diskurzusjellegzetességek tárgyalása kapcsán a továbbiakban a pragmlingvisztikai és a szociopragmatikai jellegzetességek közül azokat a komponenseket tárgyalom bővebben, ahol kultúraközi eltérések figyelhetők meg. Az alapvető kulturális értékekre és a kapcsolatkezelés stratégiáira pedig csupán azon esetekben utalok, amikor a két kultúra viszonylatában ennek jelentősége van.

---

¹⁰ . ereszkedő hanglejtés, melyet szünet követ; a kijelentő mondat vége
? emelkedő intonáció, melyet szünet követ: a kérdő mondat vége
, folytatódó intonáció: az egyik tagmondat befejezése, új tagmondat kezdete
! élénk intonáció
(-) lebegő intonáció: nem érzékelteti hangsúly a tagmondat lezárását
... törés, szünet a ritmusban (minden másodperc jelölt)
: elnyújtott szótag
kurzív erősebb hangsúly
CAPS nagyon erős hangsúly

= ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részei, ha azokat a másik beszélő közbeszólása miatt az átírásban el kell választani egymástól, vagy ez a jel jelöli azt is, ha két megnyilatkozás között nincsen intervallum, de átfedés sincs.

[] szimultán beszéd kezdete és vége (Schiffrin 1994: 431–432)

(?) homályos rész: nem hallható jól

6.2. *Preferenciaszerveződés: egyet nem értés*

A konverzációelemzés fogalomtárában a preferenciarendszer egy párszekvencia alternatív, de nem egyenrangú második részei közötti választás. A párszekvencia első részeként produkált nyelvi cselekvés több lehetőséget kínál fel a beszélőpartnernek, és ezek egyikét preferálja, előnyben részesíti. Ha a beszélőpartner nem valósítja meg a preferált alternatívát, akkor az releváns hiányként értelmeződik, következtetést vált ki (Lerch 2003: 132).

Esetünkben a nem preferált válaszok kulturálisan specifikusak lehetnek. Az egyet nem értés kezelése ugyanis összefügg az arculatóvással (Goffman 1995). A kultúrák különböznek abban, hogy hogyan viszonyulnak az egyet nem értéshez. Van olyan kultúra, amely idegenkedik a konfliktustól, és a hallgatást részesíti előnyben az érdekes, ám potenciálisan arculatfenyegető beszélgetéssel szemben.

A kisiskolások dialógusainak elemzése során az egyet nem értés három esetét különböztettem meg (ENP, ENH, ENI).

	roma–roma (5)	roma–magyar (10)	roma–magyar (10)	magyar–magyar (5)
ENP	24	22	40	26
ENH	5	12	15	14
ENI	14	24	25	27
Σ:	43	58	80	57

1. táblázat ENP: egyet nem értés pőrén; ENH: egyet nem értés helyrehozattal; ENI: egyet nem értés indirekten;

A stratégiák használatának mennyiségi értékelése után azt az eredményt kaptam, hogy a magyarok, amikor saját kultúrájukbeli beszélőpartnerrel léptek interakcióba, a romákhoz képest többször használták az „egyet nem értés helyrehozattal” és az „egyet nem értés indirekten” stratégiákat. Azokban a dialógusokban azonban, ahol a gyerekek más kultúrájú beszélőpartnerrel tervezték meg az utolsó napot, a stratégiaválasztás eltérő képet mutat. A magyarok a romákkal való interakció során kiugróan sokszor alkalmazták az „egyet nem értés pőrén” stratégiát, és összehasonlítva a romákéval, jóval többször fejezték ki egyet nem értésüket (80:58).

Az egyet nem értés stratégiáinak eltérő használatára magyarázatul szolgálhat az, hogy a gyerekek a különböző beszélőpartnerekkel szemben másként viszonyulnak a hatalom, a társadalmi távolság és a tolokodás paramétereikhez.

Amennyiben az egyet nem értést arculatfenyezőnek (Brown–Levinson 1978) fogjuk fel, akkor a stratégiák használatát értelmezhetjük úgy is, hogy a magyarok a romákkal szemben nem tartották a tolakodás mértékét akkorának, mint magyar társaikkal szemben, ahol az egyet nem értés arculatfenyegető aktusát többnyire indirekten fejezték ki.

A szociopragmatikai konvenciók az egyet nem értés jelenségéhez kapcsolódva a konfliktus kezeléséhez, vagyis az egyes társadalmakhoz kapcsolódó elvekhez köthetők, tekintetben, hogy hogyan minimalizálják a konfliktust. Leech (1983: 132) például az udvariasság konceptualizálása során erre az összetevőre fókuszál, és bevezeti maximáit¹¹, melyek lehetőséget nyújtanak a kultúrák közötti összehasonlításra. Az egyes kultúrákban más és más maximák érvényesülnek, illetve más maximák érvényesülésének tulajdonítanak jelentőséget.

Az egyet nem értés vizsgálata során úgy tűnik, a magyarok a romákkal szemben való kommunikáció során megsértik az egyetértés maximáját, míg magyar társaikkal szemben éppen hogy nagy hangsúlyt fektetnek rá.

Már korábban volt arról szó, hogy a kultúrákat olyan szociokulturális tényezők alapján is el lehet különíteni, mint az individualizmus és kollektívizmus (Yuen 1992). Amennyiben Yuen következtetéseire támaszkodunk, megállapíthatjuk, hogy a magyarokra az egyet nem értés kapcsán az individualista kultúra jellemzői érvényesek. Vagyis: nem kerülik a konfrontációt, hiszen számszerűleg sokszor élnek az egyet nem értés stratégiájával. A romákra ezzel szemben éppen az ázsiai társadalmakra jellemző kollektívizmus jellemző: ők kerülik ezt az arculatfenyegető aktust.

6.3. Szimultán beszéd

A második diskurzusjellegzetesség, amelyet bemutatok, a szimultán beszéd jelensége. A beszélőváltások szervezése ugyanis, ami a szimultán beszédben manifesztálódik, szociálisan és kulturálisan is meghatározott. A szimultán beszédet a mindennapi konverzációban a félbeszakításokhoz és az átfedésekhez sorolhatnánk. A félbeszakítás fogalmát illetően abban Sacks–Schegloff–

---

¹¹ 1. tapintat-maxima: Minimalizáld a partner költségét! Maximalizáld a partner hasznát! 2. nagylelkűség-maxima: Minimalizáld az én hasznát! Maximalizáld az én költségét! 3. jóváhagyás-maxima: Minimalizáld a partner leszólását! Maximalizáld a partner dicséretét! 4. szerénység-maxima: Minimalizáld az én dicséretét! Maximalizáld az én leszólását! 5. egyetértés-maxima: Minimalizáld a nézeteltérést a partnerrel! Maximalizáld az egyetértést a partner iránt! 6. rokonszenv-maxima: Minimalizáld az ellenérzést a partner iránt! Maximalizáld a rokonszenvet a partner iránt!; A felsoroltakon kívül vannak még magasabb rendű elvek, de elemzésem szempontjából a fentiek érdemelnek figyelmet.

Jefferson (1974) is egyetért, hogy pozicionális kapcsolatuk van a beszédjogátadásra releváns helyyel.

A kultúraközi elemzés során a szimultán beszéd 3 típusát jelöltem (A, B, C)¹².

	roma–roma	roma–magyar	roma– magyar	magyar–magyar
A	14	48	41	46
B	10	24	17	17
C	0	5	8	5

2. táblázat A: a szimultán beszéd nem az átadásra releváns helyen történik (félbeszakítás) B: a szimultán beszéd az átadásra releváns helyen történik (átfedés) C: a szimultán beszéd a beszédlépés kezdeténél történik (egyidejűleg két beszélő önkiválasztása)

A szimultán beszéd típusonkénti megoszlását a fenti táblázatban jól végigkövethetjük. Láthatjuk, hogy a magyarok jóval többször voltak a szimultán beszéd kezdeményezői, mint a romák. Mielőtt azonban bármilyen megállapítást tennénk, nézzük meg, hogy a magyarok, illetve a romák hány esetben tartották maguknál a beszéd jogát, és hány esetben adták át azt partnerüknek a szimultán beszéd kezdeményezőjeként (SZBK-ként), valamint a beszélőváltásban éppen soron lévő beszélőként (SB-ként).

		roma–roma	roma–magyar	roma– magyar	magyar–magyar
A	SZBKΛ	3	26	14	19
	SZBKX	10	22	27	25
	SBA	–	–	–	1
	SBX	1	–	–	1
B	SZBKΛ	4	10	8	3
	SZBKX	5	7	5	11
	SBA	–	3	1	–
	SBX	1	4	3	3
C	SZBKΛ	–	2	1	3
	SZBKX	–	–	3	1
	SBA	–	2	1	1
	SBX	–	1	3	–
Σ:		24	77	66	68

3. táblázat A: a beszéd jogának átadása; X: a beszéd jogának megtartása

¹² Sacks–Schegloff–Jefferson (1974) alapján

A táblázatból jól kitűnik, hogy az azonos kultúrában élők párbeszédét összehasonlítva a magyarok alkalmaztak többször szimultán beszédet, általában a szimultán beszéd kezdeményezőjeként a beszédjogot maguknál tartva. A roma–magyar dialógusok során azonban éppen a romáknál számoltam össze több olyan esetet, amikor szimultán beszéd történt. Ők a szimultán beszéd kezdeményezőjeként a beszédjogot átadták partnerüknek.

Az azonos kultúrájú partnerek esetében a szimultán beszéd típusait tekintve mind a három típusban a magyarok megnyilatkozásai vannak többségben, vagyis ők beszélőpartnerükkel szemben gyakran éltek a félbeszakítással és az átfedéssel. A roma–magyar párbeszéd során azonban éppen az ellenkezője figyelhető meg: a romák esetében nagyobb az A és B típusok aránya.

A pragmlingvisztikai stratégiahasználatra vonatkozóan arra következtethetünk, hogy a beszélőpartnerek változása megint csak stratégiaváltoztatást eredményez. A magyarok roma társukkal szemben kevesebbszer alkalmaztak szimultán beszédet, a romák pedig roma–magyar szituációkban többször szakították félbe partnerüket, ami ugyanakkor a beszédjog átadásával végződött.

Azt, hogy a szimultán beszéd egyes stratégiáinak kiválasztása mögött milyen elvek húzódnak az egyes kultúrákban, a szociopragmatikai konvenciók felfedésével tudjuk meg. Előzetesen meg kell említenünk, hogy a szimultán beszéd funkciójával és jelentésével kapcsolatban nem mellékes az, hogy a különböző kultúrák különböző értéket és jelentést tulajdoníthatnak a szimultán beszédnek. Míg az egyik kultúrában a szimultán beszéd a szociális kapcsolatok fenntartása érdekében is történhet, addig más kultúrában a beszélő figyelembe nem vételét, mellőzését jelentheti (Murata 1994). A fentebb látható pragmlingvisztikai adatok tükrében és a kérdőívben (lásd 2. melléklet) feltett első két kérdésre adott válaszok alapján¹³ a szimultán beszéd kezdeményezését és a beszédjog megtartását a szociopragmatikai konvenciók megállapítása során a társadalmi jogok megsértésének veszem, és Leech udvariassági koncepciója alapján tárgyalom.

Leech nagylelkűség maximája (Minimalizáld az én hasznát! Maximalizáld az én költségét!) a társadalmi jogok tekintetbevételére reflektál, és jól illeszthető a szimultán beszéd esetéhez.

A roma és magyar kisiskolások esetében úgy tűnik, a magyarok a romákhoz viszonyítva kevésbé veszik figyelembe a nagylelkűség maximáját, hiszen többször maximalizálják saját hasznukat azzal, hogy a beszédjogot maguknál

---

¹³ Eszerint a romák számára valóban fontosabb a személyközi kommunikáció (II/3., 5.) a magyarok pedig a nyelv információátadó funkcióját (II/4) részesítik előnyben.

tartják. A romák esetében a jóváhagyás maximája érvényesül jobban, ami a partner arculatának figyelembe vételével függ össze.

Példa¹⁴ a magyarok stratégiáira:

M: Hát (-) egy fél óra szabad játék, és utána meg (-)jöhet a vetélkedő.

R: *Fél* kilenc.

M: Akkor *fél* kilenc.

R: Na végre, én is [egyetérték.]

M: [**De akkor**] **nem tudjuk beosztani az időt!**

R: Há jó van, de még ebédelni is kéne, nem? [**Vagy reggelizni? (??)**]

M: [**hát de**] **Negyed kilenc.**

R: Ok. Mindig te győzöl úgyis (nevetés).

M: Most jön az evészet, nem?

R: Ühümn (?) Ne legyen má kidobócska!

M: Ó, pedig az=a kedvence:m! (nevetés)

R: Ne má!=Inkább macskázzunk,

én nem szeretek kidobócskázni.= [**Vagy akkor inkább**
Akkor legyen hullahoppverseny!]

M:

6.4. A diskurzus témájának kezelése

A diskurzus témájának kezelése tekintetében a kultúrák között különbségek jelentkeznek a kulturális értékek orientációjában a résztvevőket illetően (Scollon–Scollon 1981). A beszélő kulturális értékorientációját jelöli az, ahogyan a konverzáció résztvevői bizonyos topik¹⁵ stratégiákat kezelnek. Ezek a stratégiák a következők: a témabevezetés, a topik tartalmához való viszonyulás és a kulturálisan érzékeny témák kezelése (Cheng 2003: 40–48).

Mérésem során a diskurzus topik kezelésének kultúraközi különbségeit leginkább a *topiktéma tartalmának orientációjában* tudtam tetten érni. Ide tartozik a topik kezdeményezése és a topik tartalmához való viszonyulás. A topik kezdeményezése sokszor a beszélő értékorientációját mutatja. Vannak kultúrák, melyek a topikokat egymástól függetlenül szervezik, míg más kultúrák számára fontos, hogy a topik kapcsolódjon az előzőhöz (Gudykunst 1998). E kétféle orientációt az ajánlattevés, az egyetértés és az ismétlés stratégiáinak vizsgálata során érhetjük tetten. Az ajánlattevések dominanciája a tartalom kontrollálása terén nyújt érdekes információt, az egyetértések és az ismétlések pedig a topikok kapcsolódására vonatkozóan adnak felvilágosítást.

¹⁴ R: roma; M: magyar.

¹⁵ A diskurzustopik fogalma azt fedti le, amiről általában beszélnek (Brown–Yule 1983).

	roma–roma	roma–magyar	magyar–roma	magyar–magyar
AJÁNLATTEVÉS		259	368	
EGYETÉRTÉS		208	135	
ISMÉTLÉS	4	16	0	–
HALK BESZÉD	37	95	34	55
SUTTOGÁS	2	4	–	–
HANGOS BESZÉD	4	8	4	7
VISZONY	24	23	10	7
VISZONY FA	6	3	16	12
FELADAT	16	26	43	29

4. táblázat A topik téma tartalmának orientációi

A topik kezdeményezésének stratégiahasználata arra mutat rá, hogy a magyarok többször tesznek ajánlatot a program megszervezésére. A romákhoz viszonyítva sokszor koncentrálnak a feladatra, és sokszor azokban az esetekben is, amikor a hallgató felé irányulnak, azt a feladat szervezése érdekében teszik (VISZONY FA). A romák ezzel szemben beszédlépéseiket az előző topikhoz igazítják, ami az egyetértések és ismétlések formájában jelenik meg.

Lényeges eltérés figyelhető meg a viszony vonatkozásában is. A romák mind a roma társakkal, mind pedig a magyar társakkal való kapcsolatok során gyakran utaltak a beszélőpartnerek viszonyára, vagyis a személyközi kapcsolatok jól reflektálódnak nyelvükben: topik tartalmuk gyakran beszélőorientált, de hallgató, illetve beszélő–hallgató orientált topik tartalmakra is számos példát találunk esetükben.

	ROMA	MAGYAR
H	46	40
B	46	28
B–H	9	7

5. táblázat résztvevő vagy viszonyorientált topik tartalmak (H: hallgató; B: beszélő; B–H: beszélő–hallgató)

A magyaroknál ugyanakkor a beszélőpartnertől független orientáció figyelhető meg a feladatra való koncentrálnak formájában.

A diskurzus témájának kezelése háttérben álló szociopragmatikai elvek ezúttal nem az udvariasság maximáival, hanem a diskurzus céljához köthető eltérő elképzelésekkel magyarázhatók. A szociopragmatikai interakciós elvekkel magyarázva: míg a romáknál az arculattal való bánásmód kerül előtérbe, addig a magyaroknál a feladat teljesítésének szerepe kap hangsúlyt.

A táblázatban láthatjuk még a suttogás és a hangos beszéd stratégiáit. Ezen a ponton azt emelném ki, hogy a suttogás stratégiája csak a románoknál fordul elő, és sokszor az ajánlattevéshez kötődik.

Példák:

Isméltés

[M: **Twisterezniék,**

R: **Twisterezniék** igen, aztán kitalálnánk a: *sportot, sportot* is kitalálnánk,]

[M: *gyümölcsstortát.*

R: *Gyümölcsstortát* sütnék a tanár néikkel, /hát/ így, nyársalhatnánk=minden, aztán közbe=

M: *stortát,*

R: =*stortát* sütnék, aztán ha valaki nem szeretne (?) sütni, aztán ő mehetne twisterezni.]

[R: Közben hallgatnánk a zenéket, aztán (-) pedig;

M: **Elbúcsúznánk.**

R: **Elbúcsúznánk** egymástól, közbe átad [nánk a [Igen=és és **átadjuk az ajándékot.=**]

M: =**Átadjuk az ajándékot,** és közben a fiúk is átadják az ajándékot, amit ők=]

Egyetértés, ajánlattevés, személyközi viszonyra való utalás, feladatra való koncentráció

M: Hát (-) egy fél óra szabad játék, és utána meg (-)jöhet a vetélkedő.

R: *Fél kilenc.*

M: Akkor *fél* kilenc.

R: Na végre, én is [egyetérték.]

M: [De akkor] nem tudjuk beosztani az időt!

R: Há jó van, de még ebédelni is kéne, nem? [Vagy reggelizni? (??)]

M: [hát de] Negyed kilenc.

R: **Ok. Mindig te győzöl úgyis (nevetés).**

M: **Most jön az évészet, nem?**

R: Ühüm (?) Ne legyen má kidobócska!

M: Ó, pedig az=a kedvence:m! (nevetés)

R: Ne má!=

Inkább macskázzunk, én nem szeretek kidobócskázni.= [Vagy akkor inkább **Akkor legyen hullahoppverseny!**]

M: Mmm. (1) Focizzunk!

R: *Jó* van, de várj! az évészet *hány* óraker legyen? (3)

R: Tíz, maximum. [Nem?] Tíz.

M: [Kilenc.]

R: [Hát má negyed kilenckor lesz

M: [Kilenc óra Negyed kilenc, kell] egy háromnegyed óra a logikai vetélkedőre. á:, egy óra.

R: [Azé mondom,] hogy inkább legyen tíz. Aztán majd egy kicsit eszünk, aztán

M: [Hát akkor]

- R: majd megint folytassuk a (??)-öt.
 M: Negyed tíz.
 R: Úristen! (nevetés)
 M: De hát ízé, kell ennek egy óra, nem több!
 R: **Hát jó va:n.**

A szimultán beszéd szociopragmatikai vizsgálata során érdekes megfigyelést tehetünk a kapcsolatkezelés stratégiáinak készletét illetően. A suttogás és az ismétlés stratégiája teljesen hiányzik a magyarok készletéből. Ehhez a két típushoz tehát minden bizonnyal kulturális értékek köthetők.

6.5. A diskurzus információs struktúrája

A vizsgált aspektusok közül utolsóként a diskurzus információs struktúráját tárgyalom.

A diskurzus információs struktúrája szerinti elemzés a direktség és az indirektség realizációjára utal a személyközi kommunikációban. A kulturális eltérések abban mutatkoznak meg, hogy mennyi és milyen típusú indirektséget várnak el a résztvevők bizonyos keretekben, és mi motiválja az indirektség használatát (Cheng 2003: 48).

A direktség–indirektség megnyilvánulása esetünkben az érvelés és a retorikai stratégiák¹⁶ kapcsán lesz elemezhető.

A diskurzus információs struktúráját illetően elsőként az információtagolás pragmlingvisztikai stratégiáit nézzük meg!

	roma–roma	roma–magyar	roma–magyar	magyar–magyar
ÉRV	12	22	46	46
ÉRV?	3	8	1	-
ÉRV!	-	2	1	-
INDUKTÍV STR.	1	2	1	-
DEDUKTÍV STR.	-	1	-	1
ÖSSZEFOGLALÁS	1	2	5	5
RÉSZLETEZÉS	5	6	2	2
UGRATÁS	5	-	1	-

6. táblázat A diskurzus információs struktúrája

¹⁶ Az induktív retorikai stratégia azt jelenti, hogy a beszélő rávezeti a hallgatót arra a konklúzióra, amit a beszélő szeretne, hogy partnere elfogadjon (Scollon–Scollon 1995: 84). A deduktív retorikai stratégia alkalmazásakor azonban a beszélő célja inkább az, hogy megmutassa a hallgatónak, hogy hogyan jutott ahhoz a konklúzióhoz, ami természetes módon adott. Ehhez kapcsolódik Scollon–Scollon (1995: 80) azon megállapítása, hogy a kétféle stratégiához köthető az is, hogy az ázsiaiaknak nagyon fontos a jó kapcsolat fenntartása, a nyugati kultúrákban azonban az információcsere a lényeg.

A stratégiahasználat konvencióit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a romák előnyben részesítik az indirekt stratégiákat a direkt stratégiákkal szemben. Ez a jellegzetesség leginkább az eltérő érvelési módokban érhető tetten. A magyarok állító mondattal, direkt módon érvelnek, míg a romák az indirekt, kérdés vagy felkiáltás formájában megfogalmazott meggyőzőési stratégiákat választják.

Nem szóltam még az összefoglalás és a részletezés stratégiáiról. Az összesítésből kiderült, hogy az összefoglalás inkább a magyarok stratégiája, a részletezés pedig a romáké. A topik megközelítését illetően ezen a ponton is azt mondhatjuk, hogy a romák a témát, ami jelen esetben az utolsó nap megtervezése, nem közvetlen módon közelítik meg, hanem meg-megállnak bizonyos topikoknál, és részletesen beszélnek róla, indirekten közelítik meg.

Az indirekt érvelési stratégiák mellett a romák induktív sémáinak alkalmazását jól illusztrálják az ugratások is. A roma közösségekben ugyanis a diskurzus információs struktúrájának alapját az egyes beszédműfajokban az ugratás képezi (Réger 2007). Eisenberg meghatározása szerint az ugratás „olyan társalgási szekvencia, amely játékos provokációval, sértéssel vagy fenyegetéssel kezdődik” (Eisenberg 1986: 183–184). Az ugrató szekvenciák kétértelműek, bizonytalanságot szándékoznak keltetni. Az ugratás a szórakozás forrása, vagy akár memorizációs technika is lehet az írásbeliségekkel nem rendelkező közösségekben.

Az ugratás egyik fontos jellemzője, hogy az azonosításához bizonyos kontextuális fogódzók (Gumperz 1982) szükségesek. Ezek a fogódzók lehetnek társalgásiak, szupraszegmentálisak, paralingvisztikaiak és nonverbálisak (Réger 2007: 172). A roma gyerekek nyelvelsajátításában fontos szerepet játszó ugratás a roma kultúrában néhány beszédaktust tipikusan jellemez. Ezek a közvetlen vagy közvetett utasítások, az állításként megfogalmazott ugratások, a megnevezési és megszólítási rutinok, a visszakoázások, a színlelt információkérések és a fenyegetések, szidások. A kisiskolások dialógusaiban a következőkre találtam példát:

Állításként megfogalmazott ugratás, visszakoázás

R: Na. Akkor elsőnek=írom a FOcit, mert te arra nagyon (-) mérges lennél, ha nem írnám.

M: Jó=

R: =Akkor első a f o ci. Reggel korán foci?

M: Igen! Mért ne?

R: Hjaaj (sóhajtás);Nem=elég hogy még (-) korán felkelsz, má focizni is?

M: Igen! Vagy először nézzünk tévét?

R: Esetleg! De várj=kihúdom. Akkor elsőnek, vetítés.

Közvetlen utasítás

M: (sóhaj) És utána jöhet a foci csak!

R: **Oké. Tizenegyig.**

M: Ha, /olyan, olyan sokáig/?

R: Igen!

M: Hát, dehát akkor nem fér bele a az, amiket leírtunk.

R: **Akkor legyen ő: (1,5) [negyed kilenc] Negyed kilenc!**

M: [Tíz óráig!]

M: Nem, legyen tíz óráig!

Fenygetés, szidás, közvetett utasítás

R: **Jó, várj ezt még visszakapod!** Akkor=mi=legyen=még? nézzük! Ő, ok, vigyünk akkor játékot!

R: **Akkor mondja te valamit, (?) hogyha annyira okos lennéd!** [Várja, Csak ne] mondd =
M: [???

R: = azt, hogy focizás!

M: Focizáson kívül,

R: **Na, hallgassuk! (1.5)Na?**

M: Rúghatnánk kapura!

Az induktív és deduktív sémák megint csak azt a korábbi megállapítást támasztják alá, hogy a romák fontosnak tartják az arculat kezelését, a magyarok azonban inkább a feladatra koncentrálnak.

Néhány tudós (Gudykunst–Ting-Toomey 1988) a direktséggel az individualista kultúrákat, az indirektséggel pedig a kollektivisták kultúrákat jellemzi. Gudykunst és Ting-Toomey szerint például az individualista, alacsony kontextusú kultúrákban a direkt stílust részesítik előnyben, és a csoport tagjai expliciten beszélnek szándékaikról, vágyaikról. A kollektivisták, nagy kontextusú kultúrákra azonban az indirekt stílus, a többértelmű állítások jellemzők.

A kapcsolat kezelésének stratégiái a roma és magyar kultúrákban igen nagy eltéréseket mutatnak a diskurzus információs struktúrája terén. Noha a táblázatbeli stratégiák készletére mindkét kultúrában találtunk példát, mennyiségi eloszlásuk meglehetősen különbözik. Az ugratás stratégiája például a magyaroknál szinte teljesen hiányzik.

6.6. Attitűdvizsgálat

Noha a tanulmányban végigvezetett szociopragmatikai elemzés a két kultúra viszonylatában számos eltérésre rávilágított, a kisiskolások nyelvhasználatának megértéséhez az attitűd vizsgálata is szükséges. Ez többira a kérdőíven feltett kérdésekre adott válaszokból következtethetünk. Arra a kérdésre, hogy milyen a társaddal való viszonyod a dialógus során, a magyarok

mindkét beszélőpartner esetében a „nagyon jól megértettétek egymást” választ jelölték meg. A romák azonban roma társaikkal saját bevallásuk szerint jól megértették egymást, de nem nagyon jól. Az utolsó három kérdés¹⁷ megválaszolása is ezt a választásukat támasztja alá. Mind a magyarok, mind pedig a romák a magyar beszélőpartnerrel létrehozott dialógusokban tartották jobbnak a tervet, illetve ezen beszélgetések során érezték jobban magukat, és magyar partnerüket udvariasabbnak tartották roma társaiknál.

A kérdőív válaszaiból kiderül, hogy mindkét kultúra tagjai többségükben a magyar beszédmódot, nyelvhasználatot ítélik jobbnak. A jászapáti roma kisiskolások attitűdje magyar társaikhoz tehát pozitívnek mondható.

7. Összegzés¹⁸

A roma-magyar kisiskolások dialógusainak kultúraközi elemzése a pedagógia számára értékes információkat közöl. A Spencer-Oatey által javasolt aspektusok elemzése folytán nemcsak a kisiskolások stratégiahasználatára derült fény, hanem a nyelvhasználat mögött húzódó kulturális értékekbe is bepillantást nyertünk. Pragmalingvisztikai és szociopragmatikai oldalról is értékes információkat kaptunk a dialógusjellegzetességekre vonatkozóan.

Az egyet nem értés elemzése során fény derült arra, hogy a magyarok többször fejezik ki egyet nem értésüket, és a romákkal szemben gyakran megsértik az egyetértés maximáját.

A szimultán beszéd vizsgálata bebizonyította, hogy a magyarok kevésbé veszik figyelembe a nagylelkűség maximáját¹⁹, a romák esetében pedig a jóváhagyás maximája érvényesül jobban. A magyarok többször voltak a szimultán beszéd kezdeményezői, és a romákhoz viszonyítva többször tartották maguknál a beszéd jogát.

A diskurzus témájának kezelését illetően megállapítottam, hogy míg a magyaroknál a nyelv funkciója az utolsó nap megtervezésekor az információátadás, addig a romáknál ez a funkció inkább a személyközi interakció. A

---

¹⁷ 1. Melyik tervet tartod jobbnak? 2. Melyik szituációban érezted magad jobban? 3. Melyik dialógusban volt a partnered udvariasabb?

¹⁸ Lásd: 7. számú melléklet

¹⁹ A kapcsolatkezelés vizsgálatok azt állapítottuk meg, hogy a magyarok sokszor figyelembe veszik a nagylelkűség maximáját. Mivel azonban a diskurzusjellegzetességek más természetűek, mint a szerepjátékok, ezért a két megállapítás nem zárja ki egymást: A magyarok a stratégiahasználat során figyelembe veszik a nagylelkűség maximáját, a diskurzus alakítása során azonban nem.

kapcsolatkezelés stratégiáinak számbavételekor az is kiderült, hogy a magyaroknál teljesen hiányzik a románoknál meglévő sottogás és ismétlés stratégiája.

A diskurzusjellegzetességek kapcsán utolsóként a diskurzus információs struktúráját vizsgáltam. A mérés adatainak feldolgozása rávilágított arra, hogy a románok jobban kedvelik az indirekt stratégiákat, aminek legjobb példái az indirekt módon történő érvelés és az ugratás.

Noha a két kultúra között verbális félreértés csak egy alkalommal történt, és a két kultúra tagjainak attitűdje egymás iránt pozitív, tudjuk, hogy a kultúrában gyökerező világszemlélet miatt a románok és magyarok mégis nehezen értik meg egymást. A dialógusok tanórán való elemzése és a fejezetben közölt eredmények segíthetnek abban, hogy a két kultúra tagjai könnyebben megértsék egymást.

Hivatkozások

- Apte, Mahadev 1994. Language in sociocultural context. In R. E. Asher (szerk.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics 4*. Oxford, Pergamon Press. 2000–2010.
- Bañcerowski, Janus 1994. A kommunikatív kompetencia és összetevői. *Magyar Nyelvőr* **118**. 277–286.
- Brown, Penelope – Stephen Levinson 1978. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, Gillian – George Yule 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Canale, Michael 1983. From communicative competence to communicative language pedagogy. In Jack C. Richards – Richard W. Schmidt (szerk.) *Language and Communication*. New York, Longman. 2–29.
- Cheng, Winnie 2003. *Intercultural Conversation*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MIT Press.
- Eisenberg A. R. 1986: Teasing: verbal play in two Mexicano homes. In Bambi B. Schieffelin – Elinor Ochs (szerk.) *Language Socialization across Cultures*. Cambridge, Cambridge University Press. 182–198.
- Goffman, Erving 1995. On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction. *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes* **18**. 213–31.

- Gudykunst, William B. – Stella Ting-Toomey 1988. *Culture and Interpersonal Communication*. Newbury Park, Calif., Sage.
- Gudykunst, William B. 1998. *Bridging Differences: Effective Intergroup Communication*. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Gumperz, John 1982. *Languages and Social Identity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hofstede, Geert 1991. *Cultures and Organizations*. New York, McGraw-Hill.
- Horváth Katalin 2006. Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia – variabilitás. In Gecső Tamás (szerk.) *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 161–169.
- Hymes, Dell 1972. On communicative competence. In J. B. Pride – Janet Holmes (szerk.) *Sociolinguistics*. Harmondsworth, Penguin Books. 269–293.
- Kelemen Sándor 2006. Nyelvi jelentés – kommunikatív tartalom. In Gecső Tamás (szerk.) *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 188–192.
- Kroeber, Alfred L. – Clyde Kluckhohn 1952. *Culture: A critical review of concepts and definitions 47/1*. Cambridge, MA, Peabody Museum.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. New York, Longman.
- Lerch Ágnes 2003. A preferenciarendszer a verbális konfliktusban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **20**. 129–163.
- Mászlainé Nagy Judit 2007. A bocsánatkérés pragmatikája a kisiskolások körében. *Argumentum* **3**. 65–84.
- Mászlainé Nagy Judit 2008. A kisiskolások pragmatikai kompetenciájának fejlődése a bocsánatkérés kapcsán. *Argumentum* **4**. 186–203.
- Murata, Kumiko 1994. Intrusive or co-operative? A cross-cultural study of interruption. *Journal of Pragmatics* **21**. 385–400.
- Réger Zita 1987. Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 80–117.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Réger Zita 2007. Az ugratás a cigány gyermekek nyelvi szocializációjában Magyarországon. In Bartha Csilla (szerk.) *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 170–193.

- Sacks, Harvey – Emanuel A. Schegloff – Gail Jefferson 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* **50/4**. 696–735.
- Schiffrin, Deborah 1994. *Approaches to discourse*. Cambridge, Blackwell.
- Scollon, Ron – Suzanne B. K. Scollon 1981. *Narrative, Literacy and Face in Interethnic Communication*. Norwood, NJ, Ablex.
- Scollon, Ron – Suzanne Wong Scollon 1995. *Intercultural Communication: A Discourse Approach*. Oxford, Blackwell.
- Spencer-Oatey, Helen 2000. *Culturally speaking: managing rapport through talk across cultures*. London/New York, Continuum.
- Spencer-Oatey, Helen – Wenying Jiang 2003. Explaining cross-cultural pragmatic findings: moving from politeness maxims to sociopragmatic interactional principles (SIP-s). *Journal of Pragmatics* **35**. 1633–1650.
- Thomas, Jenny 1983. Cross-cultural pragmatic failure: *Applied Linguistics* **4/2**. 91–112.
- Thomas, Jenny 1995. *Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics*. New York, Longman.
- Trompenaars, Fons – Charles Hampden-Turner (1997): *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business*. London, Nicholas Brealey.
- Watzlawick, Paul – Janet Beavin Beavals – Don D. Jackson 1967. *Pragmatics of Human Communication: A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. London, Norton.
- Yuen, Juen – Chi Ching E. 1992. Conflict handling processes. In Robert Westwood (szerk.) *Organisational Behaviour: Southeast Asian Perspectives*. Hong Kong, Longman Asia. 362–379.

1. melléklet²⁰

I. „A” Kinek az akarata érvényesült? Karikázd be!

1. tied   2. a társadé   3. egyformán, mindkettőtöké

„B” Kinek az akarata érvényesült? Karikázd be!

1. tied   2. a társadé   3. egyformán, mindkettőtöké

II. „A” A tervezés/beszélgetés közben mit tartottál fontosnak? Karikázd be! Több választ is lehet.

1. Az legyen, amit te szeretnél.
2. Az legyen, ami a társadnak jó.
3. Az legyen, ami mindkettőtöknek jó.
4. Az a fontos, hogy jó tervet készíttetek.
5. Az a fontos, hogy a tanító néninek megfeleljen.

„B” A tervezés/beszélgetés közben mit tartottál fontosnak? Karikázd be! Több választ is lehet.

6. Az legyen, amit te szeretnél.
7. Az legyen, ami a társadnak jó.
8. Az legyen, ami mindkettőtöknek jó.
9. Az a fontos, hogy jó tervet készíttetek.
10. Az a fontos, hogy a tanító néninek megfeleljen.

III. „A” Volt-e olyan, amikor megtréfáltad a másikat?

1. Igen   2. nem

Ha igen, mikor?

„B” Volt-e olyan, amikor megtréfáltad a másikat?

1. Igen   2. nem

Ha igen, mikor?

IV. „A” Milyen a társaddal való viszonyod a dialógus során? Karikázd be!

1. Nagyon jól megértettétek egymást.
2. Megértettétek egymást.
3. Nem értettétek meg egymást/ konfliktus volt köztetek: Mikor?

„B” Milyen a társaddal való viszonyod a dialógus során? Karikázd be!

4. Nagyon jól megértettétek egymást.
5. Megértettétek egymást.
6. Nem értettétek meg egymást/ konfliktus volt köztetek: Mikor?

V. A két dialógus összehasonlítása

- Melyik tervet tartod jobbnak?   1. „A”   2. „B”
- Melyik szituációban érezted magad jobban?   1. „A”   2. „B”
- Melyik dialógusban volt a partnered udvariasabb?   1. „A”   2. „B”

---

²⁰ Az első két kérdésre adott válaszok mennyiségi eloszlása azt bizonyítja, hogy a romák számára valóban fontosabb a személyközi kommunikáció (II/3., 5.), míg a magyarok a nyelv információtadó funkcióját (II/4) részesítik előnyben.

2. melléklet

A diskurzuselemzés tanulságai					
		MAGYAROK (M)		ROMÁK (R)	
Preferenciaszerveződés /egyét nem értés	P	M-M ENH ENI	M-R ENP		
	SZ	megsértik az egyetértés maximáját		betartják az egyetértés maximáját	
Szimultán beszéd	P	M-M A→X B→X C→X	M-R kevesebb szimultán beszéd	R-R nincs jelen a C-típus	R-M többször történik félbeszakítás, de az a beszédjog átadásával végződik
	SZ	nem veszik figyelembe a nagylelkűség maximáját		a jóváhagyás maximájának érvényesülése	
A diskurzus témájának kezelése	P	M-M halk beszéd	M-R ajánlattevés, feladat	R-R viszony	R-M viszony egyetértések ismétlések halk beszéd suttogás
	SZ	a feladat teljesítése		az arculattal való bánásmód	
A diskurzus információs struktúrája	P	M-M összefoglalás	M-R összefoglalás direkt érvelés	R-R részletezés ugratás	R-M részletezés indirekt stratégiák
	SZ	arculatkezelés		feladatra való koncentráció	

P: pragmlingvisztika

Sz: szociopragmatika

ENP: egyét nem értés pőren; **ENH:** egyét nem értés helyrehozattal; **ENI:** egyét nem értés indirekten;

A: a szimultán beszéd nem az átadásra releváns helyen történik (félbeszakítás)

B: a szimultán beszéd az átadásra releváns helyen történik (átfedés)

C: a szimultán beszéd a beszédlépés kezdeténél történik (egyidejűleg két beszélő önkiválasztása)

X: a beszédjog megtartása

HOGYHOGY KÉRDŐSZÓ? HOGYHOGY PARTIKULA?

MOLNÁR CECÍLIA SAROLTA

1. Problémafelvetés*

Az alábbi írásban a magyar *hogyhogy* kifejezést tartalmazó mondatokról lesz szó. Tekintsük a következő párbeszédet:

(1) A: *Nem megyek ma este sehova.*

B: ***Hogyhogy nem mész az esti buliba?***

A: *Megbuktam a múlt héten szemantikából, és tanulnom kell.*

Az (1B)-hez hasonló mondatok hagyományosan kérdő mondatnak minősülnek. A magyar leíró, illetve a generatív szakirodalom azonban kevésbé foglalkozik a *hogyhogy*-os mondatok tulajdonságaival. A Kálmán-féle újabb leíró nyelvtan (Kálmán 2001) az egyetlen munka, amely említést tesz a *hogyhogy* viselkedéséről; a „nem kötelezően fókuszos” különleges kérdő mondatok között tartja őket számon, a *miért*-es kérdések mellett.

Ebben az írásban azt vizsgálom, hogyan magyarázhatóak a *hogyhogy*-os mondatok formai és használatbeli sajátosságai. A 2. pontban összevetem a *hogyhogy*-os mondatokat a többi kérdőszót tartalmazó mondatokkal, majd Collins (1991) alapján egy lehetséges, de nem mindenben kielégítő szintaktikai elemzést mutatok be a különleges formai sajátosságok magyarázataképpen. Végül a 2. pont végén még két (egy funkcionális és egy történeti) megközelítésről ejtek szót. Majd a *hogyhogy*-os mondatok használatbeli sajátosságait mutatom meg, szemantikai érvekkel támasztom alá azt, hogy a vizsgált mondatokat problematikus kérdéseket kifejezőknek tekinteni. A 3. pontban a különleges viselkedés lehetséges magyarázataként a *hogyhogy*-ot mint diskurzupartikulát elemzem.

---

* Köszönet mondok mindazoknak, akik a tanulmány elkészítésében, alapvető kérdések megfogalmazásában és tisztázásában segítségemre voltak: elsősorban témavezetőmnek, Gyuris Beátának, Kálmán Lászlónak és a tanulmány anonim lektorának; továbbá a 2008-as LingDok konferencia és a 2008/2009-es tanév I. félévében az ELTE-BTK Elméleti nyelvészet szak doktori szeminárium résztvevőinek.

2. A *hogyhogy* és a többi kérdőszó

2.1. Az adatok: az alapvető kontrasztok

A magyar kérdő mondatok szórendjét több leíró és elméleti mondattani munka is tárgyalja (É. Kiss 1992, 2002; Kálmán 2001). A szakirodalomban konszenzus van abban, hogy a kiegészítendő kérdő mondatokban a kérdő kifejezés közvetlenül megelőzi az igét. Ebből következően az ige előtt sem igemódosító, sem fókusz nem állhat. A kérdő kifejezés komplementáris disztribúcióban van az igemódosítóval, illetve a fókuszált összetevővel.

- (2) a. *Mikor indultatok el Szegedre?*
b. **Mikor elindultatok Szegedre?*
c. **Mikor Szegedre indultatok el?*

Az É. Kiss-féle generatív leírás a kérdő kifejezéseknek egy absztrakt [+fókusz] jegyet tulajdonít, amely a kérdő kifejezés F fejbe történő mozgatóját indokolja. A szakirodalomnak a kérdő kifejezésekről tett megfigyelése nem vonatkoztatható azonban a *hogyhogy*-ot tartalmazó mondatokra, amelyeket pl. Kálmán (2001) szintén kiegészítendő kérdéseknek tekint:

- (3) a. **Hogyhogy indultatok el Szegedre?*
b. *Hogyhogy elindultatok Szegedre?*
c. *Hogyhogy Szegedre indultatok el?*

A (3) példáiból jól látható, hogy a *hogyhogy* nem a kérdő kifejezések szokásos helyét foglalja el a mondatban. A *hogyhogy* nem előzheti meg közvetlenül az (igemódosítóval rendelkező) igét; ha van igemódosító, annak az ige előtt kell állnia. A (3c) mondat azt mutatja, hogy – ellentétben a többi kérdő kifejezéssel – a *hogyhogy* és a ragozott ige közé egy fókuszált összetevő is kerülhet.

É. Kiss (1992, 2002) nem említi a *hogyhogy* különleges státuszát a kérdő kifejezések között. Egyetlen kérdő kifejezés különleges viselkedéséről beszél (É. Kiss 1992); a *miért*-es kérdések annyiban különböznek a többi kérdőszó kérdéstől, hogy a *miért* és a ragozott ige közé kerülhet egy fókuszált elem. A *hogyhogy*-gyal ellentétben azonban a *miért* az igemódosítókat az ige mögé kényszeríti:

- (4) a. *Miért indultatok el Szegedre?*
b. **Miért elindultatok Szegedre?*
c. *Miért Szegedre indultatok el?*

É. Kiss (1992) elemzése szerint a *miért* a fókuszpozíció előtti pozíciót, a kvantorpozíciót foglalja el:

(5) **Miért mindenki elutazott?*¹

(6) *Hogyhogy mindenki elutazott?*

Kálmán (2001) felveti ugyan annak a lehetőségét, hogy a *hogyhogy*-os mondat nem is kérdő, de ezt intonációs alapon elveti (az intonációról bővebben l. a 3.1. részt). Elemzése szerint a *hogyhogy* olyan kérdő kifejezés, amely topikhelyzetben van a mondatban (Kálmán 2001: 130); ez az elképzelés egybevágthatna É. Kiss elképzeléseivel is. Ehhez az elemzéshez hozzá kell tenni, hogy ugyan a *hogyhogy* látszólag valóban a topikmezőben helyezkedik el, de a topik formai sajátágaival ellenkezőleg lehet irtóhangsúlyos elem, míg a topik soha nem viselhet irtóhangsúlyt (Kálmán–Nádasdy 1994: 396–399). (Saját intuícióm alapján úgy látom, a *hogyhogy* minden esetben prominensebb a topikként szereplő összetevőnél, a kérdőszókéhoz hasonló hangsúlyt visel.)

A következőkben a *hogyhogy*-os mondatok és a kérdő mondatok formai különbségeit tekintem át. A *hogyhogy* – ellentétben a többi kérdő kifejezéssel – nem koordinálható más kérdő kifejezésekkel:

(7) a. *Mikor és hol találkoztunk? / Hol és mikor találkoztunk?*

b. **Hogyhogy és hol találkoztunk?*

c. **Hol és hogyhogy találkoztunk?*

Jóllehet a kérdő kifejezések koordinálása problematikus és nyelvspecifikus jelenség (ui. nem várnánk, hogy különböző grammatikai funkciójú elemeket koordinálhassunk, és nem is koordinálhatóak a kérdő kifejezések minden nyelvben), az a tény, hogy lehet őket koordinálni, azt mutatja, hogy azonos kategóriájú kifejezések. Az, hogy a *hogyhogy* egyik kérdő kifejezéssel sem koordinálható, felveti a kérdést, hogy kategoriális különbség van közte és a többi kérdő kifejezés között.

Míg a kérdő kifejezések rendszerint előfordulhatnak többszörös kérdésekben, a *hogyhogy* esetében azt figyelhetjük meg, hogy nem fordul elő két preverbális kérdőszót tartalmazó kérdésben:

---

¹ Ugyan ennek az írásnak nem tárgya a *miért* viselkedésének elemzése, mégis érdemes megjegyezni, hogy a fent ismertetett elemzés azt nem magyarázza meg, hogy amennyiben a *miért* egy fókuszos kérdésben szerepel, akkor kvantor is állhat az ige előtt. Ebben a konstrukcióban a *miért* a *hogyhogy*-éhoz hasonló helyzetben van: vö. (6)-tal a következő mondatot: *Miért mindenki Szegedre utazott?*

- (8) a. *Ki mikor játszott? / Mikor ki játszott?*²
b. **Ki hogyan játszott?*

A *hogyhogy*-nak egyféle olyan használata van, amelyben előfordulhat egy másik kérdőszóval együtt:

- (9) A: *Mikor keltél fel?*
B: *Hogyhogy mikor keltem fel?*

Erre a kérdésre semmilyen körülmények között nem tudunk párlista-választ adni. A (9B) kérdés a megelőző kérdést idézi, annak relevanciájára, indokoltságára kérdez rá, illetve annak irreleváns voltára, indokolatlanságára mutat rá, illetve mutat rá annak irrelevánságára, indokolatlanságára; valójában nem vár választ. A *hogyhogy*-nak ez az ún. metanyelvi használata igen gyakori ('hogy érted azt, hogy „...”, 'miért úgy mondtad, hogy „...’' értelem-ben), de mivel a metanyelviség önmagában is problematikus jelenség, ebben az írásban nincs módom foglalkozni vele.

Azt is megfigyelhetjük, hogy a *hogyhogy*-ot csak olyan mondat elé helyezhetjük, amely e nélkül az elem nélkül is grammatikus:

- (10)a. *Mikor volt az előadás?*
b. **Hogyhogy volt az előadás?*
c. *Hogyhogy megrendezték az előadást?*

Az figyelhető meg a fenti példán, hogy a *hogyhogy* – míg általában bármilyen ragozott ige előtt előfordulhat, ha az igemódosító megelőzi az igét – a hangsúlykerülő igét közvetlenül megelőzve nem fordulhat elő igemódosító nélkül. (A hangsúlykerülő igei kezdetű mondatok természetesen nem grammatikusak, ezért a *hogyhogy*-os párjaik sem azok.)

Érdekes kontrasztot találunk abban az esetben is, amikor a beágyazott kérdéseket vizsgáljuk:

- (11)a. *Azt kérdezte, mikor mentem el.*
b. *Azt kérdezte, hogyhogy elmentem.*

- (12)a. *Tudom, mikor mentél el.*
b. **Tudom, hogyhogy elmentél.*

---

² Lehetséges válaszok erre a két preverbalis kérdőszót tartalmazó kérdésre az ún. párlista-válaszok: *Pisti kedden, Julcsi szerdán, Jancsi pénteken* stb.

A (12b) mondat agrammatikalitása azt mutatja, hogy azon mátrixigék közül, amelyek kérdő típusú mondatokat követelnek vonzatként, a *hogyhogy*-os mondatokat csak mondást jelentő mátrixigék alá lehet beágyazni. Mivel a mondást jelentő mátrixigék alá beágyazott tagmondatok sajátos átmenetet képeznek a főmondatok és a mellékmondatok között, feltételezhető, hogy a *hogyhogy* esetében főmondathoz köthető jelenségről van szó.

Az eddigiekben a *hogyhogy*-ot tartalmazó mondatok formai sajátosságait tekintettem át. A következő pontban egy lehetséges elméleti magyarázatot mutatok be a fenti furcsa jelenségek indoklására.

2.2. Egy generatív elemzés bemutatása

A *hogyhogy*-hoz több szempontból is hasonló kérdő kifejezéseket találunk más nyelvekben. A angol *why* és *how come* kifejezések (amelyek jelentésüket tekintve nagyjából a magyar *miért* és *hogyhogy* kérdő kifejezéseknek feleltethetőek meg) mondattani viselkedésének magyarázatáról születtek szintaktikai magyarázatok generatív elméleti keretben. Érdemes tehát e helyütt áttekinteni ezen elemzések főbb pontjait.

Az angol *why* és *how come* viselkedésének összevetésekor Chris Collins (1991) különböző tesztek elvégzése után arra a következtetésre jut, hogy a két kérdő kifejezés eltérő szintaktikai pozíciót foglal el, ezzel magyarázható az őket tartalmazó mondatok között levő szintaktikai különbség. Elsőként a magyar *hogyhogy*-gyal összevetve bemutatom a Collins (1991) által leírt alapvető különbségeket a kétféle kérdő kifejezés között.

Collins (1991) első megfigyelése, hogy míg a *why*-t tartalmazó összetett kérdések kétértelműek, addig a *how come*-ot tartalmazó kérdések nem mutatják ezt a kétértelműséget hasonló szerkezetű mondatokban. (Collins példái mellé a magyar *miért* és *hogyhogy* viselkedését mutató mondatokat is megadom.)

(13)a. *Why did John say Mary left?*

b. *How come John said Mary left?*

(14)a. *Miért mondta János, hogy Mari elment?*

b. *Hogyhogy (azt) mondta János, hogy Mari elment?*

Az angol példákról Collins azt állapítja meg, hogy alapvető különbség van a (13a) és a (13b) szerkezet között: míg az (13a)-ban szereplő mondat kétértelmű, mind a fő-, mind pedig az alárendelt mondatban foglalt állításra vonatkozhat a kérdőszó, addig a (13b) esetében csak a főmondati állításra

vonatkozhat. A magyar példákat áttekintve azt látjuk, hogy hasonló, bár nem ennyire egyértelmű a helyzet. A magyarban a *miért*-es kérdés elég furcsa, nem túl gyakori szerkezet, mivel igen könnyen lehet egyértelműsíteni, mindazonáltal a *miért*-tel a magyar mondat is kétértelmű, ugyanúgy, ahogyan az angol, de a *default* olvasatában a *miért* a főmondati állításra vonatkozik. A másik olvasat, amelyben a *miért* a beágyazott mondatra vonatkozik, szintén lehetséges, de csak sajátos intonációs mintával képzelhető el. A (14b) mondat azonban a magyarban intuíciónom szerint az egyértelműsítő *azt* mutató névmás nélkül nem grammatikus, illetve csak abban az esetben, ha a *hogyhogy* metanyelvileg van használva itt, és csakis a *mondta* ige használatára kérdez rá (*Hogyhogy mondta? Inkább üvöltötte.*). Mindenesetre az biztosnak látszik, hogy ez a mondat nem lehet kétértelmű. (Az a megfigyelést pedig, hogy a *hogyhogy* beágyazott kérdésben nem fordulhat elő, a fentiekben már megmutattam.)

Collins második érdekes megfigyelése, hogy míg a *why* szerepelhet többszörös kérdésben, addig a *how come* soha. Erről a megfigyelésről már volt szó a *hogyhogy*-os mondatok formai sajátosságainak leírásakor (l. 2.1.), ezért e helyütt erről részletesen nem szólok.

Collins harmadik érdekes megfigyelése a kvantort tartalmazó kérdésekkel kapcsolatos:

- (15)a. *Why did everybody hate John?*
b. *How come everybody hated John?*
- (16)a. *Miért utálta mindenki Janit?*
b. *Hogyhogy mindenki utálta Janit?*

Collins megfigyelése szerint a (15a) kétértelmű, míg a (15b) nem – a kvantor és a kérdő kifejezés lehetséges hatóköri értelmezései szerint. Abban az esetben, amikor a kérdőszó hatókörében áll a kvantor, a mondat értelmezése a következőképp parafrázálható: 'Mi volt az az ok, ami miatt mindenki utálta Janit?' A másik értelmezés szerint, amikor az univerzális kvantornak van szélesebb hatóköre, és ebbe esik bele a kérdő kifejezés, a mondat ilyen értelmezést kap: 'Mondd meg mindenkiről, hogy mi volt az az ok, ami miatt utálta Janit?' A magyarban ez a jelenség nem figyelhető meg: a (16a) mondat sem kétértelmű, a *miért* csak arra az egy okra kérdezhet rá ebben a mondatban, amely miatt mindenki utálta Janit, de nem vonatkozhat minden egyes okra, amiért az egyes szereplők utálták.

Collins mindegyik eltérést ugyanazzal a feltételezéssel tudja magyarázni a generatív elméleti kereten belül. Magyarázata szerint a *why* olyan típusú elem, amely a VP-hez adjunkcióval csatolódik, és a felszíni szerkezetben onnan mozog fel a CP specifikálójába, eredeti helyén nyomot hagyva. A *how come* ezzel szemben olyan elem, amely a C fejen generálódik, és nem is mozog onnan följebb. Ezzel a mélyszerkezeti különbségtétellel mindegyik sajtáság magyarázható: a *why*-os mondatban jelenlevő nyomok révén alakul ki a többértelműség, a hatóköri többértelműség, illetve a hosszú távú mozgatás is ennek révén lehetséges. Míg a *how come*-os mondatban nyomok híján mindezek az effektusok nem tapasztalhatóak.³

Ha a magyarra akarjuk alkalmazni Collins generativista elemzését, de az É. Kiss (2002)-féle mondatstruktúrában gondolkodunk, akadnak nehézségek. É. Kiss elméletében ugyanis a *hogyhogy* a TopP specifikálójába kerülne (vagy esetleg magába a Top fejbe). Problémát jelentene azonban az, hogy az É. Kiss-féle modellben a TopP specifikálójába mozgatással érkeznek meg az elemek a felszíni szerkezetben. Fontos lenne ebben az elemzésben bizonyítani azt az intuíciónkkal egyező feltételezést, hogy a *hogyhogy* különbözik a többi kérdő kifejezéstől (még a *miért*-től is!) abban, hogy nem kérdez rá valamiféle bővítményre, azaz nem az ige mögött generálódik. Azt kéne feltételeznünk továbbá, hogy a *hogyhogy* – szemben a többi kérdő kifejezéssel, amelyek [+fókusz] jeggyel rendelkeznek, és ezért az FP specifikálójába mozgatandók – valamiféle [+topik] jeggyel rendelkezik, ami indokolja, hogy a TopP specifikálójába illesztődjön be már a mélyszerkezetben.

Ennek az írásnak nem célja kidolgozni a *hogyhogy*-os mondatok generatív leírását. A fentiekben csupán azt vázoltam, hogy lehetséges egy ilyen elemzés, amely azonban nem mindenben képes magyarázni a vizsgált mondatok különlegességét (a párlista-választ váró többszörös kérdések lehetetlenségét, a beágyazással kapcsolatos problémákat).

2.3. Két kitérő

2.3.1. Magyarázati lehetőség egy funkcionista modellben⁴

Felmerülhet a lehetőség a *hogyhogy*-os mondatok olyan keretben történő elemzésére, amely a funkciót előtérbe helyezve, a használatból kiindulva

³ Érdemes még megemlíteni, hogy Ochi (2004) – továbbgondolva Collins elképzelését – ezt az elemzést több „okra kérdező” kérdőszóra is kiterjeszti. Arról azonban egyikük sem szól, miért éppen az „okra kérdező” kérdések ilyen kivételesek.

⁴ Megköszönöm az anonim lektornak, hogy erre az elemzési lehetőségre felhívta a figyelmet.

képes megragadni a nyelvi formák sokféleségét. A magyar nyelvre Imrényi (2007) dolgozott ki vázlatosan egy ilyen lehetséges elemzést.

Érdeemes előrebocsátani, hogy Imrényi (2007) elemzésének célkitűzései impozánsak, maga a megvalósult elemzés azonban néhány alapvető ponton használhatatlannak bizonyul: 1) Az elemzés alapját jelentő két kulcsfogalom (a *szimbolikus viszony* és a *megismerési tartomány*; Imrényi 2007: 436–437.) definiálatlan marad. 2) A szerző ugyan elveti a formai disztribúcióra épülő kategorizációt, de a formai disztribúción alapuló kategóriákat maga is használja. 3) A szerző általában elveti az éles határú kategóriákat, mégis alkalmazza őket. 4) Az elemzés csupán az É. Kiss-féle generatív leírások által leírt példák töredékét képes elemezni (és „magyarázni”), az eddigi elemzések számára problematikus esetek Imrényi elemzése számára is problematikusnak bizonyulnak (l. alább). 5) Ugyan a célkitűzés szerint a nyelvhasználatból indul ki a „pragmatikai szempontú” elemzés, az elemzett mondatok izoláltak, a lehetséges diskurzuskörnyezetekre nem történik hivatkozás.

Az előbbieken felvázolt általános problémákon kívül nem tartom elfogadhatónak azt, amit Imrényi (2007) az általa *protoállítás*nak nevezett kategória és a szórend összefüggéséről állít: „A magyar igekötőnek (...) sajátos funkciója a predikátum mint protoállítás fenntartásával függ össze. (...) kérdő beszédaktus [esetén] (...) a protoállítás érvényessége szükségképpen (és jelentősen) csökken.” (Imrényi 2007: 440–441.) Egyfelől csak intuitív értelme van az állítás *érvényességéről* beszélni, megmérni vagy letesztelni nem lehet, mikor mennyire érvényes egy állítás. Másfelől komolyabb probléma, hogy a kérdő mondatokban (természetesen Imrényi is a kérdő mondatokról és nem a beszédaktusokról beszél) szemernyt sem csökken az állítás „érvényessége”. A kérdő mondat előfeltételezi a mondat kérdőszón kívüli maradéka által kifejezett állítást (a *Mikor jött el Matyi?* kérdés előfeltételezi, hogy *Matyi eljött*, és nem teszi kevésbé érvényessé a kérdés ezt az állítást). Ugyanez igaz a többi „fókuszos” példára, amelyek esetében Imrényi szintén a protoállítás érvényességének a csökkenéséről beszél.

A *hogyhogy*-os mondatról Imrényi (2007) nem ejt szót. Elemzése szerint feltehető, hogy a *hogyhogy*, ahogy hagyományosan is, kérdő kifejezésnek minősíthető, ily módon pragmatikai típusjelölő, amelynek az a szerepe, hogy a mondat típusát meghatározza. A típusjelölők között is nyilvánvalóan a másodlagosak vagy a harmadlagosak között tartaná számon (szintén disztribúciós alapon (!), a *miért* mintájára). Ellentmondásra vezetne azonban elemzésében az a tény, hogy a *hogyhogy*-os mondatokban az igekötők (tágabban: az

igevivők) kötelezően megelőzik az ígét, ha nincs a mondatban fókusz. Ilyen mondat Imrényi elképzelése szerint nem létezhetne: az igekötő ige előtti helyzete ugyanis számára a protoállítás érvényességének a fenntartását, míg ige mögötti helyzete a protoállítás érvényességének csökkenését jelentené, ahogyan a kérdő kifejezés jelenléte is. A *hogyhogy*-os mondatban a protoállítás érvényessége egyszerre van fenntartva az igekötő ige előtti helyzete révén, és egyszerre van csökkentve a jelenlévő típusjelölő által.

Másik lehetőségként elképzelhető az is, hogy Imrényi elemzése szerint a *hogyhogy*-os mondatot semlegesnek, típusjelölés nélkülinek tartjuk abban az esetben, amikor fókusz nélküli a mondat, és típusjelöltnek akkor, ha a mondatban található típusjelölő. Ezzel azonban a különleges disztribúciós és jelentésbeli sajátságainak egyikéhez sem kerülünk közelebb. A vázlatos kitekintésből látható, hogy a magyarra adott kognitivistafunkcionális Imrényi-féle elemzés számára ugyanolyan problémát jelent a *hogyhogy* elemzése, mint a generatív elemzések számára

2.3.2. A történeti adatok és a leírás

Első látásra úgy tűnik, hogy a *hogyhogy* viselkedése és szintaktikai tulajdonságai szinkrón módon is megmagyarázhatóak a kialakulásának mintájára, ha magát a *hogyhogy*-ot egy mátrixmondat rövidítésének tekintjük. Egy ilyen elemzés ellen a *how come*-ra vonatkozóan Collins maga is hoz érveket az említett írásában.

(17)a. *How come John went into the kitchen?*

b. *How did it come about that John went into the kitchen?*

(18)a. *Hogyhogy Jani bement a konyhába?*

b. *Hogy(an) lehetséges az / érted azt, hogy Jani bement a konyhába?*

A példákból látható, hogy mind az angolban, mind pedig a magyarban található egy-egy összetett konstrukció, amelynek a redukciója a *how come*-os, illetve a *hogyhogy*-os mondat. Mindkettő mellékmondatot tartalmaz, ez magyarázhatja mindkét esetben a többi kérdésétől eltérő szórendet.

A magyarban jól látható, hogy történetileg az összetétel első tagja egy főmondati kérdőszó maradványa, az utótag pedig a *hogy* kötőszó (Kiss–Pusztai 2003: 506). Kérdéses, hogy miért csak a *hogyan* kérdés lehetett főmondati kérdés ebben a konstrukcióban. Részletes nyelvemlékvizsgálat nélkül egyetlen irodalmi példát találtam arra az esetre, amikor a főmondati kérdés nem a *hogy(an)*:

- (19) *Miérthogy a sír, melybe csöndesen
Láttunk betéve, megnyitá nehéz
Márvány ínyét, hogy kivessen újra?*

(Shakespeare: *Hamlet*. Arany János fordítása)

A kérdés további történeti vizsgálatot érdemel, azonban a szinkrón jelenségeket nem magyarázza a *hogyhogy* kialakulásának története. Másképp fogalmazva: az anyanyelv elsajátítása folyamán a kisgyerek számára nem „vezethető le” az összetett kérdésből az egyszerű *hogyhogy*-os kérdés; nem hasonlítható a *hogyhogy*-os mondat alakja az összetett mondatéhoz. A szinkrón leírásban ugyanis egy mátrix-mondat + kötőszó egység nem alkot össze tevőt, így nem tekinthetjük egy lexikális kifejezés megfelelőjének. Ezen kívül problematikus ez a feltételezés abból a szempontból is, hogy míg az összetett forma szerepelhet beágyazott mondatként (*Tudom, hogy érted azt / hogyan lehetséges az, hogy Jani bement a konyhába.*), addig a *hogyhogy*-ról megmuattuk, hogy nem szerepelhet ilyen konstrukciókban.⁵

2.4. A *hogyhogy* használata és értelmezése

A következőkben a *hogyhogy*-os mondatok használatának főbb jellemzőit összesítem. Vegyük az (1)-ben idézett párbeszédet, amit itt megismétlünk:

(20)A: *Nem megyek ma este sehova.*

B: *Hogyhogy nem mész az esti buliba?*

A: *Megbuktam a múlt héten szemantikából, és tanulnom kell.*

Különleges tulajdonsága a *hogyhogy*-os kérdéseknek, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet kontextus vagy előzetes megnyilatkozás nélkül feltenni. Mindig valamiféle visszakérdezésben szerepel a *hogyhogy*, azaz nem lehet ún. derült égből jövő (*out of the blue*) kérdés: a kérdés minden esetben valamely már ismert tényállásra vonatkozik, arra kérdez vissza. (Ennek az ismert tényállásnak nem feltétlenül kell verbálisan megfogalmazódnia, de a beszélő és a hallgató közös tudásának része kell legyen.) A *hogyhogy*-os kérdéseknek ez a jellemzője szintén ellentmond a prototipikus kérdőszókat tartalmazó kérdésekének, azokat ugyanis általában fel tudjuk tenni különösebb előzetes kontextus nélkül.

---

⁵ Lehetséges egy olyan megközelítés is, amely szerint a szinkroniát és a diakroniát nem kell, sőt, nem érdemes ilyen élesen megkülönböztetni (l. erről pl. Dér 2008); ebben az esetben érdemes volna vizsgálni a *hogyhogy* elem létrejöttéhez vezető grammatikalizációs utat. Ez további kutatás tárgya lehet.

Azt is megfigyelhetjük, hogy a *hogyhogy*-os kérdés nem szerepelhet retorikai kérdésként. Ez a tulajdonsága összefügghet azzal, hogy nem lehet „derült égből jövő” kérdés, ugyanis a retorikai kérdések olyanok, hogy a kontextusból kiragadva is feltehetőek, a *hogyhogy*-os kérdés azonban legtöbbször valamilyen megnyilatkozásra adott reakció, visszakérdezés. Azzal is összefügghet ez a tulajdonsága, hogy nem adható rá rövid válasz. A retorikai kérdések általában rövid válaszokkal is megválaszolhatók.

A *hogyhogy*-os kérdések fent felsorolt használatbeli tulajdonságai több ponton hasonlóak a *miért*-es kérdések tulajdonságaihoz. Mégis azt tapasztaljuk, hogy nem helyettesíthető egy adott szituációban a *hogyhogy miért*-tel:

(21)A: *Ősszeköltöttünk Magdával.*

B: *Hogyhogy ősszeköltöttetek?*

B': *Miért költöttetek össze?*

A *miért*-es kérdéshez képest a *hogyhogy*-os kérdés tartalmaz valamiféle többletet. Nem pusztán egy magyarázatot vár (az előző megnyilatkozásban elhangzottakra vonatkozóan), hanem azt is kifejezi, hogy az elhangzottak csodálkozást váltottak ki a kérdezőből, mivel ellentmondanak a kérdező elvárásainak, feltételezéseinek, információinak. A *hogyhogy*-os mondat magyarázat adására szólítja fel a beszélgetőpartnert.

A szokásos kiegészítendő kérdésekre lehet rövid, egy, a kérdőszóra válaszoló konstituensből álló választ adni (a kérdés maradék részének megismétlése nélkül), a *hogyhogy*-os kérdésre azonban, ahogyan a fenti példából is látszik, nem lehet valódi rövid választ adni.⁶ Ez a sajátság összefügg azzal, hogy amennyiben a *hogyhogy*-os mondatokat kérdésekként akarjuk interpretálni, akkor nem tudjuk megadni az adott kontextusban a rájuk adható lehetséges válaszok halmazát. Hamblin (1973) alapján egy kérdés jelentése egy propozícióhalmazzal jellemezhető; a halmaz elemei azon propozíciók, amelyek a kérdésre adott kongruens válaszoknak felelnek meg. Kiegészítendő kérdés esetében ez a halmaz azokból a válaszokból áll, amelyeket úgy kapunk, hogy a kérdőszó helyébe irt változó helyébe behelyettesítjük az összes lehetséges értékét (a rövid válaszok pont ezeket a lehetséges változó értékeket adják meg). A *miért*-es kérdéseknek ugyanúgy van válaszalmazuk, ahogyan a prototipikus kérdőszós kérdéseknek, bár gyakran egész mondattal felelünk

---

⁶ Elképzelhetünk ugyan egy olyan helyzetet, amelyben valaki azzal felel egy *hogyhogy*-os kérdésre, hogy *Úgyhogy*. vagy *Csak*. Ez azonban nem tekinthető igazi válasznak, inkább csak humoros szövegben vagy a párbeszéd elutasításaként képzelhető el.

rájuk. A *hogyhogy*-os mondatokhoz, azt látjuk, egyáltalán nem lehet ilyen válaszalmazt generálni.

A szakirodalom nyilvántartja az olyan típusú kérdéseket, amelyek esetében a válaszalmazt nyitott, ugyanis a kérdés alakja nem határozza meg a válasz alakját, azaz a válaszok nem a fenti változóbehelyettesítés révén jönnek létre. Ezeknek az ún. nyitott kérdéseknek (*open question*; Kiefer (2007) idézi Adju-kiewicz-et) az esetében nagyon nehezen adható meg a válaszalmazt, bár elvileg nem lehetetlen. A különleges kérdések közül nyitott kérdést fejezhet ki még a *miért*-es kérdés is; de alapvető különbség a *miért*-es és a *hogyhogy*-os kérdés között, hogy míg az előbbire megadható a válaszalmazt, az utóbbira nem, tehát a nyitott kérdés fogalma nem megfelelő a *hogyhogy*-os kérdések elkülönítésére.

Tekintsük a következő példát, amely azt mutatja, miért nem adható meg egykönnyen a *hogyhogy*-os kérdés jelentése (azaz a válaszalmazt):

(22)A: *János a kölykét vitte el a cirkuszba.*

B: *Hogyhogy a kölykét vitte el a cirkuszba?*

A (22)-ben található párbeszédben szereplő kérdés az előző megszólalás különböző „rétegeire” kérdezhet rá. A kérdés magyarázatot kér a partnertől a megnyilatkozás valamely aspektusára vonatkozóan: Vonatkozhat a kérdés magára az előző megnyilatkozásban leírt eseményre, vonatkozhat az előző megnyilatkozás egy előfeltevésére (arra kérdez rá, hogy hogy lehetséges, hogy Jánosnak van gyereke), illetve vonatkozhat magára a nyelvi megnyilatkozás formájára (ebben az esetben arra kérdez rá, hogy miért a *kölyök* szót alkalmazta a beszélő a *gyerek* szó helyett). Azt látjuk tehát, hogy a *hogyhogy* rákérdezhet a mondatban leírt tényre, a mondat egy előfeltevésére, vagy akár a szóhasználatára is.

3. Kérdő mondatok-e a *hogyhogy*-os mondatok?

Az előzőekben a *hogyhogy*-ot tartalmazó mondatok formai és jelentésbeli jellegzetességeit mutattam be. Több, egymástól független megfigyelés azt mutatta, hogy a *hogyhogy*-os mondatok formai mintázata a szórend tekintetében nem illeszthető a kiegészítendő kérdések mintázatába. A *hogyhogy* nem a kérdőszók szokásos pozícióját foglalja el, nem koordinálható más kérdő kifejezésekkel, nem szerepelhet valódi többszörös kérdésben, valamint beágyazott kérdésként. A fentiekben utaltunk arra a tényre is, hogy a *hogyhogy*-ot tartalmazó mondatok intonációs mintázata hasonló a kiegészítendő kérdések

intonációs mintázatahoz, de ezt idáig nem vizsgáltuk meg részletesen (l. a 3.1. részben). A formai jellegzetességeken túl több, egymástól független megfigyelés mutatta, hogy a *hogyhogy*-os kérdések használata eltér a többi kérdőszós kérdésektől. További problémát találtunk, amikor megpróbáltuk a szóhasználat kérdésméletek alapján interpretálni a *hogyhogy*-os kérdéseket.

3.1. A hogyhogy-os mondat hangsúlymintája és intonációja

A szakirodalom az intonáció tekintetében sem tér ki a *hogyhogy*-os mondatok sajátosságaira. Ahogy már fentebb említettem, Kálmán (2001) intonációs alapon veti el annak a lehetőségét, hogy a kérdéses konstrukciót kijelentő mondatnak tekintse. Érdeemes azonban felhívni a figyelmet néhány alapvető – a szórendből is következő – intonációs jellegzetességre.

Kálmán–Nádasdy (1994) a felülkerekedő hangsúlyminták között tartják számon a kiegészítendő kérdések hangsúlymintáját: ahogyan az ellentétező fókusz, úgy a prototipikus kiegészítendő kérdő kifejezések is általában irtóhangsúlyt viselnek, mögöttük nem lehet több hangsúlyos elem a tagmondatban. Megemlítik azonban, hogy vannak olyan esetek, amelyekben a kiegészítendő kérdés irtóhangsúly nélkül is természetesen hangzik (Kálmán–Nádasdy 1994: 455). Azt is hozzátesszük, hogy a kérdésekben egy-egy elem hangsúlyossága nem azon múlik, hogy „ismert” vagy „új” információról van szó.

A *hogyhogy*-os mondatokat vizsgálva (mérési adatok híján csupán az intuícóra támaszkodva) azt tapasztaljuk, hogy a *hogyhogy* nem igevivő, nem mutatja az igevivőkre jellemző hangsúlyt, mögötte lehet hangsúlyos az ige. A *hogyhogy* szinte kivétel nélkül elfogadható irtóhangsúly nélkül. A fent vizsgált szórendi sajátságokból következően mögötte állhat irtóhangsúlyos elem is. Úgy tűnik tehát, hogy a *hogyhogy*-on ingadozó a hangsúly: vagy van rajta (és ha van, nem feltétlenül irtó), vagy nincs, lehet egészen hangsúlytalanul ejteni. Ilyen módon a prototipikus kiegészítendő kérdések és a *hogyhogy*-os mondatok hangsúlymintája között különbséget látok. (Ennek bizonyítása további vizsgálatot érdemel.)

A *hogyhogy*-os mondatok intonációja a kiegészítendő kérdésekével azonos; intonációs szempontból tehát nem találunk köztük különbséget. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a válaszmondatok (azaz a fókusz tartalmazó mondatok) ugyanilyen intonációjúak. Tehát ez a szempont nem alkalmas a kérdő és a kijelentő mondattípus megkülönböztetésére.

3.2. A mondattípusok

Ha a *hogyhogy*-os mondatok formai mintáját a kiegészítendő kérdések formai mintájához hasonlítjuk, átmenetet látunk: Vannak prototipikus kiegészítendő kérdések, prototipikus kérdőszavakkal (pl. *mikor*, *hol*), ezek mindig a ragozott igét közvetlenül megelőző pozícióban állnak, és jellegzetes, a kiegészítendő kérdésekre jellemző intonációs mintát mutatnak (Kálmán–Nádasdy 1994: 455); vannak kevésbé prototipikus kiegészítendő kérdések és kérdőszók (ilyen a *miért*), ez előfordulhat olyan szerkezetben, ahol az ige előtt egy fókuszértelmezésű összetevőt találunk; és végül vannak olyan mondatok, amelyeket, ha a kiegészítendő kérdések közé sorolunk is, nem lehet prototipikusan kiegészítendő kérdésekként kategorizálni (ilyen a *hogyhogy*-os kérdés), mivel csupán az intonációs mintájuk közös a kiegészítendő kérdésekével.

A szakirodalomnak a magyarban előforduló mondattípusokról tett kijelentései nem igazítanak el a kérdésben. Sem Károly (1964), sem pedig Keszler (2000) nem tesz említést a *hogyhogy*-os mondat formai különlegességéről a magyar mondattípusok leírásakor. Azonban nem említik a *hogyhogy*-os mondatokat a kiegészítendő kérdések között sem.

A fenti formai megfigyelések azt mutatták, hogy a *hogyhogy* bármely mondat bal perifériájára odahelyezhető. Azt is láttuk, hogy a szórendi mintázat szerint a *hogyhogy*-os mondat jobban hasonlít a kijelentő, mintsem a kérdő mondatra. A szakirodalom nem szolgáltat érveket amellett, hogy a *hogyhogy*-os mondatot formailag a kérdő mondatok közé kéne sorolnunk. Így felvethető annak a lehetősége, hogy a *hogyhogy*-os mondatot formailag a kijelentő mondattípusba soroljuk.

Ahhoz, hogy a *hogyhogy*-ot tartalmazó mondatokat az eddigi konszenzustól eltérve ne a kérdő, hanem a kijelentő mondattípusba sorolhassuk, elsősorban azt kell tisztázni, mit értünk mondattípus alatt. A szakirodalom a mondatok mint nyelvi jelek elemzésekor három szintet különböztet meg. A mondattípus (*sentence type* vagy *clause type*) a mondatok tisztán formai tulajdonságait összesíti. Szemantikai szinten a mondatok jelentése jellemezhető. És ettől elkülönítve szokás számon tartani a pragmatikai szintet, amely a mondatok által megvalósított lehetséges beszédaktusokkal jellemezhető (vö. Kiefer 1992; Collins 2006 vagy König–Siemund 2007). Az itt releváns megkülönböztetés a következő: formai szinten beszélhetünk kérdő mondatról (*interrogative sentence*), szemantikai szinten beszélhetünk kérdésről (*question*), és pragmatikai szinten beszélhetünk kérdő beszédaktusról (*inquiry*) (Collins 2006: 181).

Különböző nyelvekből hozhatók példák arra, hogy ezek a szintek nem minden esetben feleltethetők meg egymásnak kölcsönösen. Sokszor emlegetett példa az angolból az ún. emelkedő dallamú kijelentő mondat (*rising declarative*):

(23)a. *You stole the money?*

b. *You stayed at home?* (König és Siemund 2007: 293)

Ezek az emelkedő dallamú kijelentő mondatok, ahogyan a nevük is mutatja, a forma szintjén a kijelentő mondatok közé sorolódnak, ugyanis nincsen bennük inverzió; szemantikailag azonban kérdések, és pragmatika szintjén kérdő beszédaktust valósítanak meg. Felvetődik az a probléma, hogy az intonációt (ti. a jellegzetes emelkedő dallamot) miért nem tekintik itt formai jellegzetességnek, holott vitathatatlanul ez az a formai jelölő, amely a *rising declarative*-okat megkülönbözteti a kijelentő mondatoktól. A kérdés részletes tárgyalására ebben az írásban nincs lehetőség; a probléma abból adódik, hogy a jellegzetes emelkedő intonáció a „szabályos” kérdő mondatokat nem jellemzi, és a szakirodalom a szórendi jellegzetességeket (inverzió) elsődlegesebbnek tekinti ebben az esetben, mint a formaiakat.⁷

A szemantikai és a pragmatikai szint megkülönböztetésére azt az indokot szokták felhozni, hogy itt is található a fentihez hasonló eltéréseket. Leggyakoribb eltérés az, amit indirekt beszédaktusoknak neveznek:

(24) *Becsuknád az ablakot?*

A (24)-es példa a formai szinten minden kétséget kizáróan kérdő mondat. Szemantikáját tekintve kérdésnek tekinthető, hiszen megalkotható hozzá a válaszalmaz. Pragmatikailag azonban nem kérdő, hanem felszólító aktust valósít meg.⁸

A szakirodalom által a leggyakrabban elfogadott mondattípusok a következők (l. pl. König–Siemund 2007):

---

⁷ Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a forma és a jelentés szintjeinek ilyen típusú eltérései a kompozicionalitásra vonatkozó elképzelés szempontjából tarthatatlanok. Az intonációt a fenti példák esetében igenis formai jegynek kell tekintenünk, így a szintek közötti eltérésre a *rising declarative*-okat nem fogadhatjuk el jó példának.

⁸ Megjegyzendő, hogy a szemantikai és a pragmatikai szint megkülönböztetése ebben a példában is csak attól függ, hogyan adjuk meg a kérdések jelentését.

- (25) A mondattípusok
1. kijelentő (declarative)
  2. kérdő (interrogative)
  3. felszólító (imperative)
  4. felkiáltó (exclamative)
  5. óhajtó (optative)

Az egyes mondattípusokat különböző formai jelölők különböztethetik meg. A formai jelölőknek egy hierarchiáját feltételezi pl. Kiefer (1992); ez a hierarchia azt mutatja, hogy mely formai jelölők mennyiben számítanak egy-egy adott konstrukció mondattípusba sorolása szempontjából. A hierarchia csúcán az intonáció áll, ez után jönnek a különböző modális partikulák, illetve más lexikai elemek (pl. a kérdőszók jelenléte), majd a szórend, és végül a morfológiai jelölők (Kiefer 1992: 271).

- (26) A mondattípust meghatározó tulajdonságok hierarchiája
morfológiai jelölők < szórend < lexikai elemek (pl. kérdőszók) <
modális partikulák < intonáció

Összefoglalva tehát a mondattípusok szempontjából a *hogyhogy*-os mondatokkal kapcsolatosan felmerülő kérdéseket, elmondható, hogy a szórendi mintázat alapján kijelentőnek tekinthetők, a lexikális elemek jelenléte nem segít bennünket a besorolásban (hiszen a *hogyhogy* besorolásától függ, ami szintén problematikus), az intonáció szempontja sem hozott döntő érvet a mondattípus megítélésére szempontjából, hiszen a kiegészítendő kérdő és a kijelentő mondatok intonációja a magyarban nagyon hasonló (a kiemelt főhangsúlyos elem a után a mondat végéig ereszkedik a dallam).

Egy további szempont lehet a modális partikulák előfordulása a *hogyhogy*-os mondatokban: Ha a kizárólag a kérdésekre jellemző modális partikulák behelyezhetők a *hogyhogy*-os mondatba, az azt bizonyítja, hogy valódi kérdő mondatokról van szó. Kiefer (1988) alapján a következő kiegészítendő kérdőmondati partikulákat érdemes vizsgálni: *csakugyan, egyáltalán, hát, is, szóval, tehát, ugyan, vajon*. Ezek közül csak azokra hozok az alábbiakban példákat, amelyek kijelentő mondatokban nem fordulhatnak elő.

- (27)a. *Egyáltalán mit akar ez az ember?*
b. *Egyáltalán hogyhogy elmentetek?*

- (28)a. *Hol is nyaraltál?*
b. **Hogyhogy is elmentetek?*

- (29)a. *Ugyan mi történhetett?*
b. **Ugyan hogyhogy elmentetek?*
- (30)a. *Vajon mi van vele?*
b. **Vajon hogyhogy elmentetek?*

Azt látjuk, hogy a csak kérdő mondatokban előforduló partikulák közül csak az *egyáltalán* olyan, amely a *hogyhogy*-os mondatban grammatikus, a többivel nem létező szerkezeteket kaptunk. A partikulák előfordulása tehát azt a feltevésünket támasztja alá, hogy a *hogyhogy*-os mondat nem sorolható – a fenti hierarchia szerint – a kérdő mondatípusba. Ehelyett – a formai tulajdonságok alapján – azt kell mondanunk, hogy a kijelentő mondatípusba tartozik.

4. A *hogyhogy* elemzése diskurzuspantikulaként

A *hogyhogy*-os mondatok tulajdonságainak magyarázatában ezek után két lehetőség adódik, és ez a kettő végső soron abban különbözik egymástól, hogy a *hogyhogy* elem hovatartozását hogyan ítéljük meg. Hagyományosan kérdőszónak szokták tekinteni, és így magát a *hogyhogy*-os mondatot a kérdő mondatípusba sorolják. A 2.2. alpontban egy ilyen magyarázati lehetőséget vázoltam fel. A második lehetőség, hogy az eddigi szakirodalommal ellentétben a *hogyhogy*-os mondatot nem tekintjük egyértelműen kérdőnek, hanem, mivel a kijelentő mondatípusra jellemző formai sajátosságokat mutatja, megvizsgáljuk, hogyan elemezhetőek, ha a kijelentő mondatípusba soroljuk őket. Ebben az esetben el kell tudnunk számolni a *hogyhogy* elem jelenlétével, hovatartozásával, hozzájárulásával a mondat jelentéséhez.

4.1. A *diskurzuspantikulák* tulajdonságai

A *hogyhogy* használatának leírásakor azt a megfigyelést fogalmaztam meg, hogy azon túl, hogy valamiféle okra kérdez rá, kifejezi a beszélő csodálkozását is, illetve azt, hogy a kérdést megelőző megnyilatkozás valamilyen szempontból ellentmond a megszólaló elvárásainak, feltételezéseinek. A *hogyhogy*-os mondatoknak ezt a sajátosságát a *hogyhogy* elem jelenlétének tulajdoníthatjuk, hiszen a hasonló *miért*-es kérdés nem fejezi ki ugyanezt.

A kérdőszóknak nem szokás ilyen, a beszélő attitűdjét is kifejező sajátosságot tulajdonítani (vö. a *miért*-tel a *hogyhogy*-ot). A mondat propozicionális tartalma és a kontextus viszonyának (kontextusjelölés), ill. a beszélő episztémikus attitűdjének kifejezését az ún. diskurzuspantikuláknak szokás tulajdonítani a szakirodalomban (lásd Zimmermann megj. előtt, vö. Kiefer 1992).

Tekintsük a következő példát, amelyben a hangsúlyos *csak*, illetve az *ugye* diskurzuspartikulákként elemezhetőek:

- (31)a. *János CSAK tehetséges.*
b. *János ugye tehetséges.*

A (31a) mondat azt fejezi ki, hogy az elhangzó információ valamennyiben váratlan az adott kontextusban, illetve, hogy a kijelentés ellentmond a beszélgetőpartnerek közös tudásának (a hangsúlyos *CSAK* hozzájárulása a mondathoz hasonló, mint a *mégiscsak* elemé). A (31b) mondat pedig megerősíti a beszélgetőpartnerek közös információját arról, hogy 'János tehetséges'. Látható, hogy a diskurzuspartikulák a kontextusra, a partnerek közös információira vonatkozó előfeltevéseket vezetnek be. A diskurzuspartikulák jelentésének leírásában tehát szükség van a kontextus jellemzésére. Ezt formálisan egy propozícióhalmaznak szokás tekinteni, ez a közös információk halmaza (*CG*, azaz *common ground*, lásd Stalnaker 1978).

A diskurzuspartikulák jelentéstani sajátága, hogy nem befolyásolják a mondatok propozicionális tartalmát, illetve hogy expresszív tartalommal rendelkeznek: kifejezik a beszélő, a hallgató vagy mindkettőjük attitűdjét a mondat propozicionális tartalmával kapcsolatban (Gyuris 2008).

Formai sajátóságukat – szintén Gyuris (2008) alapján – a következőkben jelöli meg a szakirodalom (ezek tehát azok a formai sajátosságok, amelyek szükséges feltételei annak, hogy valamit diskurzuspartikulának tekinthessünk). A diskurzuspartikulák nem toldalékolhatók, nem tagadhatók, nem válaszolnak semmilyen kérdésre, nem koordinálhatók, nem alkotnak összetevőt más kifejezésekkel, helyük a mondat meghatározott pozícióira korlátozódik, illetve a mondatba helyezésük nincs hatással a mondat jólformáltságára (ha az adott diskurzuspartikula kompatibilis a mondatípussal).

A diskurzuspartikulák általános jellemzői között mind formai, mind pedig jelentéstani szempontból találunk egy-egy problematikus kijelentést. Az egyik az, hogy a partikula nem változtatja meg a mondat jólformáltságát, amennyiben kompatibilis a mondatípussal. A másik pedig az, hogy nem befolyásolják a mondat propozicionális tartalmát. Mindkét megfogalmazás abból indul ki, hogy a diskurzuspartikulákat „belehelyezzük” az „eredeti” mondatba, és így „jön létre” a partikulás mondat. Nincs azonban semmi indokunk arra, hogy azt feltételezzük, hogy a partikulás mondatot a partikulátlánból kell levezetni. A partikulás és partikula nélküli konstrukciók formai összehasonlítása akkor is lehetséges, ha nem egymásból vezetjük le őket. Mivel ennek az írásnak

nem tárgya a partikulák általános jellemzése, a két problematikus állítást figyelembe véve fogom folytatni a *hogyhogy* elemzését diskurzuspartikulaként.

4.2. Elemzési lehetőség

A fentieket figyelembe véve azt javaslom a *hogyhogy*-os mondatok elemzésére, hogy tekintsük ezeket a mondatokat partikulát tartalmazó mondatoknak. A *hogyhogy* bármely megnyilatkozás elejére odahelyezhető anélkül, hogy a mondattípuson változtatna. Funkciója az, hogy a beszélő attitűdjét kifejezze a megelőző állítással kapcsolatosan. A *hogyhogy* mindig azt jelzi, hogy az előző megnyilatkozás propozicionális tartalma, annak következménye, a mondat valamely expresszív jelentéskomponense, vagy esetleg maga a megnyilatkozás ténye inkompatibilis a az előzetes információkkal (azaz a *CG*-vel).

A diskurzuspartikulákról szóló munkákból (Zimmermann, Gyuris) tudjuk, hogy egyes diskurzuspartikuláknak kontextusjelölő funkciójuk van, amely a diskurzuspartikulát tartalmazó mondat által kifejezett *p* propozíció és a kontextus (jellemzzük *CG*-vel; 1. fent) közti relációk jellemzésével ragadható meg (vö. Zeevat 2003). A kontextus és a mondat tartalma között több alapvető reláció is elképzelhető; ezek közül e helyütt csak azt a kettőt érdemes említeni, amelyek a *hogyhogy* leírásában szerepet kapnak. Elemzésem szerint a *hogyhogy* partikula jelentése leírható az ismertség és az inkompatibilitás relációinak segítségével.

Az alapvető relációk definícióját Zeevat (2003) alapján rekonstruálom. Ismertnek tekinthető egy mondat által kifejezett *p* propozíció egy adott kontextusban, amelyet *CG*-vel jellemzünk, akkor, ha a *CG*-vel jellemzett kontextusból következik *p*, illetve ha a *CG*-vel jellemzett kontextusból következik egy olyan *q* propozíció, amely valamely személy pozitív attitűdjét írja le *p*-re vonatkozóan.

(30) Az ismertség relációja

Ismert (*p*, *CG*), ha

i) $CG \models p$, vagy

ii) $CG \models q$, ahol *q* valamely *x* személynek valamilyen pozitív attitűdjét írja le *p*-re vonatkozóan

Látható, hogy a definíció gyenge pontja, hogy a ii) pontban a „valamilyen pozitív attitűd” nem ad egzakt kritériumot. A definíció egyértelműsítésének problémájával azonban itt nincs mód foglalkozni.

A másik alapvető reláció, amely a *hogyhogy* leírásához szükséges, az inkompatibilitás. Inkompatibilis egy mondat által kifejezett *p* propozíció egy

adott, CG -vel jellemzett kontextusban, ha ismert p negációja az adott kontextusban, vagy ha az adott kontextusból következik, hogy a p feltehetőleg nem igaz. Ennek a definíciónak a pontosításához szükség van annak meghatározására, hogy milyen esetekben mondhatjuk, hogy egy adott kontextusban feltehetőleg igaz (nem igaz) p propozíció:

(31) A feltehetőség

$CG \models$ feltehetőleg (p), ha

- i) Létezik olyan $\Phi_1, \dots, \Phi_n$ propozícióhalmaz, amelyre áll, hogy $CG \models \Phi_1, \dots, \Phi_n$, és $\Phi_1, \dots, \Phi_n$ együttesen elegendő okot szolgáltatnak arra, hogy normál körülmények között azt lehessen gondolni, hogy p igaz.
- ii) Nem létezik olyan $\Phi'_1, \dots, \Phi'_n$ propozícióhalmaz, amelyre áll, hogy $CG \models \Phi'_1, \dots, \Phi'_n$, és $\Phi'_1, \dots, \Phi'_n$ együttesen elegendő okot szolgáltatnak arra, hogy normál körülmények között azt lehessen gondolni, hogy $\neg p$ igaz.

Anélkül, hogy részletes elemzésbe kezdenénk, érdemes e helyütt is felhívni a figyelmet arra, hogy a definíció nem teljesen pontos, hiszen a „normál körülmények között” nem kellőképpen egzakt. Ettől eltekintve, most már definiálni lehet az inkompatibilitás relációját a fent említett értelemben:

(32) Az inkompatibilitás relációja

Inkompatibilis (p , CG), ha

- i) Ismert (CG , $\neg p$), vagy
- ii) $CG \models$ feltehetőleg ($\neg p$)

Elemzésem szerint tehát a *hogyhogy*-os mondat esetében a *hogyhogy* a p propozíció tartalmának, vagy egy előfeltevésének, vagy akár a megnyilatkozás alakjának a kontextussal való inkompatibilitását fejezi ki. Akkor reagálunk *hogyhogy*-gyal az elhangzottakra, ha az előző megnyilatkozás tartalmát inkompatibilisnek tartjuk az adott kontextussal, azaz ha úgy gondoljuk, hogy ismert az adott kontextusban a negációja, vagy ha normál körülmények között feltehetőleg következik az adott kontextusból a negáltja. Azzal, hogy a kérdező felhívja a figyelmet az inkompatibilitásra, egyben arra is kéri (szólítja fel) a partnerét, hogy adjon magyarázatot arra, hogy a kérdést megelőző mondat által kifejezett p propozíciót (előfeltevést, megnevezést) milyen okból kell elfogadni az adott kontextusban, azaz milyen indokkal lehet felvenni a CG elemei közé a megnyilatkozás által kifejezett propozíciót.

Zeevat (2003) alapján feltehetjük, hogy egyes diskurzuspartikulák pontosan a *hogyhogy*-éhoz hasonló tulajdonságot mutatnak, azaz módosítják a mondat által kifejezett beszédaktus tulajdonságait. Zeevat (2003) elemzését követve azt mondhatjuk, hogy a *hogyhogy*-os mondat minimális hatása az, hogy a beszélgetőpartner tudomására hozza, hogy a kérdező *p* igazságát illetően kételkedik, nem tartja összeegyeztethetőnek a kontextussal, és elfogadásához (az általa kifejezett propozíciónak a *CG*-be való felvételéhez) magyarázatot vár. Tehát valamilyen imperatív aktust hajt végre.

5. Konklúzió

A fentiekben a *hogyhogy*-ot tartalmazó mondatok különleges formai és használatbeli jellegzetességeit jártam körül. Amellett érveltem, hogy az angol *how come* leírásával ugyan összeegyeztethető lenne egy szintaktikai elemzés, amely a *hogyhogy* mondattani viselkedését leírja, de ez az elemzés *ad hoc*, csak olyan tulajdonságokkal operál, amelyek a különleges formai viselkedésből vezethetők le, ilyen módon körkörös magyarázatot ad, ráadásul a prototipikus kérdőmondatok jelentésbeli sajátosságaitól való eltéréseket nem magyarázza meg.

Ezzel szemben azt javasoltam, hogy kezeljük együtt a *hogyhogy* különleges formai viselkedését és a használatának a jellegzetességeit. Azt mutattam meg, hogy a *hogyhogy* – bizonyos, a szakirodalomban meglévő alapfeltevéseknek ellentmondva – jól elemezhető diskurzuspartikulaként; ezzel ugyanis fontos használatbeli tulajdonságait tudjuk megragadni. És ezáltal – feltéve forma és funkció párhuzamosságát – magyarázatot adhatunk különleges formai tulajdonságaira.

A *hogyhogy* fenti elemzése azonban azt is megmutatta, hogy a megnyilatkozások nyelvi formájának, jelentésének és használatának hármasszintezése több buktatót is tartalmaz. Problémát okoz a mondattípusok pontos elkülönítése, illetve a szemantikai és a pragmatikai szint szétválasztása is. Problematikusnak bizonyult az is, hogy a szokásos nyelvi elemzések bizonyos (valamilyen érvek alapján elsődlegesebbnek tekintett) szerkezetekből próbálnak levezetni más, másodlagosnak tekintett szerkezeteket.

A *hogyhogy* példája jól mutatja azt, hogy egy olyan elemzési keretre lenne szükség az ilyen és ehhez hasonló jelenségek megragadásához, amely párhuzamosan képes kezelni a nyelvi megnyilatkozás formáját és jelentését, illetve képes bizonyos formai, illetve használatbeli primitív tulajdonságok mentén összehasonlítani az egyes szerkezet típusokat, ugyanakkor nem tesz az

egyek kategóriák közt éles különbséget. A *hogyhogy* elemzésében így megragadhatnánk az összes relevánsnak talált tulajdonságot, a *hogyhogy*-os mondat „átmenetiségét”.

Hivatkozások

- Collins, Chris 1991. Why and how come. In Lisa Cheng – Hamida Demirdache (szerk.) *More Papers on Wh-Movement*. MIT Working Papers in Linguistics 15. Cambridge, The MIT Press. 31–45.
- Collins, Peter 2006. Clause types. In Bas Aarts – April McMahon (szerk.) *The Handbook of English Linguistics*. Oxford, Blackwell Publishing. 180–197.
- Dér Csilla Ilona 2008. Önálló nyelvváltozás-e a degrammatikalizáció? In Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22. 121–160.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* 1. *Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális elemzése felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan* 4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Hamblin, Charles Leonard 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10. 41–53.
- Imrényi András 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei II. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban. *Magyar Nyelvőr* 131/4. 430–451.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest, Tinta Kiadó.
- Kálmán László – Nádasy Ádám 1994. A hangsúly. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan* 2. *Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–466.
- Károly Sándor 1964. A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából. *Nyelvtudományi Közlemények* 66. 67–88.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer, Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38. 107–125.

- Kiefer, Ferenc 1992. Sentence type, sentence mood and illocutionary type. In Maxim Stamenov (szerk.) *Current Advances in Semantic Theory*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 269–281.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest Osiris Kiadó.
- König, Ekkehard – Siemund, Peter 2007. Speech act distinctions in grammar. In Timothy Shopen (szerk.): *Language Typology and Syntactic Description*. Volume I. Cambridge, Cambridge University Press. 276–325.
- Ochi, Masao 2004. How come and other adjunct wh-phrases: A cross-linguistic perspective. *Language and Linguistics* 5.1. 29–57.
- Stalnaker, Robert 1978. Assertion. In Peter Cole (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 9: Pragmatics*. New York, Academic Press. 315–332.
- Zeevat, Henk 2003. Particles: Presupposition triggers, context markers or speech act markers. In Reinhart Blutner – Henk Zeevat (szerk.) *Optimality Theory and Pragmatics*. Houndmills, Palgrave Macmillan. 91–111.
- Zimmermann, Malte megj. előtt. Discourse Particles. In Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Portner (szerk.): *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin, Mouton de Gruyter.

NÉVUTÓK ÉS ESETRAGOK MINT IGEI PARTIKULÁK

PAP DÁNIEL

1. Bevezetés¹

Ebben a dolgozatban az igei partikulaként viselkedő névutókat és esetragokat vizsgálom. Mint azt az (1) és a (2) alatti példákból láthatjuk, a magyarban névutók és esetragok is elfoglalhatják az ige előtti pozíciót, és viselkedhetnek igei partikulaként.

- (1) a. *A macska **alá** bújt a szekrénynek.*
b. *A macska **alá-ja** bújt a szekrénynek.*
c. *A macska **alatt-a** ült a szekrénynek.*
d. **A macska **alatt** ült a szekrénynek.*
- (2) a. *A macska **bel-e** bújt a szekrénybe.*
b. **A macska **bel-e** bújt a szekrénynek.*
c. *A macska **benn-e** ült a szekrényben.*
d. **A macska **benn-e** ült a szekrénynek.*

Dolgozatomban az alábbi jelenségekre próbálok magyarázatot találni:

Az (1a–b)-ben látható módon irányt jelölő névutó esetén az egyeztetési morféma opcionálisan elhagyható a névutóról, míg a helyet jelölő névutó esetében az egyeztetési morféma mindig kötelező (1c–d). Esetragból lett partikula esetében mindig van egyeztetési morféma (2a–d). Esetragból lett partikula esetében a DP a partikulával egyező esetraggal áll (2), míg a névutóból lett partikula esetében a DP mindig datívuszi esetben szerepel (1).

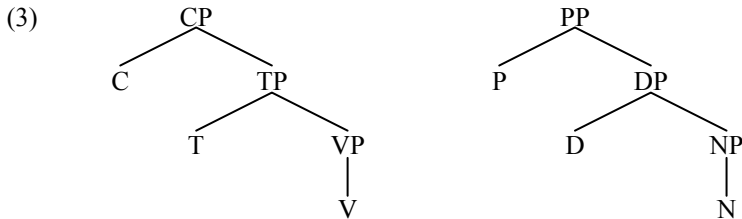
A következő pontban röviden bemutatom, hogy Asbury (2008) hogyan elemzi a magyar PP szerkezetét, két különböző rétegre, PathP-re és PlaceP-re bontva azt. A 3. pontban ismertetem Asbury elemzését a névutót és az esetragot tartalmazó PP-k szerkezetére, majd ezt követően az ő elemzéséből kiindulva próbálok magyarázatot találni az (1)-ben és a (2)-ben látható jelenségekre. A 3.3. pontban javaslatot teszek egy *α* jegy bevezetésére, amellyel a Place⁰ és a Path⁰ fejek opcionálisan rendelkezhetnek. Az (1)-ben és (2)-ben látható jelenségeket a többrétegű PP és az *α* jegy segítségével vezetem le.

---

¹ Ezúton szeretném megköszönni az anonim lektor kritikai megjegyzéseit, amelyek segítségemre voltak a cikk végleges változatának elkészítésében.

2. A PP szerkezete Asbury (2008) alapján

Asbury (2008) a PP-t Grimshaw (2000) elemzését követve az (3)-ban látható módon képzeli el. Grimshaw párhuzamot állít fel az igei és a főnévi kiterjesztett projekciók között. A PP-t a főnév egyik kiterjesztett projekciójának tekinti. A (3)-ban láthatjuk a párhuzamot az igei és a főnévi kiterjesztett projekciók között. A VP fölött a TP, majd afölött a CP helyezkedik el. Ezzel párhuzamosan az NP fölött is két kiterjesztett projekció található: előbb a DP, majd fölötte a PP. A PP tehát a főnév egyik kiterjesztett projekciója.

Fillmore (1968) elméletéből kiindulva – aki szerint a morfológiai eset az adpozíció egyik lehetséges megnyilvánulása – Asbury azt feltételezi, hogy az adpozíciós frázisok és a morfológiai esettel rendelkező főnévi csoportok is PP szerkezetűek. Az alanyeset és a tárgyeset kivételével az esetragok a P⁰ pozícióban vannak.²

Asbury Marác (1991) felosztásához hasonlóan kétfajta adpozíciót különböztet meg. A (4)-ben láthatóhoz hasonlókat ragozhatónak, míg az (5)-ben láthatóhoz hasonlóan viselkedőket nem ragozható névutóknak nevezi.³

(4) Ragozható névutó:

- a. *(én) mellett-em*
- b. *János mellett*
- c. **mellett János*

(5) Nem ragozható névutó

- a. *(én) vel-em együtt(*-em)*
- b. *János-sal együtt*
- c. *együtt Jánossal*

² Asbury (2008)-cal ellentétben jelen tanulmányban a datívuszi esetet strukturális esetnek tekintem.

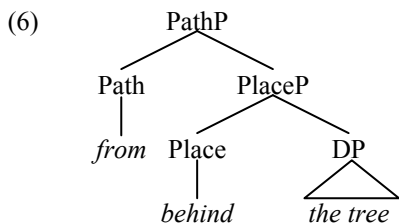
³ Asbury (2008) ragozható és nem ragozható névutóinak felosztása megfeleltethető Marác (1991) felöltötötett (*dressed*) és meztelen (*naked*) posztpozícióinak.

A ragozható névutó az őt megelőző személyes névmással egyeztetődik, vagyis egyeztetési morféma jelenik meg a névutón (4a), míg a nem ragozható névutón nem jelenik meg az egyeztetési morféma (5a). A ragozható névutó előtt álló DP mindig alanyesetű (4b), míg a nem ragozható névutót megelőző DP mindig valamilyen esetraggal áll (5b). A ragozható névutó nem előzheti meg a DP-t (4c), míg a nem ragozható megelőzheti azt (5c).

Jelen tanulmányban csak a (4) alattihoz hasonló, ragozható névutókkal foglalkozom.

Asbury mások – például Jackendoff (1983, 1990), van Riemsdijk (1990) és Svenonius (2006) elemzését követve – a PP-t többrétegűnek elemzi. A helyet jelölő adpozíciók a PlaceP-ben találhatóak, amelyet opcionálisan egy PathP dominálhat; ez utóbbi fejében az irányt jelölő adpozíciók foglalnak helyet.⁴

A többrétegű PP szerkezetét a (6)-ban láthatjuk. Az angolban bizonyos esetekben előfordulhat, hogy mind a Place⁰ mind pedig a Path⁰ fej ki van töltve valamilyen hangalakkal rendelkező prepozícióval.

3. Az esetragok és a ragozható névutók

Asbury (2008) feltételezi, hogy az adpozíciós frázisok és a morfológiai esettel rendelkező főnévi csoportok ugyanúgy PP szerkezetűek. Ezt a feltételezést erősíti, hogy a morfológiai esettel rendelkező főnévi csoportok és az adpozíciós frázisok nagyon hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek.

3.1. Az esetragok és a ragozható névutók közös tulajdonságai

Az egyeztetésnek két külön fajtáját különböztetjük meg. Az egyik a concord típusú egyeztetés, melynek során a specifikálóban lévő elem

⁴ Hegedűs (2006) Asbury (2008)-hoz hasonlóan a magyar PP-k PathP és PlaceP projekcióikkal történő leírására tesz kísérletet.

egyeztetődik a fejjel, a másik típus pedig az agreement típusú egyeztetés, amelynek során a fej egyeztetődik a specifikálóval.⁵

Az esetragos főnévi csoportok és adpozíciós frázisok nagyon hasonlóan viselkednek az egyeztetés szempontjából.

Mind az esetrag, mind pedig a névutó részt vesz agreement típusú egyeztetésben. A (7)-ben az őket megelőző személyes névmásnak megfelelő egyeztetési morféma jelenik meg rajtuk.

- (7) a. *(én)-vel-em*
 b. *(én)-mögött-em*

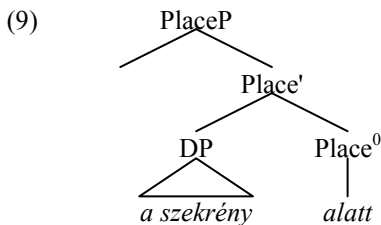
A (8)-ban mind az esetrag, mind pedig a névutó concord típusú egyeztetésben vesz részt: (8a)-ban a mutató névmás a főnév esetragját veszi fel, míg (8b)-ben a főnevet követő névutó a mutató névmás mögött is megjelenik.

- (8) a. *ab-ban a ház-ban*
 b. *a mögött a ház mögött*

3.2. Az esetragok és a ragozható névutók szerkezete

Asbury elemzése szerint az esetragok és a névutók ugyanazt a pozíciót foglalják el. A PP-t Asbury Marác (1991) elemzéséhez hasonlóan jobbfejű frázisként elemzi, és a továbbiakban én is ezt az elképzelést fogom követni.

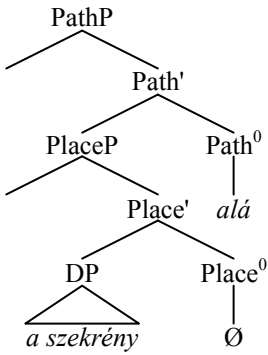
A (9)-ben a helyet jelölő *alatt* névutó a Place⁰ fejben található. Mivel irányt jelölő névutónk nincs, ezért a PathP itt nem projektálódik.

A (10)-ben az *alá* egy irányt jelölő névutó, amely a PlaceP felett található PathP fejében helyezkedik el. A PathP mindig csak abban az esetben projektálódik, ha irányt kifejező névutónk van.

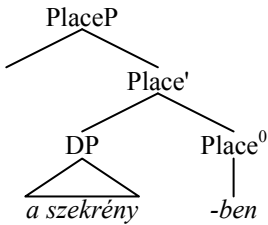
⁵ A concord és az agreement típusú egyeztetés elkülönítésében Asbury (2008) megközelítését követem. A két fogalom közötti különbség a szakirodalomban meglehetősen tisztázatlan. Bővebben lásd Corbett (2003) és Corbett (2006).

(10)

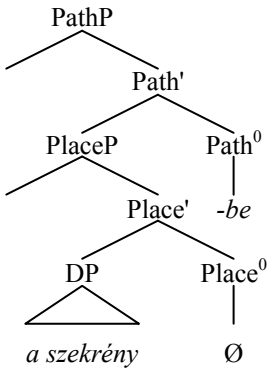

A (11)-ben és a (12)-ben helyet illetve irányt kifejező esetragunk van.

(11)

(12)

Mint azt a (11)-ben és a (12)-ben láthatjuk, az esetragot tartalmazó PP szerkezete megegyezik a névutót tartalmazó PP szerkezetével.⁶ A helyet jelölő esetrag a Place⁰ fejben, az irányt jelölő esetrag pedig a Path⁰-ban található.

3.3. Az esetragok és a ragozható névutók mint igei partikulák

Az esetragok és a névutók további közös tulajdonsága, hogy az (1)-ben és a (2)-ben látható módon mindkettő funkcionálhat igei partikulaként. Ezt a funkciót a [Spec, PredP] pozícióba mozgatva töltik be (vö. É. Kiss 2004; 2005).⁷ Az (1)-ben és a (2)-ben a DP-t valamilyen módon kimozgattuk a PP-ből, majd a PP maradékát a [Spec, PredP] pozícióba mozgattuk.

A PP szerkezetének elemzéséhez az alábbiakat feltételezem:

A Path⁰ és a Place⁰ fejek opcionálisan rendelkezhetnek egy α jeggyel [+ α], vagy pedig hiányozhat ez az α jegyük [- α]. (Tehát az α nem kétértékű jegy, [- α]-val az α jegy hiányát jelölöm.) A [+ α] jegy megköveteli egy nominális elemnek a specifikáló pozícióba történő mozgatását.⁸ A [+ α] jeggyel rendelkező Path⁰/Place⁰ datívuszi esetet ad a specifikálójába mozgó DP-nek, vagy ha a Path⁰/Place⁰-ban kötött morféma található, akkor concord típusú egyeztetés történik a specifikáló és a fej között (vagyis a specifikálóban lévő DP a fejnek megfelelő esetet veszi fel). Ha a specifikálót DP tölti ki, akkor a fej agreement típusú egyeztetéssel egyeztetődik a DP-vel.

3.3.1. Helyet jelölő névutók

A helyet jelölő névutók a Place⁰ fejben találhatóak, és opcionálisan rendelkezhetnek α jeggyel. A (13a)-ban az *alatt* névutó nem rendelkezik α jeggyel. Az α jegy hiánya miatt semmi nem váltja ki az *a szekrény* DP-nek a [Spec, PlaceP]-be történő mozgatását, tehát a DP a komplementum pozícióban marad. Mivel a DP nem kerül a [Spec, PlaceP] pozícióba, ezért agreement típusú egyeztetés sem történik, tehát az *-a* egyeztetési morféma nem fog megjelenni az *alatt* névutón.

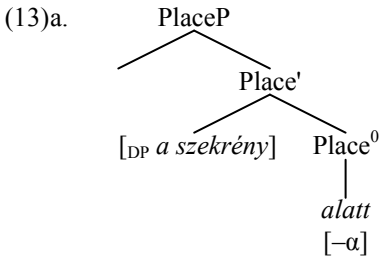
---

⁶ A továbbiakban a PP elnevezést a PathP illetve a PathP által nem dominált PlaceP közös megnevezésére használom.

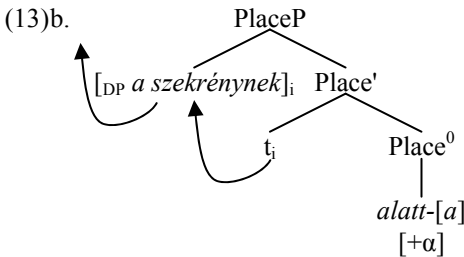
⁷ Más elméletek az igei partikula helyeként a [Spec, AspP] pozíciót jelölik meg, vö. É. Kiss (2002), Alberti (2004).

⁸ Az α jegy egy úgynevezett széli jegy (*edge feature* – vö. Chomsky 2008), amely lehetővé teszi, hogy egy adott kifejezést az úgynevezett széli pozíción keresztül kimozgathassunk egy adott fázisból.

A másik lehetőség az, hogy az *alatt* névtutó a (13b)-ben látható módon rendelkezik α jeggyel. A $[\alpha]$ jegy megköveteli egy nominális elemnek – jelen esetben az *a szekrény* DP-nek – a [Spec, PlaceP] pozícióba történő mozgását. A specifikáló–fej konfiguráció miatt agreement típusú egyeztetés történik a Place^0 fej és a DP között, tehát a Place^0 fejen megjelenik az *-a* egyeztetési morféma. A DP a [Spec, PlaceP] pozícióban datívuszi esetet kap a Place^0 fejtől. Ez az esetadás lehetővé teszi, hogy a DP-t később kimozgassuk a PlaceP-ből egy magasabban lévő pozícióba, majd pedig a már csak az *alatta* névtutót tartalmazó PlaceP igei partikulaként tud viselkedni, a [Spec, PredP] pozícióba mozogva.

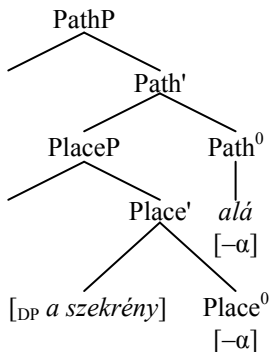

3.3.2. Irányt jelölő névtutók

Írányt jelölő névtutók esetében a PlaceP felett egy PathP található, amelynek a feje az irányt jelölő névtutó. Mivel itt PathP és PlaceP is van a szerkezetben, ezért a Path^0 és a Place^0 fejekhez a $[\alpha]$ és a $[-\alpha]$ jegyeket a (14a–e)-ben látható négyféle módon lehet hozzárendelni.

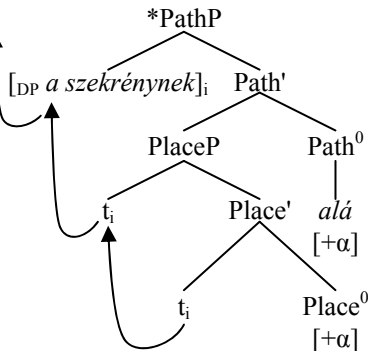
A (14a)-ban mindkét fej $[-\alpha]$ jeggyel rendelkezik. Mivel a $[-\alpha]$ jegy (vagyis az α jegy hiánya) nem vált ki mozgást, ezért az *a szekrény* DP nem fog kimozdulni a komplementum pozícióból.

(14)a.

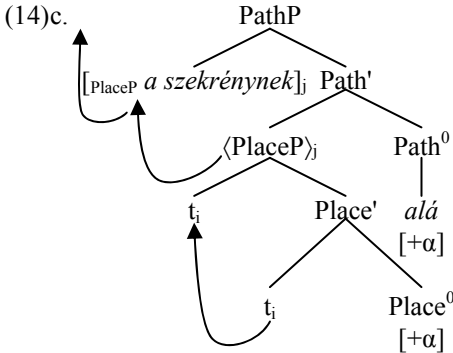

A (14b)-ben a Path⁰ és a Place⁰ fej is [+α] jeggyel rendelkezik. A kiinduló szerkezetben az *a szekrény* DP a Place⁰ fej testvércsomópontjában található, a Place⁰ komplementumaként. Mivel a Place⁰ fej [+α] jeggyel rendelkezik, ez a jegy kiváltja az *a szekrény* DP-nek, mint nominális jeggyel rendelkező elemnek a [Spec, PlaceP] pozícióba történő mozgatását. Itt a Place⁰ fej datívuszi esetet ad a specifikálójába mozgott DP-nek. A Path⁰ fej szintén rendelkezik egy [+α] jeggyel, ami megköveteli a DP továbbmozgatását a [Spec, PathP] pozícióba. A DP és a Path⁰ fej között agreement típusú egyeztetés történik, vagyis a *-ja* egyeztetési morféma megjelenik a névutón. Ez a levezetés azonban nem vezethet grammatikus felszíni szerkezethez, mert a Path⁰ fej datívuszi esetet ad a specifikálójában lévő DP-nek. Az *a szekrénynek* DP azonban már rendelkezik esettel, mivel a [Spec, PlaceP]-ben már kapott datívuszi esetet. Vagyis a (14b) alatti szerkezet a kettős esetadás miatt nem vezet grammatikus mondathoz.

(14)b.

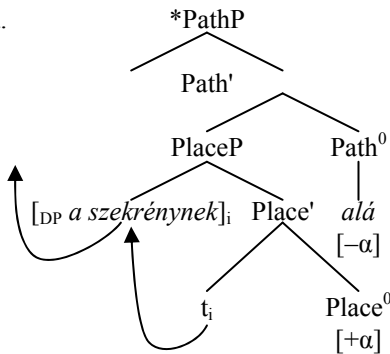
A (14b) mélyszerkezetéből azonban lehet levezetni grammatikus felszíni szerkezetet a (14c)-ben látható módon. A levezetés első lépése megegyezik a (14b)-vel, vagyis a Place^0 fej $[+\alpha]$ jegye miatt a DP a $[\text{Spec}, \text{PlaceP}]$ pozícióba mozog, ahol datívuszi esetet kap. A Path^0 fej $[+\alpha]$ jegye továbbra is megköveteli, hogy a specifikáló pozíciójában megjelenjen egy nominális jeggyel rendelkező elem, azonban ennek nem kell a DP-nek lennie, hanem lehet a DP-nél nagyobb egység is. Jelen esetben ez a nagyobb egység a DP-t magában foglaló PlaceP lesz. Mivel a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be nem a DP mozog, ezért a (14b)-ben tapasztalt kettős esetadás itt nem áll fenn, és ugyanebből az okból egyeztetés sem történik, tehát a *-ja* egyeztetési morféma nem jelenik meg az *alá* névutón. A PlaceP a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ pozícióból tovább mozoghat egy magasabban lévő pozícióba, és az így kiürített PathP igei partikulaként funkcionálhat a $[\text{Spec}, \text{PredP}]$ -be mozogva.

A (14d)-ben a Path^0 $[-\alpha]$ jeggyel rendelkezik, míg a Place^0 $[+\alpha]$ -val. A Place^0 $[+\alpha]$ jegye megköveteli, hogy egy nominális jeggyel rendelkező elem – jelen esetben az *a szekrény* DP – a specifikáló pozícióba mozogjon. A Place^0 fej datívuszi esetet ad a specifikálójába mozgott DP-nek. Mivel a Path^0 fej $[-\alpha]$ jegyű, ezért a DP nem megy fel a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ pozícióba. Emiatt egyeztetés sem jön létre a DP és a Path^0 fej között, így a *-ja* rag nem jelenik meg a névutón.

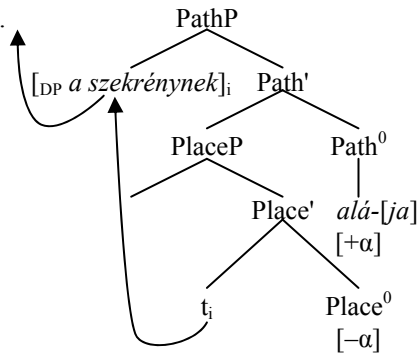
Ha elfogadjuk Chomsky (2008) azon elméletét, mely szerint egy fázisból csak úgy tudunk egy kifejezést kimozgatni, ha azt előbb annak szélére, az úgynevezett széli (*edge*) pozícióba mozgatjuk, akkor a (14d) alatti szerkezet nem vezet levezethető mondathoz, mivel a PathP széli pozíciója a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$, tehát a PathP -ből csak a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ pozíción keresztül tudunk kimozgatni.

(14)d.

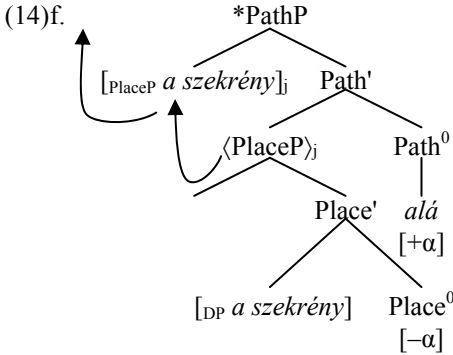
A (14e)-ben a Path⁰ fej [+α] jeggyel rendelkezik, míg a Place⁰ [-α]-val. A [-α] jeggyel rendelkező Place⁰ fej nem váltja ki a DP-nek a [Spec, PlaceP]-be történő mozgatását, viszont a [+α] jeggyel rendelkező Path⁰ megkívánja, hogy egy nominális jeggyel rendelkező elem, vagyis az *a szekrény* DP a [Spec, PathP] pozícióba mozogjon. A DP itt datívuszi esetet kap, és a fej egyeztetődik a DP-vel, azaz megjelenik rajta a *-ja* egyeztetési morféma. A DP innen ki tud mozogni a PathP-ből, és a PathP maradéka igei partikulaként funkcionálhat.

(14)e.

A (14e)-ben a Path⁰ fej [+α] jegyét nem csak a DP [Spec, PathP]-be történő mozgatásával lehet ellenőrizni, hanem a DP helyett elvileg a PlaceP-t is mozgathatjuk. Ez azonban nem vezet grammatikus mondathoz. A (14f)-ben az *a szekrény* DP valójában nem nominatívuszi esetben áll, hanem eset nélküli, illetve az esetnek megfelelő funkciót a Path⁰-ban lévő névutó jelöli (vö. Asbury 2008). Feltételezésem szerint a DP csak addig állhat eset nélkül, amíg a Path⁰ komplementumán belül található. Amennyiben a DP-t kimozgatjuk a

komplementumból, abban az esetben a Path^0 fej már nem tudja betölteni az esetjelölő szerepét, azaz a DP „elhagyja” az esetét, ezért máshonnan kell esetet kapnia. Amennyiben a (14e)-ben látható módon csak a DP-t mozgatjuk a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be, úgy az datívuszi esetet kap a Path^0 fejtől. Azonban ha PlaceP -ként mozgatjuk, akkor a DP eset nélkül marad, és a mondat nem lesz levezethető.

A (14a–f)-ben bemutatott elemzés számot tud adni az (1a–d)-ben tapasztalt jelenségekről. Ahogy azt az (1a–d)-ben, illetve itt megismételve a (15a–d)-ben láthatjuk, mind az irányt jelölő, mind pedig a helyet jelölő névutó betöltheti az igei partikula szerepét az ige előtti pozícióba mozogva. Míg azonban az igei partikulaként funkcionáló irányt jelölő névutó egyeztetési morfémával is (15b), és anélkül is (15a) grammatikus mondatot eredményez, addig a helyet jelölő névutó csak az egyeztetési morfémával ellátva jelenhet meg az ige előtti pozícióban (15c–d).

- (15)a. *A macska **alá** bújt a szekrénynek.*
 b. *A macska **alá-ja** bújt a szekrénynek.*
 c. *A macska **alatt-a** ült a szekrénynek.*
 d. **A macska **alatt** ült a szekrénynek.*

Ahhoz, hogy a névutó igei partikulaként viselkedhessen, az szükséges, hogy a DP-t ki tudjuk hozni a PP-ből. Ez csak abban az esetben lehetséges, ha a DP előbb a PlaceP vagy a PathP specifikáló pozíciójába mozog, és ott datívuszi esetet kap a Place^0 -tól, illetve a Path^0 -tól. A (15a) mondat levezetése a (14c)-ben látható. A (14c)-ben az esetadás a $[\text{Spec}, \text{PlaceP}]$ -ben történik. A Path^0 -ban található névutó nem egyeztetődik a DP-vel, mert az nem DP-ként, hanem egy annál nagyobb egységként kerül a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be.

A (15b) mondat levezetése a (14e)-ben látható. Itt a DP a [Spec, PathP]-be mozog, ahol datívuszi esetet kap, és a fej egyeztetődik a DP-vel.

A helyet jelölő névutó esetében csak az egyeztetési morfémmal rendelkező névutóból lehet igei partikula. Ez a jelenség az alábbi okokkal magyarázható: A helyet jelölő névutó esetében a PP csak egyrétegű, vagyis PathP-t nem tartalmaz. Ahhoz, hogy egy névutó igei partikulaként viselkedhessen, előbb ki kell hozni a DP-t a PP-ből. Ez csak úgy lehetséges, ha a DP előbb datívuszi esetet kap a PP (PlaceP vagy PathP) specifikáló pozíciójában. Amennyiben egy DP megjelenik a névmást tartalmazó fej specifikáló pozíciójában, akkor a fej egyeztetődik a DP-vel. Mivel az irányt jelölő PP kétrétegű, ezért a datívuszi esetadásnak nem kell feltétlenül a névutót tartalmazó fejhez tartozó specifikáló pozícióban megtörténnie (lásd (14c)). Így a névutónak nem kell szükségszerűen egyeztetődnie a DP-vel. A helyet jelölő névutót tartalmazó PP azonban egyrétegű, csak PlaceP-t tartalmaz. Amennyiben a DP-t ki szeretnénk vinni ebből a PP-ből, az csak úgy lehetséges, ha a DP datívuszi esetet kap, ami azonban csak a [Spec, PlaceP] pozícióban lehetséges. A DP-nek a [Spec, PlaceP]-be való mozgatása viszont szükségszerűen kiváltja a Place⁰ fejnek a DP-vel történő egyeztetését is.

Tehát összefoglalva elmondhatjuk, hogy a helyet és az irányt jelölő névutók esetében az egyeztetésbeli különbségeket a két PP eltérő szerkezete okozza.

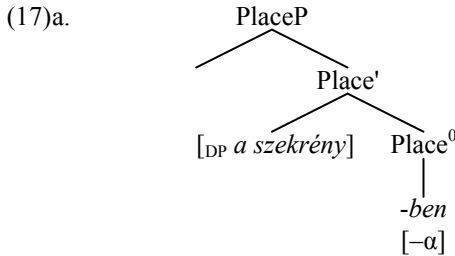
3.3.3. Helyet jelölő esetrágok

Asbury (2008) elemzése alapján az esetrágok és a névutók ugyanazt a pozíciót foglalják el, amint azt korábban a (9)–(12) példákban láthattuk. Mivel az esetrágoknak és a névutóknak hasonló szerkezetet feltételezünk, ezért azt várnánk, hogy az esetrágok minden esetben a névutókhöz hasonlóan viselkednek. Azonban a (2a–d)-ben, illetve itt megismételve a (16a–d)-ben láthatjuk, hogy az esetrágból lett partikula esetében mindig megjelenik az egyeztetési morféma, és a DP nem datívuszi esetben, hanem a partikulának megfelelő esetben áll.

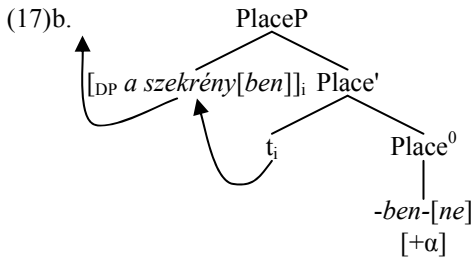
- (16)a. *A macska **bel-e** bújt a szekrénybe.*
b. **A macska **bel-e** bújt a szekrénynek.*
c. *A macska **benn-e** ült a szekrényben.*
d. **A macska **benn-e** ült a szekrénynek.*

A helyet jelölő esetrágot tartalmazó PP-k mélyszerkezete megegyezik a helyet jelölő névutót tartalmazó PP-k mélyszerkezetével, vagyis a PP egyrétegű, csak PlaceP-t tartalmaz. A Place⁰ fej opcionálisan rendelkezhet α jeggyel.

A (17a)-ban azt az esetet láthatjuk, amikor a Place^0 fej $[-\alpha]$ jeggyel rendelkezik, azaz nem rendelkezik α jeggyel. Ebben az esetben nem történik mozgás, a (17a)-ban látható szerkezet egyben a PlaceP felszíni szerkezete is.

A (17b)-ben a Place^0 fej $[\alpha]$ jeggyel rendelkezik. Az α jegy megköveteli egy nominális jeggyel rendelkező elemnek a $[\text{Spec}, \text{PlaceP}]$ -be történő mozgását. A (13b)-ben látott elemzéshez hasonlóan agreement típusú egyeztetés történik a fej és a DP között, vagyis a fejen megjelenik az egyeztetési morféma.

Mivel az esetrag és a névutó közötti egyetlen különbség, hogy míg a névutó szabad, addig az esetrag kötött morféma, ezért feltételezem, hogy a viselkedésükben megfigyelhető különbségeket ez a tulajdonság okozza. Ha a Place^0 fejben található *-ben* morféma a névutóhoz hasonlóan dativuszi esetet adna a $[\text{Spec}, \text{PlaceP}]$ -ben található DP-nek, akkor a *-ben* morféma nem lenne semmihez sem kötve. Ezért a Place^0 itt nem ad dativuszi esetet, hanem concord típusú egyeztetés történik a DP és a fej között, vagyis a DP-n is megjelenik a Place^0 -ban szereplő esetrag. Így a concord típusú egyeztetés lehetővé teszi, hogy a *-ben* kötött morfémának legalább az egyik előfordulása szótóhoz kötötten jelenjen meg.⁹

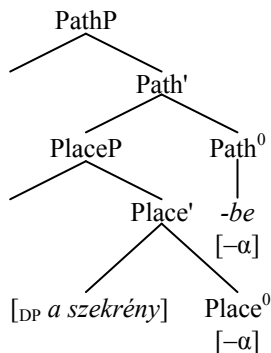
⁹ Itt feltételezem, hogy a kötött morféma esetében elegendő, ha a morfémának az egyik előfordulása szótóhoz kötődik. A kötött morféma másik előfordulását a DP-vel való egyeztetés

3.3.4. Irányt jelölő esetragok

Az irányt jelölő esetragot tartalmazó PP mélyszerkezete megegyezik az irányt jelölő névutót tartalmazó PP szerkezetével, vagyis a PP kétrétegű, egy PathP-ből és egy PlaceP-ből áll. Az irányt jelölő esetrag a Path⁰ fejben található. Az irányt jelölő névutókhöz hasonlóan, a Path⁰ és a Place⁰ fejeknek az irányt jelölő esetragok esetében is négyféle módon lehet [+α] illetve [-α] jegyük.

A (18a)-ban azt az esetet láthatjuk, amikor mind a Path⁰, mind pedig a Place⁰ [-α] jeggyel rendelkezik. Ebben a szerkezetben semmi nem vált ki mozgást, tehát ez a szerkezet a PathP felszíni szerkezete is egyben.

(18)a.

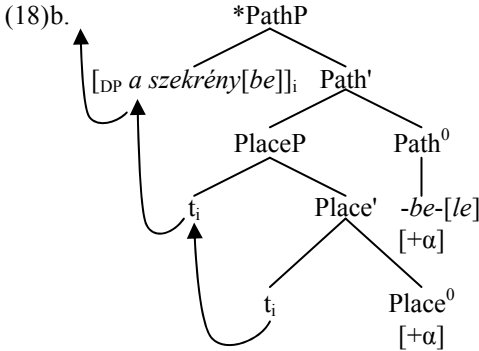

A (18b)-ben mind a két fej [+α] jeggyel rendelkezik. A Place⁰ [+α] jegye megköveteli, hogy a [Spec, PlaceP] pozícióban megjelenjen egy nominális jeggyel rendelkező elem, ezért a DP a [Spec, PlaceP]-be mozog, ahol a már korábban látott módon datívuszi esetet kap. A Path⁰ fej [+α] jegye is megköveteli, hogy egy nominális jeggyel rendelkező elem megjelenjen a specifikáló pozíciójában, ezért a DP tovább mozog a [Spec, PathP] pozícióba. Itt agreement típusú egyeztetés történik a fej és a DP között, vagyis a fejen megjelenik a *-le* egyeztetési morféma. A DP és a fej közötti concord típusú egyeztetés azonban nem tud végbemenni, mert a DP már rendelkezik datívuszi esettel. Emiatt a Path⁰-ban található kötött morféma nem lesz szótőhöz kötve, így nem jutunk levezethető szerkezethez. Tehát a (18b)-ben látható PathP mélyszerkezetéből nem vezethető le felszíni szerkezet.

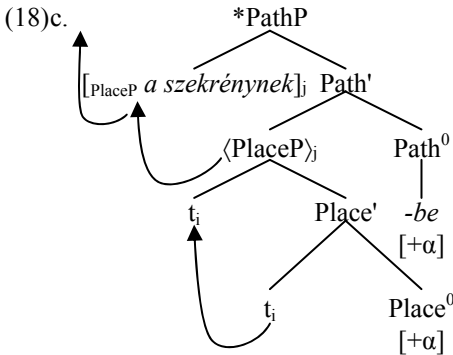
---

engedélyezi, amely esetben azt feltételezem, hogy a kötött morféma egy üres pronominálon jelenik meg, és ez teszi lehetővé a szószintű viselkedést.

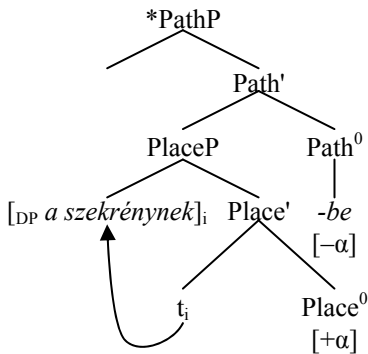
A (18b) mélyszerkezetéből a (14c)-ből már ismert módon sem jutunk levezethető felszíni szerkezethez. Ha a (18b)-ben lévő szerkezetben nem a DP-t visszük a [Spec, PathP] pozícióba, hanem a (18c)-ben látható módon egy ennél nagyobb egységet, a PlaceP-t, az sem vezet eredményre, mivel a concord típusú egyeztetés továbbra sem tud létrejönni.

A (18d)-ben azt az esetet láthatjuk, amikor a Path^0 $[-\alpha]$ jeggyel rendelkezik, míg a Place^0 -nak $[\alpha]$ jegye van. Itt a Place^0 $[\alpha]$ jegye kiváltja a DP-nek a [Spec, PlaceP]-be történő mozgatását. A Place^0 fej itt datívuszi esetet ad a DP-nek. Mivel a Path^0 fej $[-\alpha]$ jegyű, ezért további mozgatás nem történik, és így a concord típusú egyeztetés sem tud végbemenni a DP és a Path^0 fej között. Emiatt a *-be* kötött morféma nem lesz szótóhoz kötve, és így nem jutunk grammatikus szerkezethez. Emellett a mondat azért sem lesz levezethető, mert a PathP-ből csak a [Spec, PathP] pozíción keresztül tudunk

kimozgatni (vö. Chomsky 2008). Tehát a (18d)-ben látható PathP mélyszerkezetéből nem vezethető le grammatikus felszíni szerkezet.

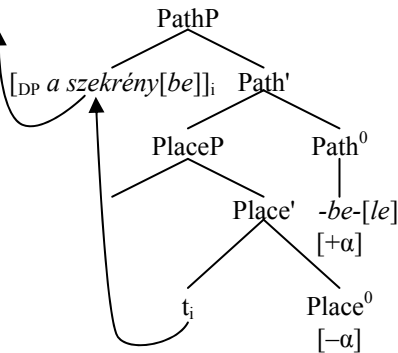
(18)d.

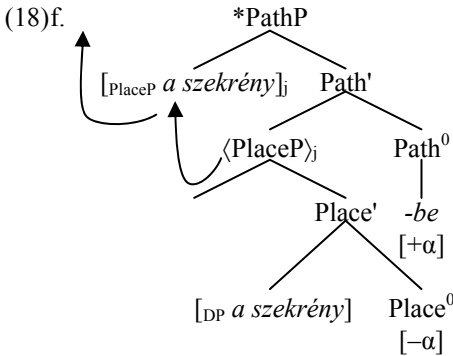
A (18e)-ben azt a szerkezetet láthatjuk, amiből a (16a) mondatot levezethetjük. Itt a Path⁰ fejnek [+α] jegye van, míg a Place⁰ fej [-α] jeggyel rendelkezik. A Place⁰ fej [-α] jegye nem vált ki mozgást a [Spec, PlaceP] pozícióba, viszont a Path⁰ [+α] jegye megköveteli, hogy egy nominális jeggyel rendelkező elem a specifikáló pozíciójába mozogjon. Így a DP közvetlenül a [Spec, PathP] pozícióba mozog. Mindkét típusú egyeztetés végbemegy: a Path⁰ fej egyeztetődik a DP-vel, a Path⁰ fejen megjelenik az egyeztetési morféma, valamint a concord típusú egyeztetésre is sor kerül, azaz a Path⁰ fejnek megfelelő esetrag megjelenik a DP-n.

Ezután a DP-t már ki tudjuk hozni a PathP-ből egy magasabban lévő pozícióba, és a PathP maradéka pedig igei partikulaként funkcionálhat, amennyiben a [Spec, PredP] pozícióba mozgatjuk.

(18)e.

A (18e)-ben lévő szerkezetben a Path^0 fej $[+\alpha]$ jegye elvileg nem csak a DP-nek, hanem a PlaceP-nek a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be történő mozgatásával is ki-elégíthető. Ez azonban a (14f)-hez hasonló módon nem eredményez levezethető mondatot. Az *a szekrény* DP-ről itt is feltételezzük, hogy eset nélküli, illetve az esetet a Path^0 fej jelöli. A Path^0 fej azonban csak addig töltheti be az esetjelölő funkcióját, amíg a DP a komplementumában található. Amennyiben a DP-t kimozzgatjuk a Path^0 komplementumából, abban az esetben valahonnan esetet kell kapnia, ahogy az a (18e)-ben meg is történik a concord egyeztetés során. Ha azonban a PlaceP-t mozgatjuk, akkor a DP eset nélkül marad.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy az irányt jelölő esetragokból csak abban az esetben lehet igei partikula, ha a Path^0 fej $[+\alpha]$, a Place^0 fej pedig $[-\alpha]$ jeggyel rendelkezik, mivel a Path^0 fejben lévő kötött morfémának concord típusú egyeztetéssel kell egyeztetődnie a DP-vel. Ennek előfeltétele a DP-nek a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be történő mozgatása, amit viszont a Path^0 fej $[+\alpha]$ jegye biztosít. A concord egyeztetés csak akkor jöhet létre, ha a DP még nem rendelkezik esettel.¹⁰ Ez pedig csak akkor áll fenn, ha a DP nem kerül a $[\text{Spec}, \text{PlaceP}]$ pozícióba, amit pedig a Place^0 $[-\alpha]$ jegye biztosít. Minden más esetben nem jutunk levezethető szerkezethez (illetve, ha a Path^0 és a Place^0 fej is $[-\alpha]$ jegyű, abban az esetben az *a szekrénybe* DP-t kapjuk, amiből lehet

¹⁰ Irányt jelölő névutókból akkor is lehet igei partikula, ha a Place^0 fej $[+\alpha]$ jeggyel rendelkezik, mivel a névutónak nincs szüksége concord típusú egyeztetésre, ezért nincs szüksége arra sem, hogy egy esettel még nem rendelkező DP mozogjon a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be. Viszont amennyiben egy esettel már rendelkező DP mozog a $[\text{Spec}, \text{PathP}]$ -be, ezt csak DP-nél nagyobb kategóriaként teheti meg, hogy elkerülje a kettős esetadást.

mondatot levezetni, de csak olyat, amelyben a *-be* nem funkcionál igei partikulaként).

Meg kell jegyeznünk, hogy a névutókkal ellentétben az esetragoknak csak egy része rendelkezhet opcionálisan α jeggyel (például *-bA*, *-bAn*, *-hOz*, *-rA-On*). Egyes esetragok a lexikonban rögzítetten $[-\alpha]$ jeggyűek, vagyis nem rendelkeznek α jeggyel (például *-vAl*, *-bÓl*, *-rÓl*, *-nÁl*, *-tÓl*, *-ért*). Ezek csak a (18a) alatti szerkezetet tudják produkálni, a (18e)-ben látható szerkezetet nem. Ebből következően ezek az esetragok igei partikulaként sem funkcionálhatnak, amint azt a (19a–c)-ben is láthatjuk.

- (19)a. **János vele ment Marival.*
 b. **János belőle evett a tortából.*
 c. **János tőle jött Maritól.*

4. További problémák

Az előző pontban tárgyalt elemzés az alábbi problémát veti fel: a (13b), (14c), (14d), (14e), (17b), (18e)-ben található szerkezetek, amennyiben a DP nem mozog ki belőlük, nem grammatikusak. A (20a–e)-ben a PP-k úgy kerülnek a fókuszpozícióba, hogy a DP-t előtte nem hoztuk ki belőlük. Ez minden esetben grammatikailag hibás mondatot eredményez.

- (20)a. **A macska [A SZEKRÉNYNEK ALATTA] ült.* (13b)
 b. **A macska [A SZEKRÉNYNEK ALÁ] bújt.* (14c–d)
 c. **A macska [A SZEKRÉNYNEK ALÁJA] bújt.* (14e)
 d. **A macska [A SZEKRÉNYBEN BENNE] ül.* (17b)
 e. **A macska [A SZEKRÉNYBE BELE] bújt.* (18e)

Tehát azt mondhatjuk, hogy a (13b), (14c), (14d), (14e), (17b), (18e)-ben látható szerkezetek nem grammatikusak, amennyiben a DP-t a [Spec, PlaceP], illetve a [Spec, PathP] pozíciók valamelyikébe mozgatjuk, és onnan nem visszük őket tovább a PP-n kívülre. Ha a DP-t tovább visszük, akkor újra grammatikus szerkezetet kapunk.

Egy ehhez hasonló jelenséget figyelhetünk meg az angol nyelvben. A (21a) mondatban a *who* kérdőszót a [Spec, CP] pozícióba mozgatva grammatikailag rossz mondatot kapunk. Ha azonban a kérdőszót innen továbbvisszük egy magasabban lévő pozícióba, akkor a mondat újra grammatikus lesz (21b).

- (21)a. **I didn't know [CP who_i [C that] Jack invited t_i]*
 b. **Who_i didn't you know [CP t_i [C that] Jack invited t_i]*

Ezt a jelenséget a *kétszeresen kitöltött complementizer szűrővel* magyarázhatjuk (vö. Haegeman 1994).

- (22) *Kétszeresen kitöltött Complementizer szűrő*: az angol alárendelt mondatban a CP specifikáló pozíciója és feje nem tartalmazhat egyszerre hangalakkal bíró elemet.

A *kétszeresen kitöltött complementizer szűrő* azt mondja ki, hogy az angolban nem grammatikusak azok a mondatok, amelyekben a CP specifikáló pozíciója és feje egyszerre tartalmaz fonetikailag nem üres elemet. Amennyiben a két elem közül az egyiket valamilyen módon eltüntetjük (mozgatással vagy törléssel), abban az esetben a mondat újra grammatikus lesz. A (21b)-ben a kérdőszót továbbvittük a [Spec, CP]-ből, és ez jó mondatot eredményezett. Egy másik lehetőségünk is van a mondat megmentésére, ugyanis az angolban a *that* kötőszó bizonyos esetekben törölhető. Ha a (21a)-ban a *that* kötőszót töröljük, akkor a (23)-ban látható grammatikus mondatot kapjuk.

- (23) *I didn't know* [_{CP} *who*_i [_C (~~*that*~~)] *Jack invited* _{t_i}]

A fenti angol mintára feltételezem, hogy a magyar PP az angol CP-hez hasonlóan működik.

- (24) *Kétszeresen kitöltött Path/Place szűrő*: A magyarban a PathP és a PlaceP specifikáló pozíciói és a fejei közül csak egy tartalmazhat hangalakkal bíró elemet.

A (24)-ben látható szabály kiszűri a (20a–e)-ben található rossz mondatokat, ugyanakkor nem szűri ki azokat a grammatikus mondatokat, amelyekben a DP-t továbbmozgattuk a PP-n kívülre.¹¹

¹¹ A (7)-ben látható példák problémásak lehetnek a (24)-ben megfogalmazott *kétszeresen kitöltött Path/Place szűrő* számára. A (7b)-ben látható szerkezet mélystruktúrájában a *mögött* a Place⁰-ban található, míg az *én* a komplementumpozíciót foglalja el. Az ellentmondás abban rejlik, hogy ha feltételezzük, hogy az *én* a [Spec, PlaceP]-be mozog, akkor a szerkezet sérti a (24)-ben megfogalmazott szabályt, valamint nehezen magyarázható a datívuszi rag hiánya is. Ha ellenben azt feltételezzük, hogy az *én* nem mozog a [Spec, PlaceP]-be, hanem a komplementum pozícióban marad, akkor a Place⁰-n megjelenő egyeztetési morfémmával nem tudunk elszámolni, mivel az egyeztetés specifikáló–fej konfigurációban történik.

Tehát az egyeztetési morfémmát csak a [Spec, PlaceP]-be történő mozgatással, a datívuszi rag hiányát és a (24)-es szabálynak való megfelelést pedig csak az üres [Spec, PlaceP]-vel magyarázhatjuk. Vagyis egy olyan megoldást keresünk, amelyben az *én*-t mozgatjuk is, és ott is hagyjuk az eredeti pozíciójában.

Mivel az angol *kétszeresen kitöltött complementizer szűrő* a CP-re, a magyar *kétszeresen kitöltött Path/Place szűrő* pedig a PP-re vonatkozik, a fenti két szabály tovább erősíti a Grimshaw által a CP és a PP között felállított párhuzamot, amelyet a (3)-as példában láthattunk.

5. Összefoglalás

A fentiekben az igei partikulaként működő magyar névutókat és esetragekat elemeztem. Asbury (2008) elemzését követve abból indultam ki, hogy a névutók és az esetragek hasonló szerkezetűek, mindkettő egy PP fejében található. A magyar PP többrétegű: egy PathP-re és egy PlaceP-re bontható. A helyet jelölő névutók és esetragek a Place⁰ fejben helyezkednek el, az irányt jelölő névutók és esetragek pedig a Path⁰ fejben találhatók.

Feltételezésem szerint a Path⁰ és Place⁰ fejek opcionálisan rendelkezhetnek egy α jeggyel. Ez az α jegy megköveteli egy nominális jeggyel rendelkező elemnek a specifikáló pozícióba történő mozgását. A Path⁰ és a Place⁰ fej datívuszi esetet ad a specifikálójába mozgó DP-nek, illetve ha kötött morféma található bennük, akkor concord egyeztetés történik, vagyis a DP a fejnek megfelelő esetet veszi fel. Az (1)-ben és a (2)-ben látható mondatok a fenti szabályok alapján levezethetők.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 2004. Climbing for aspect: With no rucksack. In Henk van Riemsdijk – Katalin É. Kiss (szerk.) *Verb Clusters: A study of Hungarian, German and Dutch*. Amsterdam, John Benjamins. 253–289.
- Asbury, Anna 2008. *The Morphosyntax of Case and Adpositions*. PhD disszertáció. Utrecht, LOT.

Az angol nyelvben találunk olyan jelenséget, mikor valamit mozgattunk, de ott is hagyjuk az eredeti helyén. Ilyen jelenség az úgynevezett lebegő kvantor (vö. Haegeman–Guéron 1999).

(i) [*The people*]_i are [_{DP} all *e*]_i happy.

Az (i)-ben az *all the people* DP egyik részét magasabban lévő pozícióba mozgattuk, míg a másik részét az eredeti pozícióban hagytuk.

A (ii)-ben egy ehhez hasonló szerkezetet feltételezek. Felteszem, hogy az *én* DP-nek egy hangalakkal nem rendelkező részét a [Spec, PlaceP]-be mozgattuk, míg az *én*-t tartalmazó része az eredeti helyén, a komplementumpozícióban maradt. Így a [Spec, PlaceP] pozíció nem tartalmaz hangalakat, tehát nem sérti a (24)-es szabályt. Feltételezem továbbá, hogy a mozgott rész tartalmazza a szám és a személy jegyeket, ezért létre tud jönni az agreement típusú egyeztetés a [Spec, PlaceP] és a Place⁰ fej között, tehát az egyeztetési morféma megjelenhet a Place⁰ fején.

(ii) [_{PlaceP} *e*]_i [_{DP} *én e*]_j mögött-em]

- Chomsky, Noam 2008. On Phases. In Robert Freidin – Carlos Otero – Maria-Luisa Zubizarreta (szerk.) *Foundational Issues in Linguistic Theory: Essays in Honor of Jean-Roger Vergnaud*. Cambridge MA, The MIT Press. 133–166.
- Corbett, Greville 2003. Agreement: Terms and boundaries. In W. E. Griffin (szerk.) *The Role of Agreement in Natural Language: TLS 5 Proceedings*. Texas, Texas Linguistics Forum. 109–122.
- Corbett, Greville 2006. *Agreement*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Fillmore, Charles 1968. The case for Case. In Emmon Bach – Robert T. Harms (szerk.) *Universals in Linguistic Theory*. New York, Holt, Rinehart, and Winston. 1–88.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* **100**. 15–42.
- É. Kiss, Katalin 2005: First steps towards a theory of the verbal particle. In Christopher Piñón – Péter Siptár (szerk.) *Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf Conference*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 57–88.
- Grimshaw, Jane 2000. Extended projections and locality. In Peter Coopmans – Martin Everaert – Jane Grimshaw (szerk.) *Lexical Specification and Insertion*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins. 115–133.
- Haegeman, Liliane 1994. *Introduction to Government and Binding Theory*. Second Edition. Cambridge, Massachusetts, Blackwell.
- Haegeman, Liliane – Jacqueline Guéron 1999. *English Grammar: A Generative Perspective*. Oxford, Blackwell.
- Hegedűs, Veronika 2006. Hungarian spatial PPs. In Peter Svenonius (szerk.) *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics*. 33.2. Special Issue on Adpositions. Tromsø, CASTL. 220–233.
- Jackendoff, Ray 1983. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MIT Press.
- Jackendoff, Ray 1990. *Semantic Structures*. Cambridge, MIT Press.
- Marác, László Károly 1991. *Asymmetries in Hungarian*. San Sebastian, Diputación Foral de Gipuzkoa.
- van Riemsdijk, Henk 1990. Functional prepositions. In Harm Pinkster – Inge Genee (szerk.) *Unity in Diversity*. Dordrecht, Foris. 229–241.
- Svenonius, Peter 2006. The emergence of Axial Parts. In Peter Svenonius (szerk.) *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics*, 33.1, *Special Issue on Adpositions*. Tromsø, CASTL. 50–77.

NINCS VAN

PEREDY MÁRTA

1. Bevezetés

A jelen dolgozat a létige státuszára vonatkozóan az egyik lehetséges szélsőség mellett fog érvelni, nevezetesen, hogy a *van* minden előfordulásában expletívumként¹ szerepel. Az expletívum olyan önálló jelentéssel nem bíró elem, melynek megjelenését formai követelmények teszik szükségessé. A *van* kötött és/vagy testetlen morfémák megjelenítésére szolgál minden olyan esetben, amikor nincs más olyan testes kifejezés a mondatban, mely ezen morfémákat köthetné. Ezek szerint a *van* se nem lexikális ige, se nem funkcionális elem (segédige), mivel sem lexikális, sem logikai tartalmat nem hordoz. Kádár (2006) a predikatív és azonosító mondat típus szintaktikai elemzésében formai elemnek tekinti a *van*-t (a *do-supporthoz* hasonlítja, ez megfelel az általam használt expletívum-fogalomnak), ám más előfordulásait a LÉTEZIK jelentésű lexikális igeeként azonosítja (lásd Kádár 2009).

Megközelítésem lényege, hogy a *van* különböző mondat típusokban való előfordulásait együttesen vizsgálja, hiszen az a tény, hogy a *van*-nak tulajdonított homonímia (azonosság, létezés, a predikatív viszony közvetítése, állapot fennállása) nyelveken átívelően jellemző, aligha lehet véletlen. A dolgozat vizsgálatai és állításai a magyar adatokra vonatkoznak, de kiterjeszhetőségük sok ponton nyilvánvaló. A dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy az egyes mondat típusokat teljes részletességgel tárgyaljam, ám az egységes tárgyalásmód lehetőségének felvázolása érdekében fontos, hogy minden egyes típusról szó essen.

A *van* előfordulásának öt fő típusát vizsgálom, a típusokat a *van*-nal együtt előforduló állítmányi kifejezés szintaktikai kategóriája szerint különböztetem meg: 1. NP vagy AP állítmányú *predikatív mondatok* (lásd (1a)); 2. DP állítmányú *azonosító mondatok*^{2,3} (lásd (1b)); 3. PP, AdvP vagy határozói

---

¹ *Dummy* elemnek is nevezhetnénk, vagyis egy önálló jelentéssel nem bíró elemről van szó, melynek megjelenését kizárólag formai (morfológiai és/vagy szintaktikai) okok motiválják.

² Valójában bizonyos DP állítmányú mondatok lehetnek predikatívak is, erről lásd a 4.2. alpontot.

³ Jelen dolgozatban nem tárgyalom a határozatlan főnévi kifejezéseket tartalmazó nominális mondatokat, melyek kategóriája NumP (lásd Bartos (2000)). Megjegyzem, hogy ezek az esetek vagy a predikatív, vagy az azonosító típusba sorolhatók.

igenévi⁴ állítmányú *határozós mondatok* (lásd (1c)); 4. *egzisztenciális mondatok*, melyekben az állítmány önmagában a *van* (lásd (1d)); 5. *igei állítmányú mondatok*, ugyanis a múlt idejű, feltételes módú igei állítmányokban is feltűnik a *van volna* alakban (lásd (1e)).

- (1) a. *Tádé tanár / okos volt.*
- b. *Tádé volt a tanár.*
- c. *A buli holnap lesz / Tádééknál lesz / meg lesz tartva.*
- d. *Van egy híres film arról, hogy ...*
- e. *Tádé megnézte volna a filmet.*

A *van* expletívumként való elemzését egyrészt az motiválja, hogy bizonyos nyelvekben a fenti típusok némelyike, vagy akár mindegyike létige nélkül szerkesztődik, másrészt pedig az, hogy a magyarban azokban a mondattípusokban (a predikatív és az azonosító mondatokban), ahol a *van* bizonyos esetekben hiányzik, pontosan akkor hiányzik (jelen idő, kijelentő mód, harmadik személy), amikor az általa hordozott kötött morfémák is zérók. A *van* expletívumként való elemzése visszatérést jelent Arisztotelész álláspontjához, aki a névszói állítmányú mondatokban a görög *van-t* (είναι) az inflexió hordozójának tekinti. Azonban míg Arisztotelész (1938) feltételezi ugyanennek a formának az igei használatát is LÉTEZIK jelentéssel, addig javaslatomban ezt a jelentést sem egy igehez fogom kötni, hanem egy zéró morfémához. Ennek a gondolatnak is megvan az előzménye a *van-os* mondatok történetében, ugyanis Abelard (1956), a kopula-fogalom atyja, a létezést kifejező mondatokban is kopulaként (azaz az alanyt és a predikátumot összekötő elemként) azonosítja a létigét, és azt állítja, hogy magát a létezést kifejező elem implicit marad. A magyar esetében konkrétan azt javaslom, hogy a LÉTEZIK jelentést egy testetlen igeikötő hordozza. Ennek az elemzésnek az lesz az előnye, hogy egységes magyarázatot ad a *van-t* tartalmazó egzisztenciális mondatok és a LÉTEZIK jelentést ugyancsak hordozó ún. határozottsági korlátozást mutató (azaz HK-) szerkezetek viselkedésére.

A 2. pontban tisztázom a kopula szó jelentését és a *van-ra* vonatkozó különféle vélekedések viszonyát. A 3. pontban összefoglalom a *van* szintaktikai és szemantikai szerepére vonatkozó elemzési lehetőségeket. A 4. pontban megfogalmazom javaslatomat, és az egyes mondattípusokat sorra véve érvelek mellette. Az 5. pont az összefoglalás.

---

⁴ A határozói igeneves szerkezeteket Komlósy (1992) AdvP-nek tekinti, míg Kenesei (2000) IP-nek.

2. A kopula-fogalom tisztázása

A szakirodalom manapság a névszói állítmányú mondatokban megjelenő igei elemet nevezi kopulának, sőt a névszói állítmány mellett megjelenő nem-igei (hanem például névmási) elemeket is szokás kopulának nevezni. Moro (1997: 248–261) történeti összefoglalása szerint legalább négy vélekedés különíthető el a *van* státuszát illetően, melyek két alcsoportra bonthatók. Az egyik csoport a *van*-t nem tekinti az állítmány részének, hanem csak valamilyen logikai funkciót tulajdonít neki – ma úgy mondanánk, hogy a *van* funkcionális elem –, míg a vélekedések másik csoportja szerint a *van* tartalmas elemként maga képezi az állítmányt, azaz lexikális ige.

Az első csoportba tartozik egyrészt Arisztotelész (1938) állítása, mely szerint a *van* egy inflexiós elem, másrészt Abelard (1956) kopula-fogalma is, mely a *van*-t az alanyt és az állítmányt összekapcsoló elemként értelmezi, ami a Port-Royal iskola központi fogalma lett. A mondat hármas, alany + kopula + állítmány tagolásának tézise a XIX. századig meghatározta a nyelvészeti gondolkodást. A *van* a predikatív viszonyt közvetítő elemként való felfogása (lásd alább 3.1.) ebből a kopulafogalomból ered. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Abelard – és az ő munkásságát megelevenítő Port-Royal iskola – nem csak névszói állítmány esetén tartotta szükségesnek a közvetítő elem megjelenését, hanem igei állítmány mellett is. Állításuk szerint igei állítmány esetén a kopula az igebe inkorporálódik.

A második csoportba tartozó megközelítések a *van*-t lexikális igenek tekintik. Ezek egyike az azonosító jelentés. A predikatív és azonosító mondatokban szereplő kopula megkülönböztetése Russell nevéhez fűződik, aki a következőket írja:

“The proposition *Socrates is a man* is no doubt ‘equivalent’ to *Socrates is human*, but it is not the very same proposition. The *is* of *Socrates is human* expresses the relation of subject and predicate; the *is* of *Socrates is a man* expresses identity. It is a disgrace to the human race that it has chosen the same word *is* for those two such entirely different ideas as predication and identity – a disgrace which a symbolic logical language of course remedies.” (Russell 1919: 172, idézi Moro 1997: 254)⁵

⁵ Ford. (P. M.): A *Szókratész egy férfi* (*Socrates is a man*) és a *Szókratész ember* (*Socrates is human*) proposíciók kétségtelenül „egyenértékűek”, de mégsem azonosak. Az angol mondatokban álló kopula (*is*) a második mondatban az alanyt és az állítmányt kapcsolja össze, míg az első mondatban azonosít. Az emberi faj szégyene, hogy ugyanazt a szót választotta két teljes mértékben

Ezt a dichotómiát fenntartja sok kopulás mondatokat vizsgáló elemzés, (lásd például Higgins 1973 és Zaring 1996). Higgins a névszói állítmányú mondatok négy típusát különbözteti meg (lásd a 15. lábjegyzetet), és azok közül a predikatívban relációs, míg a többi típusban azonosító kopulát feltételez. A *van*-nak tulajdonított másik lexikális jelentés a létezés. Moro nem említi, de a LÉTEZIK jelentéstől elkülöníthető a *van* emelő igei elemzés, mely az ÁLLAPOT FENNÁLL jelentést társítja a *van*-hoz, illetve sokszor felbukkan a *van* tranzitív, VALAHOL LEVÉS-t kifejező interpretációja is.

3. A *van* lehetséges reprezentációi

A lehetséges elemzési irányok a *van* egyes előfordulásaira tehát a következők.

1. A *van* funkcionális elem, a predikatív viszony közvetítője.
2. A *van* lexikális ige, ekkor tematikus szerepet oszt az argumentuma(i)nak.
3. A *van* sem lexikális igehez, sem funkcionális elemhez köthető szemantikai tartalmat nem hordoz, hanem expletívum, azaz olyan elem, melynek megjelenését kizárólag formai okok motiválják.

3.1. A predikatív viszony közvetítője

Az előző pontban láttuk, hogy az eredeti kopula-fogalom a logikai alanyt és állítmányt összekapcsoló, minden mondatban jelenlévő elemre vonatkozott. Mai szemléletünkben ez a tulajdonság az alanyi egyeztetésnek (amely azonban már nem a logikai, hanem a grammatikai alanyt és állítmányt köti össze) és/vagy az időjelnek tulajdonítható (a chomskyánus modellben az alanyesetet az időprojekció feje adja). Ezek a morfémák sok nyelvben valóban csak az igehez kapcsolódhatnak, míg a névszói állítmány mellett külön elemként jelennek meg, mint azt a Port-Royal iskola is vallotta. Ha a kopula-fogalmat így ültetjük át mai nyelvészeti fogalmaink közé, akkor azt is észrevehetjük, hogy ez a *van*-t inflexiónak tekintő felfogás gyakorlatilag egybeesik az arisztotelészivel. Ezzel szemben a modern kopula-irodalom nem ezt az utat választotta, hanem megőrizte primitívumként a logikai alanyt a logikai állítmánnyal összekapcsoló elem fogalmát, többé-kevésbé függetlenül az egyeztetés és időjel fogalmától. Bowers (1993, 2001) és den Dikken (2006) két példa arra,

---

különböző fogalomra, a predikációra és az azonosításra. Olyan szégyen, amit a logika szimbolikus nyelve természetesen orvosol.

hogyan él tovább a logikai alany–állítmány tagolás általában a szintaktikai gondolkodásban, míg a kopula Partee (1987)-től származó, illetve Chierchia (1985), valamint Chierchia és Turner (1988) tulajdonság-fogalmára építő szemantikai reprezentációi a kapcsolóelem-fogalom létjogosultságát hivatottak alátámasztani.

3.1.1. *A predikatív viszony szintaktikai realizációja: Bowers (2001), den Dikken (2006)*

Bowers munkássága nyomán bevett nézet a generatív szintaktikai irodalomban, hogy a logikai alany és állítmány közötti predikációs viszonynak egy predikatív funkcionális projekció formájában meg kell jelennie a szintaktikai szerkezetben (*Functional Category Hypothesis* FCH). Bowers (2001: 328) így ír:

„predication is, in a certain sense, *the* most fundamental relation in both syntax and semantics. [...] a descriptively and explanatorily adequate theory of predication requires positing a grammatical and morphological category Pr, whose function it is to relate subject to predicate.”⁶

Bowers modelljének célja, hogy a főmondatbeli és a kistagmondatbeli (*small clause*) predikációt ugyanaz a szerkezet (PrP) reprezentálja. A különbség az, hogy a főmondatban további IP és CP projekciók is épülnek PrP-re – mely pedig közvetlenül a lexikális állítmányi frázisra (VP, AP, NP, DP) épül –, míg a kistagmondatban nem. Bowers nem foglalkozik kifejezetten a kopulás mondatokkal, de a szintaktikai kopula-irodalom erősen támaszkodik a PrP projekció használatára (lásd például Adger–Ramchand 2003, valamint Citko 2008). A Bowers által a Pr fejnek tulajdonított funkció („to relate subject to predicate”, azaz az alany és az állítmány összekapcsolása) a kopula mint kapcsolóelem fogalmának felel meg, kopulának tehát a Pr fejben megjelenő elemet kell nevezni.

Den Dikken (2006) munkája szintén a predikatív viszony szintaktikai szinten való megragadását tűzi ki célul. Bowershez hasonlóan ő sem korlátozódik a főmondatbeli alany–állítmány viszonyra, hanem minden, a mondatban megjelenő predikatív viszonyt egy funkcionális fej közvetítésével reprezentál:

---

⁶ Ford. (P. M.): A predikatív viszony bizonyos értelemben a legalapvetőbb reláció mind a szintaxisban, mind a szemantikában. [...] a predikatív viszony a leírás és a magyarázat szintjén is adekvát elméletének tételeznie kell egy Pr grammatikai és morfológiai kategóriát, melynek szerepe az alany és az állítmány összekapcsolása.

„the basic syntactic configuration of predication – an asymmetrical structure in which the relationship between a predicate and its subject is established via a *relator*, a functional head that takes the predicate and its subject as its dependents” Den Dikken (2006: 57)⁷

Den Dikken, Bowersszel ellentétben, nem feltételez külön PrP predikatív projekciót, hanem a predikációs viszonytól függetlenül is motivált funkcionális kategóriákra ruházza rá a predikatív funkciót. Például az időjel (lásd *John walked* ’János sétál’), amit ige hiányában a kopula is kifejezhet (lásd *The earth is round* ’A Föld gömbölyű’), vagy akár a prepozíció (*They take him for a fool* ’Hülyének tartják őt’) is lehet relátor.

A predikatív viszony szintaktikai projekciók általi megjelenítésének elméleti motivációja az idézetek alapján világos. Kérdés azonban, hogy az adatok alátámasztják-e azt a feltételezést, hogy a PREDIKATÍV VISZONY KÖZVETÍTÉSE jelentés a természetes nyelv része. Akkor mondhatjuk, hogy erre van nyelvi bizonyítékunk, ha találunk olyan formai kontrasztot (minimálpárt), mely a predikatív viszony meglétével/hiányával jár együtt. Den Dikken elméletében ez a kérdés nem megválaszolható, hiszen célkitűzése pont az, hogy a predikatív viszonyt más funkcióval is rendelkező funkcionális fejekhez rendelje.⁸ Bowers is hoz példákat külön predikatív morféma létezésére, a kérdés az, hogy példái mennyire meggyőzőek. Egy angol példa a (2a)-beli kistagmondatban szereplő *as* mint Pr fej. A Pr fej realizációi azonban szórványosak, és lexikailag erősen megszorítottak: míg a (2a) *regard* igéje mellett testes a kistagmondat feje, a (2b)-beli, hasonló jelentésű *consider* mellett már testetlen.

- (2) a. *I regard Fred as insane.*   b. *I consider Fred insane.*
       én tekint Fred mint örült   én tart Fred örült
       ’Fredet örültnek tekintem.’   ’redet örültnek tartom.’

További probléma, hogy a Bowers által említett példák mindegyike vagy kistagmondatban mutat testes Pr fejet, vagy névszói predikátumú mondatokban. Vagyis, noha Bowers elméletének az a lényege, hogy a kistagmondatok

⁷ Ford. (P. M.): A predikatív viszonyhoz tartozó kiinduló szintaktikai szerkezet egy olyan aszimmetrikus szerkezet, amelyben az alany és az állítmány közötti kapcsolatot egy ún. *relátor* hozza létre. A relátor egy olyan funkcionális fej, melynek az alany és az állítmány a bővítményei.

⁸ Ha például más alakú lenne egy prepozíció akkor, amikor relátor, és akkor, amikor nem az, akkor lenne bizonyítékunk arra, hogy a nyelv valóban kifejezi a predikatív viszonyt is. Ha viszont bizonyos elemek mindig relátorok, míg mások sosem azok, akkor ellenőrizhetetlenné válik az az állítás, hogy a predikatív viszonyt is kódolják. A T fej mindig relátor, tehát nem bizonyítható, hogy az időre vonatkozó jelentésen túl többletjelentést hordoz.

és a főmondatok predikatív viszonyát ugyanarra a szerkezetre vezeti vissza, egyetlen példa sem igazolja, hogy az igei állítmányú főmondatban az idő jelölésétől és az alany grammatikai egyeztetésétől független elem utalna a predikatív projekció létrejöttére.⁹ A Bowersre hivatkozó munkák olykor többféle Pr fejet különböztetnek meg (például a komplementum esemény volta szerint, lásd Citko 2008, Maienborn 2003). Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a predikatív viszonyon túl más jelentést is kódolnak a Pr funkcionális elembe, vagyis nem tisztán a predikatív viszony jelölése motiválja ezen elemek megjelenését, mint azt den Dikkenél is megjegyeztem.

Egy újabb szintaktikai projekció bevezetését, mint a PrP, formai (szintaktikai) okok kell, hogy alátámasszák¹⁰, önmagában a szemantikai motiváció nem elégséges (és ugyanakkor nem is feltétlenül szükséges). Lássuk mégis, hogy mi lehetne a predikatív viszonyt közvetítő elem szemantikai reprezentációja.

3.1.2. A predikatív viszony szemantikai realizációja: Partee (1987), Chierchia (1985)

Bowers Chierchia (1985), valamint Chierchia és Turner (1988) munkájára támaszkodik, mely azt az intuíciónkat ragadja meg, hogy a tulajdonság hol elsőrendű propozicionális függvénynek, hol absztrakt entitásnak feleltethető meg. Bowers a következő jelentést társítja a Pr fejhez:

„the semantic function of Pr is to turn a property expression of type π , assigned to the constituent XP, into a propositional function (an unstaured expression) of type $\langle e,p \rangle$, whose argument position is then saturated by the entity expression assigned to NP in [spec, Pr]”¹¹

⁹ A dolgozat névtelen lektora azt veti föl, hogy „ha a V osztályba tartozó szavak predikatívok, akkor nincs is szükség egy független predikációjelölőre, a nem V osztályba tartozó szavaknak viszont szükségük lehet egy ilyen segédeszközre”. Ebből a gondolatmenetből azonban pontosan az következne, hogy a V osztályba tartozó szavak mellett nincs szükség PrP projekcióra (vagy ami ugyanaz: az ige maga jelenik meg a Pr fejben lévén predikatív), Bowers azonban pontosan ennek az ellenkezőjét állítja.

¹⁰ Bowers szintaktikai érveinek tételes kritikájára a jelen dolgozat terjedelme nem ad lehetőséget, csak a legalapvetőbb problémát emeltem ki az előző bekezdésben.

¹¹ Ford. (P. M.): A Pr fej szemantikai szerepe az, hogy az XP összetevőhöz rendelt π típusú, tulajdonságjelölő kifejezést $\langle e,p \rangle$ típusú propozicionális függvénné (egy argumentumot váró kifejezéssé) alakítsa, melynek argumentumpozícióját a [spec, Pr]-ben lévő NP-hez rendelt entitás típusú kifejezés tölti be.

Ez a definíció azt feltételezi, hogy a Pr fej komplementumának, azaz az állítmányi XP-nek a szemantikai típusa tulajdonság-entitás (π -típusú). Ha ez igaz, akkor valóban szükség van egy olyan funktorra, mely ezt a kifejezést propozicionális függvényé alakítja. Ezután lesz alkalmazható az állítmány mint propozicionális függvény az alanyra. Chierchiára (1985) hivatkozva Adger és Ramchand (2003) is ugyanezt feltételezi, és a (3a)-beli reprezentációt rendeli a kopulához. Csakhogy a tulajdonság-entitás fogalmának bevezetését Chierchiánál pontosan az a kettősség motiválta, hogy míg predikatív helyzetben propozicionális függvényként viselkednek a tulajdonságok, addig nominalizált formáik entitásszerűek. Bowers és Adger és Ramchand viszont azzal érvel a kopulához rendelt funktor szükségessége mellett, hogy a tulajdonságokat predikatív helyzetben is tulajdonság-entitásnak tekinti (ami ellentmond Chierchia állításának). Ha az állítmányi tulajdonságot eleve propozicionális függvénynek feleltetjük meg (mint azt eredetileg Chierchia tette), akkor nincs szükség a kopulára/Pr fejre. A továbbiakban Chierchia eredeti gondolatmenetét követem.

- (3) a. $\lambda\pi.\lambda x[\text{HOLDS}(\pi, x)]$
 b. $\lambda P.\lambda x[P(x)]$

A másik, a kopulairódalomban bevett reprezentációt Partee (1987) javasolta a kopulás mondatok *be*-jének jelentéseként (lásd (3b)). Partee azonban az igei állítmányok esetén nem állítja a fenti kapcsolóelem szükségességét, noha (ebben a modellben) az igei állítmány szemantikai típusa nem különbözik a névszói állítmányétól. Ha a *János fut* mondat $\langle e, t \rangle$ típusú FUT predikátuma közvetlenül alkalmazható az individuum típusú JÁNOS-ra: $\lambda x.\text{FUT}(x)(\text{JÁNOS})$, akkor nem világos, hogy az ugyancsak $\langle e, t \rangle$ típusú névszói predikátumok esetén ez miért nem lehetséges. Partee (1987) kopula-representációja redundáns abban az értelemben, hogy hatása a mondat végső reprezentációjában nem különíthető el attól az esettől, mintha egyszerű függvényalkalmazás történt volna az állítmányi kifejezés és az alany között.

Ebben a szakaszban egyrészt azt mutattam be, hogy a fenti szemantikai reprezentációk csupán technikai megoldást jelentenek arra, hogy logikai jelentést rendeljünk a kopulához, azonban nem bizonyítják, hogy a mondat jelentésének kompozicionális kiszámításához valóban szükség lenne a kopulának tulajdonított jelentésre. Másrészt szintaktikai érvek sem bizonyítják egyértelműen a predikatív viszonyt közvetítő elem létét. Azokban a szerkezetekben, melyekben a kopula meg sem jelenik, a szemantikailag redundáns

jelentés egy formailag zéró elemhez járul. Ez a magyarázat aligha tekinthető akár leíró, akár magyarázó szinten adekvátnak. Ezért a *van* funkcionális elemként való elemzését elvetem. A következő alpontban sorra veszem a *van* lexikális igei interpretációit.

3.2. *A van lexikális igeként való interpretációi*

3.2.1. *Az állapot fennállását kifejező emelőige*

Moro (1997) és sok más szerző, illetve a magyar esetében Alberti és Medve (2002) azt feltételezi, hogy a *van* emelőige, melynek egyetlen propozicionális argumentuma van (melyet szintaktikailag egy kistagmondat valósít meg), a jelentése pedig az, hogy a propozíció által leírt állapot fennáll. Ezt a reprezentációt a predikatív, azonosító és határozós típus esetében szokás feltételezni.

Két probléma merül fel. Egyrészt miért van az, hogy az igével kifejezett állapotok önmagukban, az ÁLLAPOT FENNÁLL jelentésű ige nélkül alkotnak mondatot, míg a névszókkal és határozókkal kifejezettek nem? Másrészt a névszói és határozói kistagmondatok által kifejezett propozíciókat olyan speciális propozíció-típusnak kellene tekintenünk, mely önálló mondatként soha nem fejezhető ki.

3.2.2. *A valahol levést kifejező ige*

A *van* tranzitív igének is tekinthető, melynek lokatív argumentuma az alany helyét adja meg. A *van* ige azonban nem csak helyhatározói bővítémmel fordulhat elő, hanem sok más határozóval is, például (4). Mint arra Kádár (2009) is rávilágít, ha ezeket az eseteket a lokatív jelentésű tranzitív *van* mintájára akarjuk kezelni, akkor meg kell sokszoroznunk a *van* igét a szótárban, feltételezve, hogy mindegyik más-más tematikus szerepet oszt határozói bővítményének. Ezt a stipulatív lépést elkerüli az előző alpontban tárgyalt emelőígés megközelítés.

- (4) a. *A torta Marinak van.*
b. *Az asztal fából van.*

3.2.3. *Az azonosítást kifejező ige*

A *van*-t az azonosító mondatokban bizonyos elemzések, (például Higgins 1973; Zaring 1996), tranzitív igének feltételezik azonosító jelentéssel, lásd (5).

- (5) $\lambda y. \lambda x[x=y]$

Ezt a megközelítést azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy az azonosító *van* a kötéselvek tekintetében a tranzitív igéktől eltérő viselkedést mutat. Egyrészt a C kötéselv tiltja a két R-kifejezés által képviselt szintaktikai vonzat koindexálását. Ez a probléma olyan megoldásokat kényszerít ki, melyek az azonosító mondatokat speciálisan kezelik. Vagy azt állítják, hogy az azonosító mondatbeli koreferencia pragmatikai jelenség, mely nem jár együtt szintaktikai koindexálással (Fiengo–May 1994), vagy a kötéselv apró, pontosan az azonosító mondatokat érintő módosításával operálnak (Pereltsvaig 2001). Másrészt Moro (1988) szerint a B kötéselv is sérül. Egy valódi tranzitív ige külső argumentuma kötheti a belső argumentumban szereplő névmást (lásd (6a)), a *be* esetén azonban nem ez a helyzet (lásd (6b)), noha a (6b)-vel megegyező jelentésű (6c) megint csak tökéletes mondat. Moro szerint a (6b) agrammatikussága azt bizonyítja, hogy a névmást tartalmazó DP nem az ige vonzata, hanem maga az állítmány, és így az alany valóban a névmás lokális tartományán belül van, ezért nem lehetséges a koreferencia.

- (6) a. [*The Morning Star*]_i *lost* [*its*_i *source of light*]
 'A Hajnalcsillag elvesztette a fényének a forrását.'
- b. **[The Morning Star]*_i *is* [*its*_i *source of light*].
 'A Hajnalcsillag a fényének a forrása.'
- c. [*The Morning Star*]_i *is equal to* [*its*_i *source of light*].
 'A Hajnalcsillag azonos a fényének a forrásával.'

3.2.4. A létezés jelentésű ige

Az egzisztenciális mondatokban a magyarban egy LÉTEZIK jelentéssel bíró lexikális intranszitiv *van*-t szokás feltételezni (lásd például (7a)-t Szabolcsi (1992) alapján, vagy (7b)-t Piñón (2008) alapján).

- (7) a. $\lambda x[x=x]$
 b. $\lambda x.\lambda t[\text{EXIST}(x, t)]$ ¹²

Ugyan a legtöbb szerző egyetért egy LÉTEZIK jelentésű ige létezésével, nem tekinthető véletlennek az a tény, hogy sok nyelvben ugyanaz az ige jelenik meg a létezést, az azonosítást és az állapot fennállását kifejező mondatokban. A nominális mondatokat tárgyaló modellnek számot kell adnia erről a szisztematikus többértelműségről is.

¹² Az EXIST relációt az idő- és individuum-változóban való oszthatóság tulajdonsága definiálja (Piñón 2008).

3.2.5. Fő probléma: elhagyhatóság

Fontos hangsúlyozni, hogy a *van* lexikális igeként való elemzése az igenek tulajdonított jelentéstől függetlenül problematikusává válik azokban a nyelvekben és azokban az esetekben, ahol a *van* nem jelenik meg (például a magyarban harmadik személyben kijelentő mód jelen időben). Nehezen védhető állítás, hogy a mondat igéjét kötelező elhagyni a szerkezetből, hiszen a főige a mondatépítés kiindulópontja. Ezért a *van* bármilyen lexikális igei interpretációját is elvetem. A 4. pontban a harmadik lehetőség mellett érvelek részletesen a magyarra vonatkozólag: a *van* egyszerűen az inflexiók morféma hordozójának tekinthető.

4. A javaslat: a *van* mint expletív elem

Összefoglalva tehát a következő kérdésekre keresem a választ a magyar *van* esetében:

- Hogyan járul hozzá a *van* ige a különböző szerkezetek jelentéséhez?
- Mi a *van* szintaktikai szerepe?
- **Lehet-e egységes magyarázatot adni a *van* előfordulásaira?**

Az előző pontban arra jutottam, hogy a Bowers által feltételezett, a predikatív viszonyt kifejező PrP funkcionális projekció létre nem találtam igazán meggyőző érveket, sem szintaktikaiakat, sem szemantikaiakat. Tehát a *van* kopulaként, azaz az alany–állítmányi viszonyt közvetítő funkcionális elemként nem elemezhető. Továbbá megállapítottam, hogy ha ezek után a *van*-t lexikális elemnek tekinteném, akkor legalább háromféle *van*-t kellene felvennem a szótárban a különféle mondat típusok elemzéséhez (ÁLLAPOT FENNÁLL – predikatív és határozós mondatok; AZONOS – azonosító mondatok, LÉTEZIK – egzisztenciális mondatok), ráadásul a predikatív és azonosító esetben azzal a példa nélküli helyzettel szembesülnénk, hogy a mondat főigéjét olykor kötelező elhagyni. Ezt elkerülendő Kádár (2006) e két mondat típusban nem feltételez *van* igét, hanem azt állítja, hogy a *van* sem nem funkcionális, sem nem lexikális elem, hanem csupán egy expletívum. Azokban a mondat típusokban viszont (határozós, egzisztenciális), amelyekben a *van* mindig jelen van, Kádár (2009) lexikális igét feltételez. Így elemzése az angol *do*-éhoz hasonló, ami egyrészt lexikális ige, másrészt a *do-support* jelenségében jelentés nélküli expletívum. Azonban komparatív szemszögből ez az eredmény sem megnyugtató, hiszen bizonyos nyelvekben, még a határozós és az egzisztenciális mondatokban sem jelenik meg se lexikális ige, se kopula. Ilyen nyelv például az orosz, illetve a nyenyec, mint azt a (8)-as példák mutatják:

- (8) a. *mat? nenecan side mato?* (Hajdú 1968: 74)
hat férfi-GEN két sátor-PX3PL
'hat férfinek van két sátra'
- b. *side xabi* (Hajdú 1968: 79)
két osztyák
'volt egyszer két osztyák'

Egyrészt ebből a tényből kiindulva, másrészt az által motiválva, hogy egy-
séges keretbe foglaljam a *van* minden előfordulását, azt állítom, hogy a *van*
mindig expletívum.

- (9) Javaslat: A magyar nyelv szinkrón leírásában **nincs *van* ige**. A *van*
csupán egy formai elem, mely
- i. önálló jelentést nem hordoz, önálló funkciója sincs, hanem
  - ii. csupán más, hangalak nélküli vagy kötött elemek hordozójaként
jelenik meg, ha amúgy nincs a szerkezetben olyan testes elem, mely
ezeket hordozná.

Ez az álláspont kétféleképpen védhető. Vagy úgy, hogy belátjuk, hogy
egy adott mondattípusban a *van*-nak tulajdonított jelentés felesleges, a mon-
dat jelentésének kiszámításához nincs rá szükség, vagy úgy, hogy a *van*-nak
tulajdonított jelentést más formai elemhez társítjuk. Az előbbi mellett érvelek
a predikatív és határozós mondatok esetén, vagyis mindazokban az esetekben,
amikor a *van* kopulafunkcióban (azaz a predikatív viszony közvetítőjeként)
szerepel. Az utóbbi mellett pedig az azonosító és az egzisztenciális mondat-
típusnál érvelek. Az egzisztenciális jelentést egy zéró igekötőre ruházom át
(lásd a 4.4. alpontot), míg az azonosítás mozzanataért a determináns a felelős
(erre csak utalok a 4.2. alpontban). Az igei állítmányú mondatok esetén nincs
vita az irodalomban, a *van* nyilvánvalóan expletívum.

Az alábbiakban sorra veszem az öt *van*-t tartalmazó mondattípust, és
megvizsgálom, hogy javaslatom mellett milyen érvek hozhatók föl.

4.1. Predikatív mondatok

Kádár (2006) a *van* expletív elemként való elemzését javasolja erre a tí-
pusra. A *van* elhagyhatóságát az magyarázza, hogy a főnevek és melléknevek
is képesek bizonyos egyeztető morfémákat és időjelet felvenni, egyrészt a
zérómorfémákat, másrészt a számbeli egyeztetést. Kádár érvei a következők:

1. Az emelőigék (például *látszik, tűnik, tart*) kistagmondat-vonzatának állítmánya datívuszban áll, míg a *van* (továbbá a *lesz* és a *marad*¹³) mellett az állítmányi névszó alanyesetű (vö. (10a) és (10b)), tehát a *van* nem tekinthető (ugyanolyan típusú) emelőigének.

(10)a. *Szép(*nek) voltál.*

b. *Szép*(nek) látszottál.*

2. A *van* semmilyen plusz szemantikai tartalmat nem hordoz.

3. A melléknevek és főnevek képesek bizonyos morféákat felvenni, például számbeli egyeztető morféát: *szépek vagyunk, ők szépek*. Ezek után feltételezhető, hogy zéró morféákat is felvehetnek.

Az alább következő érvek mind azt bizonyítják, hogy a *van*-t nem tartalmazó, jelen idejű, harmadik személyű mondatokban a névszó viseli az időjelet:

4. Az időjeles kifejezéseket nem lehet kontrasztív topikba helyezni (ezt mutatja (11a)), hanem csak valamilyen másoló mechanizmussal oldható meg az időjelet viselő kifejezés ((11)-ben az ige) tartalmának topikalizálása (lásd (11b)). A (12)-es példa azt mutatja, hogy a predikatív névszói állítmány ugyanígy viselkedik jelen időben: önmaga nem vihető kontrasztív topikba, mint azt már É. Kiss (1981) is észreveszi (lásd (12a)), csak másolás lehetséges (lásd (12b)). (11) és (12) párhuzama érv amellet, hogy a névszói állítmányú mondatban a névszó viseli a jelen idő zéró jelét. Ezt továbbá alátámasztja (12c) is: ha megjelenik a *van*, akkor az hordozza az időjelet és személyragot, így már önmagában a névszó vihető kontrasztív topikba.

(11)a. **Futott/ JÁNOS.*

b. *Futni/ JÁNOS futott.*

(12)a. **Szép/ JÁNOS.*

b. *Szépnek/ JÁNOS szép.*

c. *Szép/ JÁNOS volt.*

5. További érv amellet, hogy a névszó viseli a zéró időjelet, hogy a fókuszált kifejezés jelen időben kötelezően a névszó előtt áll (lásd (13a)). (Mint tudjuk, a fókuszpozíció a finit mondatban az időjeles elemet megelőző pozíció.) Ha viszont már megjelenik a *van*, mint (13b)-ben, akkor az jelöli ki a fókusz helyét, mivel az hordozza az időjelet.

¹³ Az angolban is ez a két ige (a *become* és a *remain*) az, amelynek viselkedése a *be*-éhez hasonlóan eltér a többi emelőigétől.

- (13)a. *JÁNOS büszke a fiára / *a fiára büszke.*
b. *JÁNOS volt büszke a fiára / a fiára büszke.*

6. Hetzron (1970) szerint az *-e* kérdőpartikula az időjeles elem után áll. (Legalábbis ott biztosan állhat.) (14) mutatja, hogy a *van* hiányában e teszt alapján is a névszó az időjeles elem.

- (14)a. *Nem tudom, hogy János valóban mérges-e a fiára.*
b. *Nem tudom, hogy János valóban mérnök-e a gyárban, vagy csak felvág.*

7. Végül Varga László (Varga 1979) (15)-beli megfigyelése fonológiai érv emellett, hogy a névszó viseli a jelen idő jelét. (Ezt az érvet Kádár nem említi.) Ha a kontraszt a jelen és a múlt idő között áll fenn, mint (15B)-ben, akkor a múltidőjelet viselő *volt*-ot és a névszó utolsó szótagját hangsúlyozzuk. Ennek oka, hogy a múlt idővel kontrasztban álló, és ezért hangsúlyos jelenidőjel zéró morféma, mely a szó végéhez tapad.

- (15)A: *János katona volt.*
B: *János nem katona VOLT, hanem katoNA.*

Mindezek alátámasztják a *van* expletívumként való elemzését. A *van* pontosan akkor jelenik meg, ha testes időjel vagy személyrag van a mondatban. Ezek szerint a magyar névszók korlátozottan, de felvehetnek inflexiók morfémákat. Hordozzák a számbeli egyeztetést, illetve a testetlen idő- és módjelet, valamint a testetlen személyragot.

A fenti érvek többsége megengedné a zéró kopula feltételezését is, mondván, hogy a névszó a kopula előtti igemódosítói pozícióban van, ezért tűnik úgy, mintha időjelet viselne. Ám a fókuszot tartalmazó példák (4. és 5. érv) bizonyítják, hogy a névszó nem lehet igemódosító a zéró kopula előtt, hiszen akkor egyrészt kerülhetne kontrasztív topikba, másrészt (13a)-ban a zéró kopula mögött szabad kellene, hogy legyen a szórend.¹⁴

---

¹⁴ Dolgozatom névtelen lektora felveti, hogy bizonyos környezetekben nem viselkednek egységesen a főnévi és a melléknévi állítmányok, vö. (ia)-t és (ib)-t.

- (i) a. *Szépnek JÁNOS szép.*
b. *?Katonának JÁNOS katona.*

Véleményem szerint ez a kontraszt azzal van összefüggésben, hogy a fókuszált alany esetén az AP/NP állítmányú mondat jelentése megegyezik a DP állítmányúval, mivel a fókuszból következik a kimerítő azonosítás, amit a DP is megkövetel, lásd (ii). Főnevek esetén kézenfekvőbb az individuum-olvasat, mint a tulajdonság-olvasat, ezért (ib) helyett általában (iib)-t használnánk.

- (ii) a. *Szépnek JÁNOS a szép.*
b. *Katonának JÁNOS a katona.*

4.2. Azonosító mondatok¹⁵

Az azonosító mondatok viselkedése kétségtelenül eltér a predikatív mondatokétól. A legfontosabb különbség a magyarban az, hogy míg a predikatív mondatok semleges (tagadást, kontrasztív fókuszot nem tartalmazó) szórendjében az állítmányi névszó áll az ige előtti pozícióban: DP_{alany} + AP/NP_{állítmány} + *volt* (lásd (16)), addig a semleges azonosító mondatban az alanyi DP van szerkezeti fókuszban (azaz az időjeles elem előtt), ám nem kontrasztív interpretációjú: DP_{alany} + *volt* + NP_{állítmány}. Ez utóbbi típusban az állítmányi DP a *van* mögött marad, lásd (17), mégis itt is ez képviseli az új információt (lásd (17b)). Ezt a típust, a kontrasztív fókuszot tartalmazó (18)-beli példától megkülönböztetendő Kálmán (2001) alapján *hókuszos* mondatnak nevezem. Fontos hangsúlyozni ennek a típusnak a létét, mivel Kádár (2006) elemzése nem tesz különbséget a kontrasztív fókuszos és a hókuszos mondat szerkezete között.

(16) *'János 'igazgató volt.*

(17)a. *'János volt az 'igazgató.*

b. *János minden héten leszűrt. Megtehetette, hiszen 'ő volt az 'igazgató.*

(18)a. A: *Ki volt az igazgató?*

B: *JÁNOS volt az igazgató.*

b. A: *Ki volt János, az igazgató vagy a titkár?*

B: *János AZ IGAZGATÓ volt.*

Az azonosító mondatok kapcsán a legelső kérdés az, hogy az alany–állítmány¹⁶ aszimmetria vajon miből következik, illetve mit fejez ki, hiszen a

¹⁵ Jelen dolgozatban minden DP állítmányú mondatot azonosító mondatnak nevezek szembeállítva a csupasz NP vagy AP állítmányú predikatív típusal. Higgins (1973) klasszikus osztályozását követve a DP állítmányú mondatoknak három alcsoportját különböztethetjük meg: specifikáló, identifikáló és ekvatív. Az azonosító mondatok részletes vizsgálata túlmutat a jelen dolgozat keretein (részletesebben lásd Peredy 2008a).

¹⁶ Azt, hogy melyik DP az alany, az határozza meg, hogy melyikkel történik egyeztetés:
(i) *Én voltam az igazgató.*

Ha azonban az azonosító mondat két azonos számú és személyű DP-t tartalmaz, akkor nem egyértelmű, hogy melyik az alany. Az egyik támpont, hogy a magyarban (szemben az angol specifikáló mondatokkal) mindig a referenciálisan értett DP az alany, míg az állítmányi DP szerepolvasatú. A másik támpont az, ha a mondat információszerkezetének megváltoztatása nélkül, más személyű kifejezést helyettesítünk a DP-k helyére:

(ii) a. *A pszichodráma tanfolyamon János volt te.*

b. *A pszichodráma tanfolyamon te voltál János.*

valódi azonosítást kifejező (ekvatív) példákban (például *The Morning Star is the Evening Star*, *Dr Jekyll is Mr Hyde*) a két DP szerepe teljesen felcserélhetőnek tűnik. Adger és Ramchand (2003) azonban azt állítja, hogy az azonosító típus interpretációja is mindig aszimmetrikus. Állításuk szerint a skótban valódi azonosító mondatok nincsenek is, vagyis ezek nem fejezhetők ki a „szokásos”, aszimmetrikus interpretációjú azonosító szerkezettel (lásd (19a)), csak a (19b)-beli szimmetrizált megoldással.

(19)a. *'S e Cicero Tully.

COP-PRES AUG Cicero Tulliusz

'Cicero Tulliusz.'

b. 'S e Cicero agus Tully an aon duine.

COP-PRES AUG Cicero és Tulliusz a ugyanaz férfi

'Cicero és Tulliusz ugyanaz a személy. / Cicero az Tulliusz. / A

Cicero a Tulliusz.'

Kádár (2006) Adger és Ramchand felvetését követve a magyar azonosító mondatokban is mindig feltételez aszimmetriát: az állítmányi DP szerinte mindig predikatív. Ez a feltételezés Partee (1987) azon állításán alapul, mely szerint a DP-k nem csak referenciálisak (vagy $\langle\langle e, t \rangle, t \rangle$ típusú általánosítottkvantorinterpretációjúak) lehetnek, hanem bizonyos környezetekben tulajdonságként ($\langle\langle e, t \rangle$ típusú kifejezésként) is értelmezhetők. Ezek szerint a predikatív és az azonosító típus szemantikailag egyaránt egy entitás típusú alanyt és egy tulajdonság típusú állítmányt tartalmaz. Továbbá Kádár megállapítja, hogy az azonosító mondatok kötelező fókusz tartalmaznak. Kádár elemzésének hátránya, hogy egyrészt nem foglalkozik a kontrasztív fókusz tartalmazó (18) és a nem kontrasztív, hókuszos (17) mondatok közti különbséggel, másrészt a kötelező fókuszprojekció feltételezése, azaz a semleges DP állítmányú mondat hiánya, stipuláció. Vegyük észre, hogy Kádár (2006) és Alberti–Medve (2002) egyaránt téved, amikor azt állítja, hogy nincsen DP állítmányú semleges mondat, hiszen Parteenak kétségtelenül igaza van abban, hogy bizonyos DP-k lehetnek tulajdonságjelölők: például a birtokos szerkezetek (20a), felsőfokú kifejezést tartalmazó DP-k (20b), vagy a személynevek az „ilyen és ilyen nevű” értelemben (20c). Ekkor azonban a mondatok a semleges predikatív mondatok típusába sorolhatók nem csak jelentésük, de szórendjük alapján is, vö. (20) és (16).

(20)a. *Ez a férfi az osztálytársam volt.*

b. *Tádé a legjobb matekos volt az egész iskolában.*

c. *Az előző pénzügyminiszter Elemér volt.*

Lényeges eltérés a predikatív és az azonosító mondatok között az, hogy szemben az AP és NP állítmányokkal, az időjel a *van*-t nem tartalmazó mondatokban sem tapad a DP állítmány végéhez. Erre utal, hogy egyrészt kontrasztív topikba helyezhető jelen időben is (lásd (21)), másrészt az *-e* kérdőszócska tesztje szerint az időjel a szerkezeti fókuszban álló kifejezéshez tapad, nem az állítmányi DP-hez. (22a-a') mutatja a hókuszos, (22b-b') a kontrasztív alanyi fókuszos példákat. (22c)-ben az állítmány a kontrasztív fókusz, ez az eset nem használható tesztként.

(21) *Az igazgató / JÁNOS.* – vö. (12a)

(22)a. *Nem tudom, hogy János-e az igazgató?*

a'. *...*hog*y János az igazgató-e?

b. *Nem tudom, hogy JÁNOS-e az igazgató?*

b'. *...*hog*y JÁNOS az igazgató-e?

c. *Nem tudom, hogy János AZ IGAZGATÓ-e?*

E tények alapján, míg a predikatív típusra vonatkozóan Hetzron (1970), Kálmán (2001) és Kádár (2006) is egyetért a *van* csupán formai elemként való elemzésével (lásd az előző pontot), az azonosító mondatban már Hetzron és Kálmán is kopulát feltételez (mely fonológiailag törlődhet), míg Kádár a zéró kopulát elkerülendő egy plusz funkcionális projekciót vezet be, melynek üres Pred-feje azonban gyakorlatilag a kopulának felel meg. Ezen PredP Kádárnál a Bowers-féle, logikai alany-állítmányi viszonyt megjelenítő projekció, ám semmivel nem indokolja, hogy miért kell PredP-nek lennie az azonosító mondatban, ha a predikatív típusban ilyet nem feltételez. Abban viszont Kádár is a jelen dolgozat álláspontját képviseli, hogy nem magát a *van*-t tartja kopulának, vagyis a Pred-fej testes alakjának, hanem a predikatív típusról mondottakhoz hasonlóan a *van* csak morfológiai töltőelemként jelenik meg.

A (21–22)-es példák bizonyítják, hogy az időjel nem az állítmányi *az igazgató* DP végén jelenik meg affixumként, hanem a fókuszált kifejezést követi. Nem kell azonban emiatt feltétlenül kopulát vagy PredP-t feltételeznünk, az sem zárható ki, hogy a fókuszált DP-hez kliticzálódna a zérómorfémák.

A (15)-ös fonológiai tesztet alkalmazva a hókuszos azonosító mondatra érdekes eredményt kapunk, mely alátámasztja, hogy a jelenidőjel a szerkezeti fókuszpozícióban álló alany utolsó szótagja és az állítmányi DP determinánsa közé esik:

(23)A: *'Etele volt a kapitány.*

B: **'Etele nem VOLT a kapitány, hanem a kapiTÁNY.*

B':⁹ *'Etele nem VOLT a kapitány, hanem EteLE / Ő A kapitány.*

Ebben a pontban azt próbáltam bemutatni, hogy noha a predikatív és az azonosító mondatok szerkezete más, a *van* expletívumként való elemzése az utóbbi típusban is fenntartható. Az azonosító mondatok részletesebb vizsgálatát Peredy (2008a) tartalmazza, itt csak megjegyzem, hogy a *van*-tól elvitatott azonosító jelentésért minden bizonnyal a szerkezeti fókusz és a határozott névelő a felelős. A névelő ugyan nem kötött morféma, de nem is szabad olyan mértékben, mint az A- és N-fej, hiszen a D-t mindig közvetlenül követi a komplementuma. A névelő kulcsszerepét bizonyítja az alábbi kontraszt is:

(24)a. **P. Howard Rejtő Jenő.*

b. *(A) P. Howard a Rejtő Jenő.*

4.3. Határozós mondatok

A határozós mondatokkal Kádár (2009) foglalkozik. Az előző két típustól eltérően a *van*-t itt nem expletívumnak tekinti, hanem a határozottsági korlátozást (HK) mutató (azaz az argumentum nem-specifikusságát megkövetelő), LÉTEZIK jelentésű intranszitiv *van* igének, mely szemantikailag defektív és hangsúlykerülő. Komlósy (1989) hangsúlykerülőnek nevezi az igék osztályát, melyek semleges mondatban nem viselhetik a mondat főhangsúlyát, hanem egyik meghatározott bővítményük tölti ki az igemódosítói pozíciót. A határozós mondatokban a határozók Kádár szerint adjunktumok, és hármasként látja annak, hogy a határozó az igemódosítói pozícióban jelenik meg.

Egyrészt azt, hogy a *van* mint HK-ige nem specifikus belső argumentumot kívánna, míg a határozós mondatok alanya specifikus¹⁷, ám a nem specifikussági kívánalom a fókuszos mondatban, tehát például a határozó

---

¹⁷ Írásom névtelen lektora megjegyzi, hogy a nem specifikus alanyt tartalmazó határozós mondatok, lásd (i), egyfajta egzisztenciális mondatnak tekinthetők, mely típus nem összekeverendő a 4.4.-ben tárgyalt egzisztenciális mondattal, sem a (ii)-beli példával illusztrált egzisztenciális aspektusú mondattípussal.

(i) a. *Róka van a kertben.*

b. *Két gyerek van a szobában*

(ii) *Volt már Mari Londonban.*

Továbbá úgy véli, hogy a határozós mondattípusra vonatkozó, ezen alpontbeli érvelés csak a határozott alanyú mondatokra érvényes, erre a típusra nem. Peredy (2008b) ezzel szemben amellett érvel, hogy az (i)-beli példák is a határozós mondattípus speciális információs szerkezettel rendelkező esetei.

fókuszálásakor, a fókusz preszuppozíciója miatt semlegesítődik (vö. *'Van Ø/egy/*a 'fiú a 'kertben vs. A KERTBEN van *Ø/egy/a 'fiú*). Ezzel az érvvel kapcsolatban két problémát látok. Egyrészt, ha az információszerkezet határozza meg, hogy lehet-e specifikus a belső argumentum vagy nem, akkor a specifikusság mégsem lehet a *van* ige lexikális tételében kikötve, mint azt Kádár feltételezi. Emiatt beszél Szabolcsi (1992) ún. áligékről a fókuszos mondatokban, melyek nem azonosak a LÉTEZIK jelentésű HK-igékkel, mert pont a LÉTEZIK jelentést veszítik el. Másrészt, ha a határozó valóban a HK semlegesítése végett kerülne a *van* elé, akkor nem igemódosítónak, hanem fókuszsnak kellene lennie, ugyanis az igemódosítók nem előfeltételezik az ige által kifejezett eseményszerűséget. A határozók viszont, mint arra egyébként Kádár is rámutat, igemódosítóként is megjelenhetnek, ezt mutatja az alábbi tagadási teszt:

(25)a. *Józsi a munkahelyén van.*

b. *Józsi nem a munkahelyén van.* – a fókuszos olvasat tagadása

c. *Józsi nincs a munkahelyén.* – a semleges olvasat tagadása

Másrészt Kádár a *van* ige hangsúlykerülő tulajdonságával is magyarázza a határozók igemódosítói helyzetét. Azonban Kádárnál a határozó nem vonzata a hangsúlykerülő *van* igének, míg Komlósy (1989)-nél az igemódosítóba kerülő bővítmény mindig vonzat, sőt, nem akármelyik vonzat, hanem egy kitüntetett közülük. Például az *A nyíl a kilátó felé mutat* semleges mondat, az *a kilátó felé* a kitüntetett vonzat, míg az *A NYÍL mutat a kilátó felé* csak fókuszos lehet. Komlósy megfigyelésének háttérében pont az áll, hogy az ige+argumentumai egység együttes szemantikai tartalma leginkább a kitüntetett argumentum jelentésével ragadható meg. Egy adjunktum tehát semmiképpen sem játszhatja a kitüntetett bővítmény szerepét, mert akkor a jelentés kialakításában betöltött kulcsszerepe miatt Komlósy szerint argumentumnak kellene lennie.

Harmadrészt Kádár a *van* ige jelentéstani kiüresedésére is hivatkozik Szabolcsi (1984) alapján, mely szintén a határozó megjelenését indokolná. Ám az egzisztenciális mondatokban ugyanez a *van* ige Kádár szerint is viselheti a főhangsúlyt, és LÉTEZIK jelentése képezheti a mondat fő állítását (például *Van kenyér, Van egy kis baj*).

Kádár nem tisztázza, hogy a fenti három tulajdonság (HK, hangsúlykerülés, jelentéstani kiüresedés) milyen viszonyban van egymással.¹⁸ A határozós

¹⁸ A határozottsági korlátozás és a határozók összefüggéséről lásd részletesen Peredy (2009)-et.

mondatokban azért feltételezi a LÉTEZIK jelentésű *van* igét, mert a határozós és a predikatív mondatokat különböző szerkezetűnek tartja, a határozós esetben nem feltételez expletív *van*-t az alábbi érvek miatt.

i. A *van* kötelező a jelenidejű, kijelentő módú harmadik személyű mondatban is.

ii. A predikatív és a határozós típus eltérően viselkedik a topikalizált predikátumot ismétlő szerkezetekben¹⁹, vö. (26–27).

(26)a. *Boldognak boldog vagyok, csak fáradt.*

b. **Boldog lenni/vanni boldog vagyok, ...*

(27)a. ^{??}*Otthonnak otthon vagyok, de nem nyitok ajtót.*

b. *Otthon lenni/vanni otthon vagyok, ...*

Ellenérveim a következők.

1. A kötelezőségről nem következik a szemantikai tartalom megléte. Például a kötőhangzókat sem ruházzuk fel szemantikai tartalommal (tehát nem tekintjük őket önálló morfémának), noha kötelezően jelennek meg. Vagyis attól, hogy a *van* a határozós szerkezetekben kötelező (bár nem is mindig az, lásd alább, de legalábbis az elhagyása sem kötelező), még lehet pusztán formai (és nem jelentéstani) oka a megjelenésének.

2. Továbbá bizonyos kontextusokban a *van* kijelentő, egyes szám harmadik személyű, jelenidejű alakja elhagyható (lásd (28)). Ha a mondat főigéjének az elliptálásáról lenne szó, akkor nem lenne világos, hogy miért pont a csupán zéró morfémákat viselő alak hagyható el.²⁰

(28)a. *A kulcs a lábtörlő alatt. / Tej a hűtőben.*

b. *Itt a kés. / Ott a szótár az orrod előtt.*

c. *Egy mindenkiért, mindenki egyért.*

d. *Az ajtó tárva-nyitva.*

3. Ha a határozók jelentéstanilag ugyanúgy tulajdonságot jelölnek, mint a predikatív mondatok AP-je vagy NP-je, akkor semmi nem motiválja, hogy a *Mari Balatonon van* mondatban a BALATONON(MARI) propozíció mellett meg kelljen jelennie a LÉTEZIK(MARI) propozíciónak, míg a *Mari vidám* mondatban a VIDÁM(MARI) propozíció mellett nem kell megjelennie.

---

¹⁹ Angolul: *predicate clefting/fronting*

²⁰ Az elhagyhatóság pontos feltételei további vizsgálatot igényelnek.

Kádár elemzése tehát nem bizonyítja egyértelműen, hogy a *van* ne lehetne a határozós mondatokban is expletívum, illetve a felkínált alternatíva (a LÉTEZIK jelentésű *van* ige) nem meggyőző. Javaslatom szerint a határozós mondatok a predikatívokkal párhuzamba állíthatók. A különbség csupán morfológiai. Arról van szó, hogy a határozók általában még a zéró morfémákat sem képesek viselni, ezért a *van* expletívum a zéró jelek és ragok hordozójaként is, tehát minden esetben megjelenik. Ezen morfológiai különbség a főnevek/melléknevek és a határozók között nem is meglepő, hiszen a határozói frázis feje leggyakrabban valamilyen posztpozíció (esetrag vagy névutó), melyekről tudjuk, hogy nem képesek további toldalékokat felvenni. Pont maga Kádár (2009) érvel amellett, hogy a határozószók lexikális kategóriája a P-ekkel összevonható. Azaz csupán arról van szó, hogy míg az A, N és V kategóriájú szabad morfémák vehetnek fel igei toldalékokat, addig a P kategóriájúak, mivel kötött morfémák, nem.

A (26)–(27)-es a topikalizált predikátumot ismétlő szerkezetek is csak azt bizonyítják, hogy a határozó sem a *-nak* esetragot, sem a *-ni* főnéviigenévképzőt nem tudja felvenni, ezért megjelenik az expletívum (amely az igei paradigmába illeszkedik, ezért nem *van+nak*, hanem *vanni/lenni* alakban jelenik meg). A (28)-as példák pedig arra utalnak, hogy ugyan korlátozottan, de mégis viselhetik olykor a határozók is a zéró morfémákat. (A nyelvi változás abba az irányba mutat, hogy a határozós, expletívum nélküli mondat egyre ritkább, míg Nádasy (2006) szerint „a régebbi nyelvben ez természetes volt”.)

4.4. Egzisztenciális mondatok

Nem tudok olyan elemzésről, mely ne egy lexikális, LÉTEZIK jelentést hordozó *van* igét feltételezne az egzisztenciális mondatokban. Az, hogy ezek a szerkezetek megkövetelik a főnévi csoport nem specifikus voltát (határozottsági korlátozás), Szabolcsi (1992) szerint (aki Barwise–Cooper (1981) alapötletét követi) a LÉTEZIK jelentés-összetevőből következik: tautologikus állítást kapunk, ha egy már ismert entitás létezését állítjuk.

Az egzisztenciális mondatoknak is speciális információs szerkezete van, ugyanis a mondat főhangsúlyát a *van* viseli, és állhat mögötte csupasz NP is (lásd (29a)), ami általában nem lehetséges: **Olvások újságot*, **Táncoltam kövér lánnyal*.²¹ Ha az ige és a csupasz NP együttes jelentése intézményesült

²¹ Ezek a mondatok is lehetnek jók, de csak vérumfókuszos értelemben, azaz például *igenis, olvasok újságot*, szemben azzal az állítással, hogy nem olvasok.

eseményfőleséget ír le, akkor az NP lehet igemódosító, például *Újságot olvasok*, vagy az időjárásmondatok teljes csoportja (lásd (29b)). Egyébként az igemódosító általában az egzisztenciális mondatokban is agrammatikus (lásd (29c)). Nem intézményesült szerkezetben a csupasz NP csak fókuszban állhat, például *KÖVÉR lánnyal táncoltam*; kontrasztív fókuszként a *van* előtt is állhat az NP (lásd (29d)).

A LÉTEZIK jelentés nem csupán a *van*-hoz, hanem az igék széles köréhez járulhat, ekkor tartjuk az igét HK-igének (vö. Szabolcsi 1992, lásd (30)). Ez utóbbi azért probléma, mert ezek az igék nem állandóan tartalmazzák a LÉTEZIK jelentést, hanem csak akkor, ha az egzisztenciális mondatához hasonló, (30)-beli szerkezetben fordulnak elő. (31) mutatja a LÉTEZIK jelentés elvesztését más szerkezetekben a *süt* esetén.

- (29)a. *'Van 'kenyér.*
 b. *Tél / Hideg / Hó / Gyertyagyújtás van.*
 c. **'Kenyér van.*
 d. *KENYÉR van, nem KALÁCS.*

(30) *'Vettem 'kenyeret./'Sütöttem 'kenyeret./'Ettem 'kenyeret./'Érkezett 'kenyér.*

- (31)a. *Éppen sütöm a kenyeret.* – progresszív
 b. *Egy órán át sütöttem a kenyeret, de nem sült meg.* – folyamatos
 c. *Ropogósra sütöttem a kenyeret.* – befejezett

Javaslatom a következő.

- (32)i. A LÉTEZIK jelentést nem igei elem reprezentálja a magyarban, hanem egy testetlen LÉTEZIK igekötő.
 ii. A HK-szerkezetekben a LÉTEZIK jelentés-összetevőt nem az igék (az ún. HK-igék) jelentése tartalmazza, hanem az ige előtt álló zéró igekötő.
 iii. A *van* az egzisztenciális szerkezetekben is expletívum, mely a zéró LÉTEZIK igekötő megjelenítésére szolgál, ha erre más eleme a mondatnak nem alkalmas.

Tekintsük át a LÉTEZIK jelentés igekötői kategóriája mellett felhozható érveket.

1. Az igekötők többségéhez hasonlóan a LÉTEZIK jelentés is perfektiivál (míg az igekötő nélküli, LÉTEZIK jelentést nem hordozó szerkezet folyamatos, vö. (33a-b)).²² Javaslatom annyiban rokon Bende-Farkaséval (Bende-Farkas

²² A (33)–(35) példákban a $\emptyset_{\text{LÉTEZIK}}$ szimbólum jelöli a feltételezett zéró igekötőt.

2002), hogy a határozottsági korlátozást mutató igék elemzésében ő egy tesztetlen perfektiváló elemet feltételez az igemódosítóban.

- (33)a. $\emptyset_{\text{LÉTEZIK}}$ -*Érkezett 'kenyér.* (bef.)
 b. *Éppen 'érkezett a 'kenyér.* (progr.)

2. A LÉTEZIK igekötő nem fordulhat elő más igekötővel együtt (lásd (34)). (Pontosabban lehet két igekötő, de csak az egyik lehet az ige előtt, vö. (36).)

- (34) * $\emptyset_{\text{LÉTEZIK}}$ -*Odaadtam 'kenyeret 'Marinak.*

3. Az igekötők többségéhez hasonlóan szemiproduktívan kombinálódik az igékkel. A HK-igék nyílt osztálya jelen javaslatban pont úgy definiálható, hogy a LÉTEZIK igekötős igék a HK-igék. Alkalmanként szokatlan igekötő+ige kombinációk is értelmezhetők, lásd a Szabolcsi-féle példát a (35)-ösben.

- (35) $\emptyset_{\text{LÉTEZIK}}$ -*Mostam 'magamnak egy 'autót.*

4. A LÉTEZIK igekötő egy tulajdonság típusú kifejezés. Folyamatot leíró igehez kapcsolódva – sok más igekötőhöz hasonlóan – a témaargumentum végállapotát jellemzi (ebből következően perfektivál, vö. 1. érv). A LÉTEZIK igekötős ige által leírt esemény olyan értelmezést nyer, hogy az ige által leírt folyamat eredményeképpen létezik a téma.

5. A egzisztenciális mondat állítmánya a LÉTEZIK igekötő. Szokatlannak tűnhet, hogy egy igekötő ige nélkül fordul elő, ám ha figyelembe vesszük Kádár (2009) érvelését, mely szerint az igekötők határozószó, azaz PP kategóriájúak, akkor azt kapjuk, hogy az egzisztenciális mondatok tulajdonképpen a határozós típus alesetét képezik. Azaz a határozókhöz hasonlóan az igekötők is lehetnek önmagukban állítmányok, pontosan ezek az igekötő+*van*-os szerkezetek, hiszen a *van* itt is csupán expletívum, például *Mindenünk odavan, Minden megvan, Ott van Tádé.*

6. A LÉTEZIK igekötő segítségével az egzisztenciális aspektus (például *Büntetett már meg a rendőr* vagy (36a)) 'volt már olyan, hogy' jelentése is megragadható, ha a LÉTEZIK tulajdonság értelmezési tartományát nem korlátozzuk az individuumokra (bár az eddigi példákban ilyen esetek szerepeltek), hanem kiterjesztjük az eseményekre is. Ha a LÉTEZIK igekötő egy individuum létezését állítja (például (29a), (30), (33a), (35) és (36b)), akkor kapjuk a határozottsági korlátozást mutató szerkezeteket, ha viszont az eseménnyelváltozó létezését állítja, akkor kapjuk az egzisztenciális aspektusú szerkezeteket. Ennek

alaján az egzisztenciális mondatokban a hátravetett igekötő jelenségére is egyszerű magyarázat adódik: mivel a LÉTEZIK igekötő áll az igemódosítói pozícióban, ha szerepel másik igekötő is a mondatban, az az ige mögé kényszerül.

(36)a. *'Hoztam már föl én is bort. Tudom, milyen fárasztó.*

b. *'Hoztam föl 'bort. (Ihatsz belőle.)*

Összefoglalva:

1. Csupasz NP pontosan akkor maradhat semleges mondatban az ige mögött, ha az igemódosítóban a LÉTEZIK igekötő áll. Valójában még az *'Olvastam újságot* mondat is lehet grammatikus vérumfókusz nélkül is, ha a LÉTEZIK igekötővel értelmezzük. Ekkor azt jelenti, hogy volt olyan újságotolvasási esemény, aminek én voltam az ágense.

2. A HK-igei jelentés kompozicionálisan jön létre a LÉTEZIK igekötőből és a csupán a 'cselekvés módja' jelentést hordozó igéből.

3. Az egzisztenciális mondatok tulajdonképpen a határozós típus alesetét képezik, az állítmány a LÉTEZIK igekötő.

Míg a *van* lexikális igeként való felfogása ellen azzal érveltem, hogy példa nélküli volna, hogy az állítmányt kötelező legyen elhagyni a *van*-t nem tartalmazó szerkezetekben, addig most magam javaslom, hogy a zéró igekötő lehet a mondat állítmánya. Nem ellentmondás ez? Nem, ugyanis az utóbbi esetben egy eleve zéró elem hordoz jelentést, míg az előbbiben egy jelentéssel bír, nem zéró formát hagyunk ki a mondatból. A zéró formák egy paradigmába illeszkedve azért képesek jelentést hordozni, mert a hiány felismerhető, és ezért jelentéssel ruházható fel. A befejezett mondatok esetében például a testes igekötő hiánya jelzi a zéró LÉTEZIK igekötő jelenlétét (ahogy az időjel hiánya jelzi a zéró jelenidőt). Ha viszont egy testes elemet elhagyunk (és nem elliptikus értelemben), az tulajdonképpen annak felel meg, mintha felcserélnénk a paradigma zéró elemével. Ez félreértéshez vezethet.

4.5. Igei állítmányú mondatok

A teljesség kedvéért röviden kitérek az igei állítmányokra is. Igei állítmányban is megjelenik a *van* múltidő feltételes módban (például *ment volna*). Ez az eset tökéletesen beleillik az elemzésembe figyelembe véve, hogy az igék sem vehetnek fel bármilyen morfémakombinációkat. Ha egynél több nem zéró jelet kellene viselniük, azaz testes idő- és testes módjelet is egyszerre, akkor szükség van a *van* megjelenésére, mely az egyik morfémat (a módjelet) „átveszi”. Ezekben a szerkezetekben nyilvánvalóan az expletívumként való elemzés az egyetlen lehetőség.

5. Összegzés

- A logikai alany és állítmány közötti kapcsoló elem – azaz a kopula – nem más, mint az egyeztetés. Nyelvileg nincs szükség a predikatív viszonyt külön jelölő elemre.
- Ezért tipológiailag jellemzően együtt jár a kopula elhagyhatósága azzal, hogy az adott kategóriájú logikai állítmányon megjelenhet-e inflexióstoldalék. (lásd Clark (1978), idézi Kádár (2006))
- A *van* azért tűnik kopulának bizonyos szerkezetekben, mert ő az egyeztető morfémák hordozója.
- Más szerkezetekben a *van* azért tűnik létigének, mert a testetlen LÉTEZIK ige kötőt testesíti meg.
- A LÉTEZIK jelentés leválasztása a HK-igékről egyszerűsíti a lexikont és „kompozicionálisabbá” teszi a szintaxist és a szemantikát.
- A javaslat egységes keretben kezeli a *van*-os mondatok összes típusát.

Hivatkozások

- Abelard, Peter 1956. *Dialectica*. In L. M. de Rijk (szerk.) *Petrus Abaelardus: Dialectica*. Assen, Van Gorcum.
- Adger, David – Gillian Ramchand 2003. Predication and equation. *Linguistic Inquiry* 34. 325–360.
- Alberti Gábor – Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II*. Pécs, Janus/Books.
- Arisztotelész 1938. De Interpretatione, ed. H. P. Cooke – Hugh Tredennick (szerk.) *Aristotle: Categories. On Interpretation. Prior Analytics* (Loeb Classical Library No. 325). Cambridge, London.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 653–762.
- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4. 159–219.
- Bende-Farkas, Ágnes 2002. *Verb-Object Dependencies in Hungarian and English: A DRT-Based Account*. PhD disszertáció.
- Bowers, John 1993. The syntax of predication. *Linguistic Inquiry* 24. 591–656.
- Bowers, John 2001. Predication. In Mark Baltin – Chris Collins (szerk.) *The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*. Oxford, Blackwell. 299–333.

- Chierchia, Gennaro 1985. Formal semantics and the grammar of predication. *Linguistic Inquiry* **16/3**. 417–443.
- Chierchia, Gennaro – Raymond Turner 1988. Semantics and property theory. *Linguistics and Philosophy* **11**. 261–302.
- Citko, Barbara 2008. Small clauses reconsidered: Not so small and not all alike. *Lingua* **118**. 261–295.
- Clark, Eve V. 1978. Locationals: existential, locative and possessive constructions. In Joseph H. Greenberg (szerk.): *Universals of Human Language 4: Syntax*. Stanford, Stanford University Press. 85–126.
- den Dikken, Marcel 2006 *Relators and Linkers: The Syntax of Predication, Predicate Inversion, and Copulas*. Cambridge, MA, The MIT Press.
- É. Kiss, Katalin 1981. Structural relations in Hungarian, a „free” word order language. *Linguistic Inquiry* **12/2**. 185–213.
- Fiengo, Robert – Robert May 1994. *Indices and Identity*. Linguistic Inquiry Monograph. Cambridge, MA, The MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hetzron, Robert 1970. Nonverbal sentences and degrees of definiteness in Hungarian. *Language* **46/4**. 899–927.
- Higgins, Roger 1973. *The Pseudo-Cleft construction in English*. PhD disszertáció. MIT. Published by New York: Garland Press, 1979.
- Kádár Edith 2006. *A kopula és a nominális mondat a magyarban*. PhD disszertáció. Cluj-Napoca, Babes–Bolyai University.
- Kádár, Edith 2009. Adverbial versus adjectival copula constructions In Katalin É. Kiss (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Berlin, Mouton de Gruyter. 171–196.
- Kálmán László 2001. *Magyar leíró nyelvtan*. I. *Mondattan* Budapest, Tinta Kiadó.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális Magyar Nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–136
- Komlósy András 1989. Fókuszban az igék. *Általános nyelvészeti tanulmányok* **17**. 171–182.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Maienborn, Claudia 2003. A discourse-based account of Spanish ser/estar. *Linguistics* **43/1**. 155–180.

- Moro, Andrea 1988. Per una teoria unificata delle frasi copulari. *Rivista di Grammatika Generativa* **13**. 81–110.
- Moro, Andrea 1997. *The raising of prediCates: Predicative Noun Phrases and the Theory of Clause Structure*. Cambridge University Press.
- Nádasdy Ádám 2006. Ott a farka. *Magyar Narancs* 2006/08/03.
- Partee, Barbara 1987. Noun phrase interpretation and type-shifting principles. In Jeroen Groenendijk – Dick de Jongh –Martin Stokhof (szerk.) *Studies in Discourse Representation Theory and the Theory of Generalized Quantifiers*. Dordrecht, Foris. 115–143.
- Peredy Márta 2008a. *A határozott névelő mint fókuszpartikula, a határozott névelő mint kopula* c. doktori szeminárium handoutja. MTA Nyelvtudományi Intézet.
<http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/peredy/azonositoallitasok.pdf>
- Peredy Márta 2008b. *Prezentáló szerkezetek* c. előadás handoutja. A magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei c. konferencia. Cluj Napoca (Kolozsvár).
<http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/peredy/letigetescsupasznp.pdf>
- Peredy, Márta 2009. Obligatory adjuncts licensing Definiteness Effect constructions. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Berlin, Mouton de Gruyter. 197–229.
- Pereltsvaig, Asya 2001. *On the nature of intra-clausal relations*. PhD disszertáció. McGill University.
- Piñón, Christopher 2008. Verbs of creation. In Johannes Dölling – Tatjana Heyde-Zybatov – Martin Schäfer (szerk.) *Event Structures in Linguistic Form and Interpretation*. Mouton de Gruyter, 493–522.
- Russell, Bertrand 1919. *The Philosophy of Mathematics*. London, Allen and Unwin.
- Szabolcsi, Anna 1984. From the Definiteness Effect to Lexical Integrity. *Groningen Arbeiten zur Germanistischen Linguistik* **24**. 178–218.
- Szabolcsi Anna. 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga László 1979. Az ellentéti hangsúly különleges helye. *Magyar Nyelv* **75**. 332–334.
- Zaring, Laurie 1996. Two BE or not two BE: Identity, predication and the Welsh copula. *Linguistics and Philosophy* **19**. 103–142.

AZ AZONOSÍTÁS ÉS A KIZÁRÁS VISZONYA A CSAK-OT TARTALMAZÓ MAGYAR MONDATOKBAN

SCHMIDT ERIKA

1. Bevezetés¹

A *csak* szintaktikai viselkedésére vonatkozó eddigi magyarázatok általában feltételezték, hogy a *csak* a szintaktikai komponensben inherensen [+fókusz] jegyű lexikai elemként jelenik meg, kiejtési pozíciójától függetlenül mindig az irtóhangsúlyt viselő elemre vonatkozik, és legkésőbb a logikai forma szintjén a hatókörébe tartozó összetevővel egy összetevőt alkotva a mondat fókuszpozíciójában, [Spec, FP]-ben áll. A szemantikai értelmezés során a *csak*-hoz társított fókuszoperátor a *csak* hatókörében álló kifejezés egy részén vagy egészén kimerítő azonosítást végez.

Amennyiben a *csak*-os és a fókuszos mondatok kimerítően azonosító kifejezéseihez azonos szemantikai operátort rendelünk, és az ige előtti pozíciójukat ugyanazon szerkezeti pozícióként értékeljük, komoly nehézségekbe ütközünk, ha (elsősorban a tagadásban mutatkozó) jelentésbeli különbségeiket szintaktikailag motiválni akarjuk. Ugyancsak problémát jelent, hogy a *csak*-os mondatokban a hatókörfelvétel szerkezeti feltételeit és a *csak* változatos kiejtési pozícióit egyidejűleg biztosítsuk.

A tanulmányban amellet érvelünk, hogy a különböző hangsúlyú *csak*-os, illetve a *csak*-os és *csak* nélkül álló fókuszos mondatok eltérő szintaktikai szerkezettel bírnak, melyeket a szóban forgó mondatok előfeltevés-állítás szerkezetének és információs struktúrájának különbsége motivál. Arra teszünk javaslatot, hogy a *csak*-ot tartalmazó mondatok esetében mind a szemantikai, mind a szintaktikai komponensben elkülönítsük az azonosító és a kizáró funkciót, melyet eddig egységesen a kimerítő azonosítást végző fókuszoperátorhoz társítottak.

A 2. fejezetben a releváns nyelvi adatokat leíró szempontból mutatjuk be. A 3. fejezetben a vonatkozó szakirodalom rövid összefoglalása után kifejtsük álláspontunkat a *csak* nélküli fókuszos és a *csak*-os mondatok jelentéséről, és

---

¹ Köszönettel tartozom Bende-Farkas Ágnesnek, É. Kiss Katalinnak, Gyuris Beátának, Olsvay Csabának és a tanulmány névtelen lektorának megjegyzéseikért, segítségükért.

véleményünket példák elemzésével is alátámasztjuk. A 4. fejezetben megvizsgáljuk, hogy a jelentésről mondottak milyen következménnyel járnak a mondatok szintaktikai elemzésére nézve.

2. Problémafelvetés

A *csak*-ot tartalmazó mondatok prozódiai, szintaktikai és szemantikai jellemzői azt mutatják, hogy a *csak*-os mondatok a *csak* nélküli, kizáró értelmű fókuszos kifejezést tartalmazó mondatokhoz hasonlóan viselkednek. A *csak* nem jelenik meg semleges prozodiájú mondatban, legalább a *csak* vonzata kötelezően az ige előtti pozícióban áll, és arra kimerítő azonosítást értünk. A *csak*-os kifejezést tartalmazó mondatokat ezért a szakirodalom a *csak* nélküli, kimerítő azonosítást kifejező fókuszos szerkezettel² összefüggésben vizsgálja. A *csak*-os mondatok és a fókusz viszonyát illetően az elemzésekben irányadó, egymással szorosan összefüggő kérdések, hogy a szemantikai komponensben feltételezünk-e a kimerítő azonosításért felelős operátort, a szintaktikai komponensben hogyan érjük el, hogy a kimerítően azonosító kifejezések az ige előtti pozícióban jelenjenek meg, illetve ezt a pozíciót hogyan értékeljük, és végül milyen hangsúlykiosztó szabályokat feltételezünk.

Az alapvető hasonlóságok mellett a *csak*-os mondatok számos sajátossággal is rendelkeznek:³

1. A kimerítő azonosítás hatóköre a *csak* változatos kiejtési pozíciói mellett is változatlan marad.

Jelöletlen esetben a *csak* közvetlenül megelőzi az általa módosított összetevőt, a *csak* és a vonzata (a továbbiakban: *csak*-os kifejezés) az igtét közvetlenül megelőző szintaktikai pozícióban áll. Prozodiája a kimerítő azonosítást jelölő fókuszos kifejezések prozodiájához hasonlóan alakul: a kifejezés irtóhangsúlyt⁴ kap, amelyet a *csak* vonzata visel. (A tanulmányban az irtóhangsúlyt " kettős aposztróffal, a *csak* vonzatát KISKAPITÁLISSAL jelöltük).

(1) *Csak "JÁNOS jött el a moziba.*

---

² A továbbiakban fókusz, illetve fókuszos szerkezet alatt a *csak* nélkül álló, kimerítő azonosítást kifejező fókuszt értjük.

³ A tanulmányban csak olyan mondatokat vizsgálunk, amelyek egy *csak*-os kifejezést tartalmaznak, és ahol a *csak* vonzata DP.

⁴ Kálmán-Nádasdy (1994) alapján irtóhangsúly alatt olyan főhangsúlyt értünk, amely után nem áll, és nem is állhat újabb főhangsúly (kivéve, ha ez utóbbi is irtóhangsúly).

- (2) **Csak "JÁNOS eljött a moziba.*

Jelölt esetben a *csak*-os kifejezés két tagja egymástól elkülönülten is megjelenhet: a *csak* – vonzatának kategóriájától függően – az ige mögött álló mondatösszetevők között tetszőleges helyen is megjelenhet, a hatóköri viszonyok azonban nem változnak: a *csak* mindig az ige előtt álló, irtóhangsúlyt viselő vonzattal asszociálódik. A vonzat ebben az esetben kötelezően irtóhangsúlyos, az ige mögött megjelenő *csak* jellemzően hangsúlytalan, de soha nem irtóhangsúlyos. A *csak* lehetséges kiejtési pozíciói a következők:

- (3) **"JÁNOS csak jött el a moziba.*
"JÁNOS jött csak el a moziba.
"JÁNOS jött el csak a moziba.
"JÁNOS jött el a moziba csak.

2. A *csak*-os kifejezés az ige előtti pozícióban két hangsúlymintával is megjelenhet: a *csak* vonzata és maga a *csak* is hordozhatja a mondat irtóhangsúlyát anélkül, hogy a kizárás hatóköre változna.

- (4) *"Csak JÁNOS jött el a moziba. vö. Csak "JÁNOS jött el a moziba.*
'János eljött a moziba, és aki nem János, az nem jött el.'

3. A *csak*-os és a fókuszos mondatok tagadásának különbsége jelentésbeli különbségre utal. A fókuszos mondat tagadásakor az azonosítást tagadjuk (5), míg a *csak*-ot tartalmazó mondatok esetében az azonosítás kimerítő jellegét (6):

- (5) *Nem "János jött el a moziba.*
'Aki eljött a moziba, az nem János.'⁵

---

⁵ A fókuszos mondat esetében a tagadás nem foglalja szükségszerűen magában azt, hogy a 'János eljött' kijelentés igaz, és azt sem, hogy hamis. Az (i)–(ii) mondatok jólformáltak, illetve elfogadhatók.

- (i) *Nem János jött el, hanem Kati.*
(ii) *Nem János jött el, hanem János és Péter.*

A tagadással az azonosítás értéke változik meg, Szabolcsi (1981, 1994) ezt részletesen tárgyalja. A tanulmányban az elsődleges kérdés az lesz (l. 3. fejezet), hogy a tagadásban visszavonható-e, hogy a predikátumban kifejezett állítás a fókuszált elemre igaz (a 'János eljött' kijelentés lehet-e hamis). Az 1. táblázat szembeállító (tag)mondatait és a 3. táblázat példamondatait eszerint állítottuk össze, és azonosítás tagadása alatt azt értjük, hogy a 'János eljött' kijelentés hamis.

- (6) *Nem csak "János jött el a moziba.*
'(János eljött a moziba, és) valaki más is eljött a moziba.'

Ha figyelembe vesszük, hogy a *csak* is kaphat irtóhangsúlyt, és hogy a mondaton belül, illetve diskurzusban a tagadás szembeállításával is állhat, további különbségek figyelhetők meg. A példamondatokat az 1. táblázat mutatja, a 2. táblázat ennek összefoglalása.⁶

	A TAGADÁS HATÓKÖRE: AZONOSÍTÁS	
	MONDATON BELÜL	DISKURZUSBAN
(7) <i>"János jött el.</i>	(10) <i>Nem "János jött el, hanem "Kati (jött el).</i>	(12) <i>"János jött el. Nem, "Kati (jött el).</i>
(8) <i>"Csak János jött el.</i>	(11) <i>#Nemcsak János jött el, hanem "Kati (jött el).</i>	(13) <i>"Csak János jött el. #Nem, "csak Kati (jött el). #Nem, "Kati (jött el).</i>
(9) <i>Csak "János jött el.</i>		(14) <i>Csak "János jött el. Nem, csak "Kati (jött el). Nem, "Kati (jött el).</i>
	A TAGADÁS HATÓKÖRE: KIMERÍTŐ JELLEG	
	MONDATON BELÜL	DISKURZUSBAN
(7) <i>"János jött el.</i>	(15) <i>#Nem "János jött el, hanem Kati is (eljött).</i>	(17) <i>"János jött el. Nem, Kati is (eljött).</i>
(8) <i>"Csak János jött el.</i>	(16) <i>Nemcsak János jött el, hanem Kati is (eljött).</i>	(18) <i>"Csak János jött el. Nem, Kati is (eljött).</i>
(9) <i>Csak "János jött el.</i>		(19) <i>Csak "János jött el. Nem, Kati is (eljött).</i>

1. táblázat

A TAGADÁS HATÓKÖRE	AZONOSÍTÁS		KIMERÍTŐ JELLEG	
	mondaton belül	diskurzusban	mondaton belül	diskurzusban
(7) <i>"János jött el.</i>	✓	✓	#	✓
(8) <i>"Csak János jött el.</i>	#	#	✓	✓
(9) <i>Csak "János jött el.</i>	#	✓	✓	✓

2. táblázat

A fókuszos mondat esetében a kimerítő jelleg megőrzése mellett az azonosítás minden esetben tagadható (lásd (10) és (12)), az azonosítás kimerítő

⁶ Köszönöm a tanulmány lektorának, hogy felhívta a figyelmem a diskurzusban megjelenő tagadás eseteire.

jellege azonban csak párbeszédben ((17) vö. #(15)). A *csak*-os mondatoknál épp a fordítottját figyelhetjük meg: a kimerítő jelleg minden esetben tagadható (lásd (16) és (18)–(19)), míg az azonosítást csak hangsúlytalan *csak* esetén, párbeszédben tagadhatjuk ((14) vö. #(11) és #(13)).

Az azonosítás és a kimerítő jelleg együtt semelyik esetben sem tagadható, ezt mutatja a 3. táblázat. A táblázat szembeállító (tag)mondatainak parafrázisa: 'János nem jött el, és Kati eljött'.

A TAGADÁS HATÓKÖRE	AZONOSÍTÁS ÉS KIMERÍTŐ JELLEG	
	MONDATON BELÜL	DISKURZUSBAN
(7) " <i>János jött el.</i>	(20) # <i>Nem "János jött el, hanem Kati eljött.</i>	(22) " <i>János jött el. #Nem, Kati eljött.</i>
(8) " <i>Csak János jött el.</i>	(21) # <i>Nemcsak János jött el,</i>	(23) # <i>Nem, Kati eljött.</i>
(9) <i>Csak "János jött el.</i>	<i>hanem Kati eljött.</i>	

3. táblázat

Ha a *csak*-os és a fókuszos mondatok kimerítően azonosító kifejezéseikhez azonos szemantikai operátort tulajdonítunk, és az ige előtti pozíciójukat ugyanazon szerkezeti pozícióként elemezzük, komoly nehézségekbe ütközünk, ha a tagadásban mutatkozó jelentésbeli különbségeket szintaktikailag motiválni akarjuk. Ugyancsak problémát jelent, hogy a *csak*-os mondatokban a hatókörfelvétel szerkezeti feltételeit és a *csak* változatos kiejtési pozícióit egyidejűleg biztosítsuk.⁷

3. A fókusz és a *csak* jelentése

A kimerítő fókuszra vonatkozó elemzések abban egyetértenek, hogy a fókuszos mondatok két jelentés-összetevőből építkeznek. Az állítás legfontosabb mozzanata az azonosítás, az azonosítás kimerítő jellegét azonban eltérően magyarázzák: Szabolcsi (1981)-ben az azonosítást és az azonosítás kimerítő jellegét az állítás bikondicionális művelete biztosítja, Kenesei (1986, 2006) és Szabolcsi (1994) az azonosítást az állítás részének, a kimerítő jellegét a fókuszos mondatok előfeltevésének tekinti. Balogh (2009) a magyar és angol fókuszra egységes elemzést javasol: az azonosítás a mondat információs

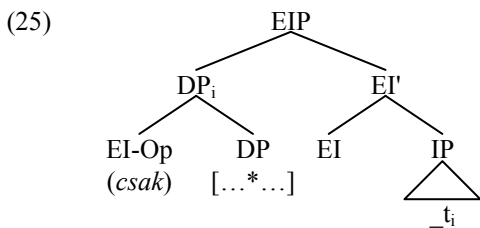
⁷ Vö. Bródy (1990, 1995), É. Kiss (1998, 2002), Horváth (2005).

fókuszában jelenik meg, míg a kimerítő jelleg meghatározott esetekben érvényes pragmatikai implikátúra.⁸

A *csak*-os mondatok jelentése, a kimerítő fókuszhoz hasonlóan, egy azonosító és egy kizáró kijelentést foglal magában: ha (24) igaz, akkor (24a) és (24b) is igazak.⁹

- (24) *Csak János jött el a moziba.*
 a. azonosítás: 'János eljött a moziba'
 b. kizárás: 'aki nem János, az nem jött el a moziba'

Kenesei (1986, 2006) és Szabolcsi (1994) a fókuszos és *csak*-os mondatok kimerítő értelmű kifejezéseire egyaránt azonosító fókuszoperátort kapcsol. Horváth (2005, 2007) szerint a kimerítő olvasatú kifejezések egy kimerítően azonosító EI-operátor hatókörében állnak, az igét közvetlenül megelőző EIP specifikálójában. A *csak*-os mondatok esetén a *csak* (inherensen) EI-operátoros kifejezés, míg a fókuszos mondatokban ugyanebben a pozícióban egy üres operátor áll. Az EI-operátoros kifejezések szerkezeti pozícióját Horváth (2005, 2007) szerint (25) mutatja (a * az irtóhangsúly helye):

⁸ Balogh (2009) abból a megfigyelésből indul ki, hogy a kimerítően azonosító kifejezések minden esetben az ige előtti szerkezeti pozícióban állnak, ugyanakkor azok az esetek, amikor az ige előtti pozícióban a kimerítő olvasat nem kötelező, pontosan meghatározhatók (pl. kontrasztív topik, hangsúlykerülő igék esetén). Ezek alapján azt feltételezi, hogy a kimerítő olvasat akkor lép fel (illetve minden olyan esetben fellép), amikor a fókuszpozíció kitöltése más okokkal nem magyarázható.

⁹ A (24a) és (24b) kijelentések státuszát az angol *only*-val kapcsolatban a szakirodalom részletesen tárgyalja. A (24b) kizáró kijelentést az *only* által kontributált állításként elemzik, és ez alapján az *only*-t kimerítő operátornak (*explicit exhaustivity operator*) tekintik, amely a hatókörében kötelezően megjelenő fókuszos kifejezéssel asszociálódik, és a fókusz által bevezetett alternatívák felett kvantifikál, l. Rooth (1985, 1992), Krifka (2006). A (24a), általunk azonosítónak nevezett kijelentés megítélése vitatott, legtöbbször előfeltevéssnek tekintik – az erre vonatkozó szakirodalmat Roberts (2005) részletesen bemutatja és értékeli.

Balogh (2009) az angol *only*-t (magyar példákkal is összevetve) olyan kizáró operátornak elemzi, amely a fókusszal ellentétben a kizáró jelentéstartalmat a szemantikában kódolja, a *csak* jelentéstöbbletét pedig pragmatikai implikatúrának tekinti (lásd még a 8. és 16. lábjegyzeteket).

A szakirodalom eddigi eredményeiből, valamint az 1. és 3. táblázat adataiból kiindulva a tanulmányban azt feltételezzük, hogy a *csak*-os és *csak* nélküli fókuszos mondatok egyaránt kimerítő azonosítást fejeznek ki, előfeltevés–állítás szerkezetük azonban különbözik. A fókuszos mondatokban +F azonosító operátort feltételezünk, az azonosítást az állítás részének, a kimerítő jelleget a mondat előfeltevésének tekintjük. A *csak*-os mondatokban +EXH kizáró operátort feltételezünk, a kizáró állítás az előfeltevésnek tekintett azonosítást kimerítővé teszi. A fókuszos és *csak*-os mondatok különbségét tehát annak tulajdonítjuk, hogy az azonosító és kizáró jelentés-összetevők a mondatok előfeltevés–állítás szerkezetében eltérő szerepet töltenek be.

A mondatok előfeltevés–állítás szerkezete összefüggésben áll az információs szerkezettel. Fókuszos mondat esetén a kimerítő azonosítás jelöli az új információt a diskurzusban. A *csak*-os mondatokban az irtóhangsúlyos *csak* esetén a *csak* kizáró állítása, a hangsúlytalan *csak* esetén az előfeltevésnek tekintett azonosítás az információs fókusz.

3.1. A fókusz jelentése

Kenesei (1986, 2006) és Szabolcsi (1994) alapján a fókuszos mondat jelentéséről a következőket gondoljuk.

A fókuszos mondat előfeltevése szerint a szövegelőzményből vagy beszédhelyzetből kikövetkeztethető a társalgási univerzum egy R részhalmaza, amelynek elemei egy P predikátum értelmezési tartományát adják. R elemeinek a száma legalább kettő. A P predikátum az R halmaz valamely x elemére igaz, és minden x értékétől különböző elemre hamis.

A mondat állításában a fókuszoperátor azonosítja R azon elemét, amelyre a predikátum igaz.

A fókuszos mondat jelentése összefoglalva:

előfeltevése: $\exists x.[P(x) \wedge \forall y.[(x \neq y) \rightarrow \neg P(y)]]$, x és $y \in R$

állítás: $x.[P(x)] = a^{10}$

---

¹⁰ A definíciókat itt arra a legegyszerűbb esetre vonatkoztatva fogalmaztuk meg, amikor az állítás egy individuumra igaz. Más esetekre vonatkozóan a részleteket l. Szabolcsi (1994)-ben.

3.2. A csak jelentése

A *csak*-os mondatok előfeltevése, hogy a szövegelőzményből vagy beszédhelyzetből kikövetkeztethető a társalgási univerzum egy R részhalmaza, amelynek elemei a P predikátum értelmezési tartományát adják. R elemeinek a száma legalább kettő. Továbbá $P(y)$ igazságértéke $P(x)$ igazságértékétől független, tehát $\Box(P(x) \rightarrow P(y))$ és $\Box(P(x) \rightarrow \neg P(y))$ egyike sem áll fenn. Az R halmaz x elemére a predikátumban kifejezett állítás igaz: $\exists x.[P(x) \wedge x=a]$ ¹¹, x a *csak* vonzata.

A mondatok *csak*-kal bevezetett kizáró állítása, hogy a predikátum minden a -tól különböző elem esetén hamis: $\forall y.[a \neq y \rightarrow \neg P(y)] = \neg \exists y.[a \neq y \wedge P(y)]$.¹²

Roberts (2005) alapján a *csak*-os mondatok előfeltevésében szerepeltetett azonosítást az előfeltevések egy sajátos típusába soroljuk, háttér-előfeltevésnek (*background presupposition*) tekintjük.¹³ Az azonosító kijelentés a kizáró állítástól logikai értelemben független. Nem annak a szükséges előfeltétele, hogy a mondathoz igazságértéket rendelhessünk, hanem a diskurzusban résztvevők információs állapotának felfrissítésére (*to update the common ground*) vonatkozó megszorítás, amely akkor lép életbe, amikor az azonosítást magában foglaló *csak*-os mondat a diskurzusban megjelenik. Az azonosítás információtartalma (x értéke) tehát nem szükségszerűen része a diskurzusban résztvevők információs állapotának a kijelentést megelőzően, ennek megfelelően közvetíthet új információt, és ez igen gyakori is (vö. a hangsúlytalan *csak*-os szerkezetet tekintjük jelöletlennek).¹⁴

A *csak*-os mondat jelentése összefoglalva:

¹¹ A $\exists x.[P(x) \wedge x=a]$ formula egy individuum esetén elégséges, vö. 10. lábjegyzet.

¹² Az implikációs tilalmak biztosítják, hogy $P(y)$ ne legyen eleve igaz, mert akkor $P(y)$ kizárása ellentmondásra vezet, illetve ne legyen eleve hamis, mert ebben az esetben a *csak* kizáró állítása redundáns.

¹³ Roberts (2005: 28–29) a szakirodalomban hagyományosan előfeltevést kiváltó elemek fajtái alapján az előfeltevések három típusát különíti el. Beágyazott előfeltevésnek (*entailed presupposition*) tekinti azokat a kijelentéseket, amelyek igazsága előfeltétele annak, hogy az adott kijelentés igaz lehessen. Anaforikus előfeltevések (*anaphoric presupposition*) azok, amelyek az ismerőséggel, unicitásallal állnak kapcsolatban, és/vagy a diskurzusban ismert információt hordoznak. A harmadik csoportot a háttér-előfeltevések (*background presupposition*) alkotják.

¹⁴ Horn (2003) az azonosító kijelentést az előfeltevést-állítás szerkezetre nézve semlegesnek ítéli (*assertorically inert*).

Az azonosítás és a kizárás viszonya a *csak*-ot tartalmazó magyar mondatokban

előfeltevése: $\exists x.\exists y.[x\neq y]$, x és $y \in R$, $\square(P(x)\rightarrow P(y))$ és $\square(P(x)\rightarrow\neg P(y))$
 egyike sem áll fenn

háttér-előfeltevés: $\exists x.[P(x) \wedge x=a]$

állítás: $\forall y.[(a\neq y)\rightarrow\neg P(y)]$

3.3. A tagadás

A feltételezett előfeltevés-állítás szerkezetet a tagadás azon esetei is alá-támasztják, amelyekben a tagadás mellé szembeállítás is társul. (Az 1. táblázatot itt megismételjük.)

	A TAGADÁS HATÓKÖRE: AZONOSÍTÁS	
	MONDATON BELÜL	DISKURZUSBAN
(7) "János jött el.	(10) <i>Nem "János jött el, hanem "Kati (jött el).</i>	(12) "János jött el. <i>Nem, "Kati (jött el).</i>
(8) "Csak János jött el.	(11) # <i>Nemcsak János jött el, hanem "Kati (jött el).</i>	(13) "Csak János jött el. # <i>Nem, "csak Kati (jött el).</i> # <i>Nem, "Kati (jött el).</i>
(9) <i>Csak "János jött el.</i>		(14) <i>Csak "János jött el.</i> <i>Nem, csak "Kati (jött el).</i> <i>Nem, "Kati (jött el).</i>
	A TAGADÁS HATÓKÖRE: KIMERÍTŐ JELLEG	
	MONDATON BELÜL	DISKURZUSBAN
(7) "János jött el.	(15) # <i>Nem "János jött el, hanem Kati is (eljött).</i>	(17) "János jött el. <i>Nem, Kati is (eljött).</i>
(8) "Csak János jött el.	(16) <i>Nemcsak János jött el, hanem Kati is (eljött).</i>	(18) "Csak János jött el. <i>Nem, Kati is (eljött).</i>
(9) <i>Csak "János jött el.</i>		(19) <i>Csak "János jött el.</i> <i>Nem, Kati is (eljött).</i>

1. táblázat

A fókuszos mondat esetén az azonosító állítás (ti. hogy a predikátum Jánosra igaz) minden esetben tagadható, ha az előfeltevés (az azonosítás kimerítő jellege) érvényben marad ((10) vö. (12) és #(15)).

(10) *Nem "János jött el, hanem "Kati (jött el).*

(12) "János jött el. – *Nem, "Kati (jött el).*

(15) #*Nem "János jött el, hanem Kati is (eljött).*

A kimerítő jelleg (előfeltevés) csak diskurzusban vonható vissza, és csak akkor, ha az azonosítás értékét megőrizzük ((17) vö. #(15) és #(26)).¹⁵

(15) #Nem "János jött el, hanem Kati is (eljött).

(17) "János jött el. – Nem, Kati is (eljött).

(26) #"János jött el. Nem, Kati eljött.
'János nem jött el, és Kati eljött.'

A *csak*-ot tartalmazó mondatok esetében az azonosítás (háttér-előfeltevés) a hangsúlymintától függetlenül, direkt módon nem tagadható (11).

(11) #Nemcsak János jött el, hanem "Kati.

Hangsúlytalan *csak* esetén azonban, amikor az azonosítás (x értéke) a mondat információs fókusz, diskurzusban korrigálhatóvá válik ((14) vö. #(13)).

(14) Csak "János jött el. – Nem, csak "Kati. / Nem, "Kati.

(13) "Csak János jött el. – #Nem, "csak Kati. / #Nem, "Kati.

A kizáró állítás, ha az azonosítás érvényét megőrizzük, minden esetben tagadható (lásd (16) és (18)–(19)). Ha azonban az azonosítás értékét visszavonjuk, a kizárás tagadása nem értelmezhető:

(27) #Nemcsak János jött el, hanem Éva és Péter eljött.
'János nem jött el, Éva és Péter eljött.'

3.4 A mondatok információs szerkezete

A diskurzusban történő tagadás példái mellett a példamondatok kérdésre adott válaszként való elfogadhatósága is mutatja, hogy a (háttér-)előfeltevés milyen szerepet töltenek be a mondat információs szerkezetében.

A példamondatok kérdésre adott válaszként az alábbiak szerint fogadhatók el:

---

¹⁵ Tehát (17) és (18)–(19) is igaz lehet ugyanabban a szituációban – erre már Szabolcsi (1981) is rámutatott a szembeállítás nem tartalmazó tagadás kapcsán.

	<i>Ki jött el?</i>	<i>Mindenki eljött?</i>
(7) <i>"János jött el.</i>	✓	#
(8) <i>"Csak János jött el.</i>	#	✓
(9) <i>Csak "János jött el.</i>	✓	✓

1. táblázat

A szakirodalomban elfogadott, hogy a *csak* nélküli fókuszos mondatok kimerítő értelmű választ adnak a megfelelő kiegészítendő kérdésre. A 3.2. definíció értelmében a (7) példa a kiegészítendő kérdésre elfogadható válasz, hiszen az állítás jelentéstartalma a kérdésre nézve releváns: az előfeltevés és állítás együttesen kimerítően azonosítja azokat az elemeket, amelyekre a kérdésben foglalt állítás igaz, ezért direkt választ ad.

A (9) esetében a kérdésre releváns választ az azonosítás (a háttér-előfeltevés) adja, amely ebben az esetben az információs fókusz része, a kizáró állítás pedig a válasz kimerítő jellegét biztosítja. A hangsúlyos *csak* esetén (8), a kizáró állítás önmagában nem releváns, az azonosítás pedig nem része az információs fókusznak, tehát a válasz már feltételezi azt az információtartalmat, amire a kérdés vonatkozik, ezért közvetlenül a kérdés után nem elfogadható.

Az eldöntendő kérdésre adott válaszokban a 'mindenki eljött' állításhoz rendelünk igazságértékeket: ha a predikátum az R halmaz minden elemére igaz, akkor az állítás igaz, és a válaszuk igenlő lesz. Ha létezik legalább egy olyan elem, amelyre a predikátum nem igaz, az állítás hamis, a válaszuk pedig nemleges lesz. Az eldöntendő kérdésre adott jól formált válasznak a két eset valamelyikét kell kifejeznie. A *csak*-os mondatok kizáró állítása a kérdésre releváns választ ad.

A (7) példa (8)-hoz hasonló, állítása nem releváns, az előfeltevése pedig (ti. létezik legalább egy olyan elem, amelyre a predikátum nem igaz) éppen azt az információt feltételezi, amire a kérdés vonatkozik, ezért közvetlen válaszként nem elfogadható.

A mondatok információs szerkezete a lehetséges szórenddel is összefügg. Amennyiben a *csak* vonzatának azonosítása nem hordoz a diskurzusban új információt, az irtóhangsúly a *csak*-on jelenik meg, és az új hír a *csak* kizáró állítása lesz. A jelölt szórend nem áll elő, a kötelezően irtóhangsúlyos *csak* mindig az igét közvetlenül megelőző pozícióban, a módosított összetevő előtt jelenik meg:

- (28)   *János jött el a moziba.*
                   ↑   ↑   ↑   ↑   ↑
 "Csak ✓   *   *   *   *

Ha a *csak* vonzatának azonosítása az információs fókusz része, az irtóhangsúly mindig a vonzaton jelenik meg, és a *csak* és vonzata egymástól elkülönülten is állhatnak. Az ige mögött megjelenő *csak* jellemzően hangsúlytalan, de soha nem irtóhangsúlyos:

- (29)   "*János jött el a moziba.*
                   ↑   ↑   ↑   ↑   ↑
Csak ✓   *   ✓   ✓   ✓

3.5. A *csak* jelentéstöbblete – az előfeltevés szerepe

A *csak*-os mondatokban az implikációs tilalmak eredményeként a $P(x)$ és $P(y)$ állítások egymástól függetlenek, így $\diamond(P(x) \wedge P(y))$ szükségszerűen fennáll. A *csak* nélküli fókuszos mondatok erre nézve aluspecifikáltak. Az alábbi állítások olyan elemet tartalmaznak (a szövegben aláhúzással jelölve), amelynek jelentéstartalma magában foglalja, hogy a $P(x)$ állítás igazsága esetén $P(y)$ eleve hamis. Ennek megfelelően fókuszos szerkezetű mondatban igen, *csak*-os mondatban azonban nem állhatnak.

- (30) *Marci*_F["*biciklizni*"] *szeret a legjobban.*
 vö. #*Marci*_{EXH}["*csak "biciklizni" szeret a legjobban.*"]
- (31) _F["*János*"] *érkezett elsőként.*
 vö. #_{EXH}["*Csak "János" érkezett elsőként.*"]

A $\square(P(x) \rightarrow P(y))$ és $\square(P(x) \rightarrow \neg P(y))$ implikációk tiltása megteremti a *csak* jelentéstöbbletének feltételeit is. A *csak*-os mondatoknak az az előfeltevése, hogy $\diamond(P(x) \wedge P(y))$, a *csak*-kal bevezetett állítás azonban az, hogy $\neg P(y)$. A *csak*-os mondatok eszerint alkalmasak annak a jelentéstöbbletnek a közvetítésére, miszerint P predikátum „a lehetségesnél kevesebb” esetben igaz.¹⁶ Ezt fejezi ki a *csak*-os mondatok gyakori, a skaláris implikaturákkal összefüggő

¹⁶ Az *only*-val kapcsolatban Zeevat (2008) azt feltételezi, hogy az azonosítás kimerítő jellegét a fókusz biztosítja, míg az *only* állítása az, hogy a megvalósult tényállás a vártnál kevesebb (*less than expected*). Balogh (2009: 111) az *only*-nak ehhez hasonló pragmatikai jelentéstöbbletet tulajdonít: új témát vezet be, miszerint az adott tényállás a vártnál kevesebb individuum esetében valósult meg („it introduces a new issue, that corresponds to the expectation: besides the individuals in focus more individuals were expected to have the given property”).

jelentéstöbblete is, ami szerint a *csak* vonzata valamely, a szövegkörnyezetből kikövetkeztethető listán nem a maximális értéket jelöli.¹⁷ A következő példa É. Kiss (2002)-től származik:

- (32) **Az osztálykirándulásra [csak 30] gyerek jön el.*
(ha feltételezzük, hogy az osztály 30 gyerekből áll)

É. Kiss (2002) szerint, ha feltételezzük, hogy az osztály 30 gyerekből áll, (32) rosszulformált, hiszen a vonzat a vonatkozó listán a maximális értéket jelöli. A (33) mondat azonban akkor is jólformált, ha a szóba jöhető létszám maximum 20 fő.

- (33) *A tanfolyam csak 20 emberrel indul el.*

A *csak* jelentéséről elmondottak alapján azt mondhatjuk, hogy (32) azért rosszulformált, mert ha az állítás x -re igaz, abból szükségszerűen következik, hogy minden x értékétől különböző y elemre is igaz: ha a '30 gyerek eljön' állítás igaz, abból szükségszerűen következik, hogy a '29 gyerek eljön', '28 gyerek eljön' stb. állítások is igazak). Mivel $\Box(P(x) \rightarrow P(y))$ fennáll, a *csak*-kal bevezetett kizáró állítás ellentmondáshoz vezetne, ezért nem is lehetséges. A (33) mondat esetében $\Box(P(x) \rightarrow P(y))$ nem áll fenn (ha 'a tanfolyam 20 emberrel elindul' állítás igaz, abból nem következik szükségszerűen, hogy 'a tanfolyam 19 emberrel elindul', 'a tanfolyam 18 emberrel elindul' stb. állítások igazak), és a *csak*-kal bevezetett kizáró állítás lehetséges.¹⁸ A $\Box(P(x) \rightarrow P(y))$ és $\Box(P(x) \rightarrow \neg P(y))$ implikációk tiltásával a fenti példák egységesen kezelhetők.

4. Szintaktikai elemzés

Az utolsó fejezetben megvizsgáljuk, hogy a jelentésről mondottak hogyan jeleníthetők meg a szintaktikai szerkezetben.

4.1. FP – CSAKP – PredP funkcionális frázisok

A fókuszos és *csak*-os mondatok 3.1. illetve 3.2. pontban kifejtett jelentése alapján a szintaktikai szerkezetre nézve a következőket feltételezhetjük.¹⁹

¹⁷ É. Kiss (2002) alapján. A *csak* pragmatikai jelentéstöbbletére vonatkozóan I. É. Kiss (2002), Gyuris (2008).

¹⁸ Az implikáció teljesülése a fenti példákban valószínűleg összefüggésben áll az ige modalitásával, ettől függetlenül fentartjuk, hogy minden esetben érvényes.

¹⁹ A szintaktikai elemzések keretelméletét a minimalista program, Chomsky (1995) adja.

Bródy (1995), É. Kiss (1998, 2002)-nek megfelelően a fókuszos mondat esetén a VP²⁰ felett egy FP funkcionális frázist feltételezünk, amelynek fejében [+f] nem interpretálható jegy áll. A [+f] interpretálható jeggyel rendelkező fókuszált kifejezés a szintaktikai deriváció valamely pontján a [+f] jegy ellenőrzése céljából [Spec, FP]-be mozog. A [+f] jegy a szemantikai komponensben az fókuszoperátor azonosító funkciójának felel meg.

A *csak*-os mondatok esetében azt feltételezzük, hogy a szintaktikai szerkezet tükrözi, hogy a kizárás az azonosítástól független állításként jelenik meg, illetve hogy az azonosítás betöltheti az információs fókusz szerepét anélkül, hogy az állítás részévé válna. A kizárást és az azonosítást ezért nem ugyanazon funkcionális frázishoz társítjuk.

A *csak* egy csakP lexikai feje, mely inherens [+EXH] interpretálható jeggyel rendelkezik. A csakP komplementuma DP, amely azt az individuumot tartalmazza, amelyre a mondat előfeltevésében szereplő azonosító kijelentést értjük. A csakP-t VP-n belül generáljuk. A kiterjesztett VP funkcionális frázisai között feltételezünk egy CSAKP funkcionális frázist, amelynek fejében [+EXH] nem interpretálható jegy áll. A [+EXH] interpretálható jeggyel rendelkező *csak*-os kifejezés a szintaktikai deriváció valamely pontján a [+EXH] jegy ellenőrzése céljából [Spec, CSAKP]-be mozog. A [+EXH]*csak* a DP-vonzatával asszociálódik, és [Spec, CSAKP] pozícióban veszi fel a hatókörét a vezérlési tartománya felett. A [+EXH] jegy a szemantikai komponensben a kimerítő operátor kizáró funkciójának felel meg.

É. Kiss (2006) alapján²¹ azt feltételezzük, hogy amennyiben az információs fókusz az azonosítás, a *csak* DP vonzata [+PRED] interpretálható jeggyel rendelkezik, amennyiben pedig az információs fókusz a kizáró állítás, a *csak*-on feltételezzük a [+PRED] jegyet. A [+PRED] az információs fókuszt jelöli. A PredP egy funkcionális frázis, amely a CSAKP komplementuma, és amelynek fejében egy [+PRED] nem interpretálható jegy áll. A [+PRED] jegyű elem a szintaktikai deriváció során [Spec, PredP]-be mozog, ahol a fej jegyét

²⁰ Az átláthatóság miatt az ágrajzokon a mondat szerkezetet leegyszerűsítettük: a VP-t laposan ábrázoljuk, az ige kötőt a VP-n belül álló mondatösszetevők közt vesszük fel. A példamondatokon és az ágrajzokon az alsó indexben jelöltük azokat az elemeket, amelyek az azonosítás ill. kimerítés formális jegye megjelenik. Az ige mozgását csak összeindexeléssel jelöltük.

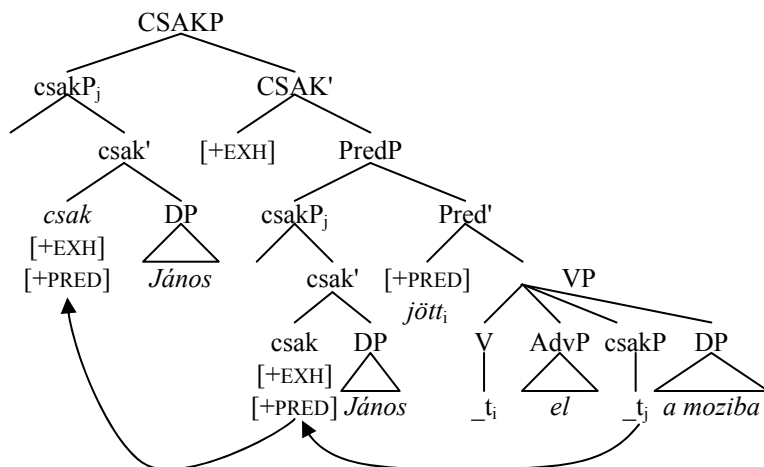
²¹ É. Kiss (2006) szerint bizonyos mondattípusoknak meghatározható az alapesetben érvényes (default) információs fókusza, amely kötelezően a PredP specifikálójába mozog. A *csak*-os mondatok háttér-előfeltevését a *csak*-os mondatok ilyen default fókuszának tartjuk, ez összhangban áll az anyanyelvi beszélők ítéletével is, akik az ige előtt megjelenő, egyenes szórendű, hangsúlytalan *csak*-kal álló esetet tartják a jelöletlennek.

leellenőrzi. A mondat irtóhangsúlyát az információs fókusz jelölő [+PRED] jegyű elem kapja.

4.2. A *csak-os* példamondatok elemzése

Ha a *csak* vonzatának azonosítása az előfeltevés része (34), a szintaktikai deriváció során a *csak* vonzatával együtt [Spec, PredP]-be, majd [Spec, CSAKP]-be mozog, ahol a funkcionális fejek megfelelő jegyét leellenőrzi. A *csak* vonzata a csakP-ből nem mozog ki (a mozgásnak nincs motivációja), így az adatoknak megfelelően a *csak* és vonzatának jelölt szórendje nem állhat elő, a *csak* mindig közvetlenül a vonzat előtt áll. Az igét a Pred-fejbe mozgatjuk²², ezáltal a kifejezés ige előtti kiejtési pozícióját biztosítjuk. [Spec, CSAKP] a *csak* kiejtési és egyben hatóköri pozíciója. Az irtóhangsúlyt a [+PRED] jegyű *csak* kapja.

(34) "[+EXH][+PRED] *Csak János jött el a moziba.*

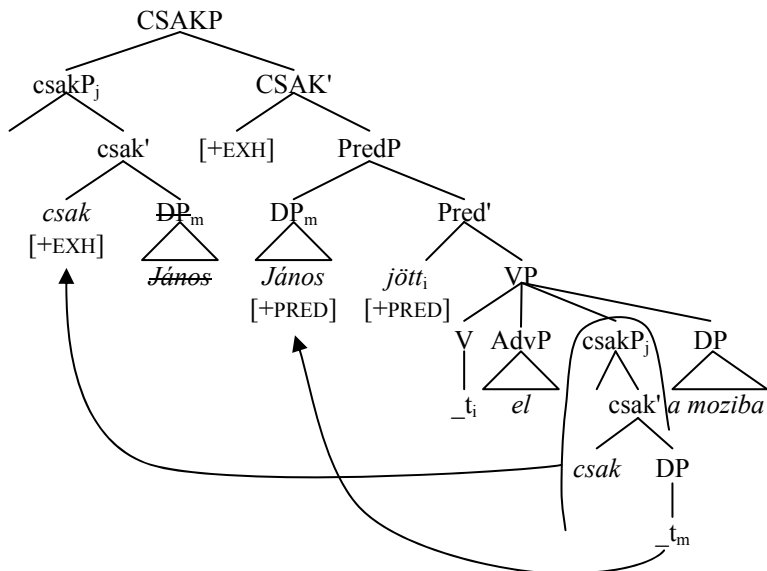

Amennyiben a *csak* vonzata [+PRED] jegyű információs fókusz, jelöletlen szórend esetén először a *csak* vonzata a csakP-ből kimozog [Spec, PredP]-be, majd a vonzat másolatát tartalmazó csakP felmozog [Spec, CSAKP]-be (35).

²² A fókuszos mondatokban más mondatoperátor (pl. NegP) jelenléte esetén nem szükséges feltételeznünk, hogy az ige a szintaktikai szerkezetben legmagasabban álló funkcionális frázis fejébe mozog. Mivel nincs okunk rá, hogy ettől eltérjünk, feltételezzük, hogy az ige a mi esetünkben is az első funkcionális frázishoz köthető fejig mozog csak fel.

A *csak* [Spec, CSAKP]-ben, a vonzat [Spec, PredP]-ben ellenőrzi a jegyét. Az ige ebben az esetben is a Pred fejbe mozog (lásd 22. lábjegyzet). A [Spec, CSAKP] a *csak* kiejtési, és egyben hatóköri pozíciója. Az irtóhangsúlyt a [+PRED] jegyű vonzat kapja.

(35) $_{[+EXH]}Csak$ " $_{[+PRED]}János$ jött el a moziba.

Jelölt szórend esetén egyrészt feltételezhetjük, hogy a *csak* hatóköri pozíciója magasabban van a kiejtési pozíciójánál. Ebben az esetben a *csak*-nak fedetten kellene mozognia a CSAKP specifikálójába. Felülvizsgálhatjuk azonban azt a feltételezésünket is, miszerint szükséges, hogy a logikai formán a [+PRED] jegyű kifejezés a *csak* vezérlési tartományában álljon. Annyit bizonyosan állíthatunk, hogy a *csak*-nak a logikai formában operátorpozícióban kell állnia, a [+PRED] jegyű kifejezés kiejtési pozíciója – a PredP rögzített helye a funkcionális frázisok hierarchiájában – azonban szintaktikai követelmény. A [+PRED] nem operátor, a PredP specifikálója nem operátorpozíció, hanem a mondat információs szerkezetével összefüggésben álló szerkezeti pozíció. A jelölt szórend esetén a *csak* vonzata a DP másolata, a minimalista program azonban a másolatokat teljes értékű reprezentációnak tekinti, ezért

nem okoz problémát, hogy a vonzat kiejtési pozíciója magasabban van, mint a *csak* kiejtési pozíciója, a kizáró állítás értelmezhető. A *csak*-nak azonban az ige kiejtési pozíciója mögött hatóköri pozíciót kell biztosítanunk.²³

5. Összefoglalás

A tanulmányban a *csak* nélkül álló fókuszos és a *csak*-os mondatok jelentését hasonlítottuk össze. Megvizsgáltuk a mondatok előfeltevés-állítás szerkezetének különbségeit, továbbá hogy milyen összefüggés tárható fel a mondatok jelentésszerkezete és információs szerkezete között. A korábbi szemlélettől eltérően a *csak*-os mondatok esetén a szintaktikai szerkezetben is elkülönítettük az azonosító és kizáró jelentésmozzanatokat, a *csak*-hoz kizáró funkciójú operátort társítottunk. A funkcionális frázisok hierarchiájában feltételeztük, hogy a kizáró állítás CSAKP-ben teljesül. A CSAKP komplementumaként megjelenő PredP-t a *csak*-os mondat információs fókuszának szerkezeti pozíciójának tekintettük.

Hivatkozások

- Balogh, Kata 2009. *Theme with Variations. A Context-based Analysis of Focus*. PhD disszertáció. University of Amsterdam, Amsterdam.
<http://www.ilic.uva.nl/Publications/Dissertations/DS-2009-07.text.pdf>
- Brody, Michael 1990. Some remarks on the focus field in Hungarian. *UCL Working Papers in Linguistics* 2. 201–225.
- Brody, Michael 1995. Focus and checking theory. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian* 5. Szeged, JATEPress. 29–44.
- Brody, Michael – Anna Szabolcsi 2003. *Overt Scope in Hungarian*.
http://homepages.nyu.edu/~as109/brody_szabolcsi_overt_scope.pdf
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge, Mass., MIT Press.

---

²³ Ha elfogadjuk, hogy a [+PRED] jegyű kifejezésnek nem szükséges LF-ben a *csak* vezérlési tartományában állnia, operátorszériák (Bródy–Szabolcsi 2003) alkalmazásával a *csak*-nak hatóköri pozíciót tudunk biztosítani. Az eddig mondottakból kiindulva a CSAKP-t közvetlenül az inflexiós frázisok felett vesszük fel, a PredP jelenlétét csak a legfelső szériában feltételezzük. A jelölt szórend esetén a csakP felmozog valamely Agr_sP alatti széria [Spec, CSAKP] pozíciójába, ahol a fej [+EXH] jegyét leellenőrzi, majd a [+PRED] jegyű vonzat jegyellenőrzés céljából továbbmozog a legfelső szériában álló [Spec, PredP]-be. A *csak* kiejtési pozíciója így egyben hatóköri pozíció is.

- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus informational focus. *Language* **74:2**. 245–273.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge Syntax Guides. Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin 2006. Focussing as predication. In Valéria Molnár – Susanne Winkler (szerk.) *Architecture of Focus*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 169–197.
- Gyuris, Beáta 2008. The interpretation of a “contrast-marking” particle. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Horn, Laurence 1969. A presuppositional analysis of ‘only’ and ‘even’. In R. I. Binnick et al. (szerk.) *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*. CLS, University of Chicago, Chicago.
- Horn, Laurence 2003. Assertoric inertia and NPI licensing. *Proceedings of the Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society, Volume 38, Part Two: The Panels*. Chicago, University of Chicago.
- Horvath, Julia 2005. Is „focus movement” driven by stress? In Christopher Piñón – Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian 9*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 133–157.
- Horvath, Julia 2007. Separating „focus movement” from focus. In Simin Karimi – Vida Samiian – Wendy K. Wilkins (szerk.): *Phrasal and Clausal Architecture. Syntactic Derivation and Interpretation. In honor of Joseph E. Emonds*. Amsterdam, John Benjamins. 108–145.
- Kálmán László – Nádasy Ádám 1994. A hangsúly. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.
- Kenesei, István 1986. On the logic of word order in Hungarian. In Werner Abraham – Sjaak de Meij (szerk.) *Topic, Focus and Configurationality*. Amsterdam, John Benjamins. 143–159.
- Kenesei, István 2006. Focus as identification. In Valéria Molnár – Susanne Winkler (szerk.) *Architecture of Focus*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 137–168.
- Krifka, Manfred 2006. Association with focus phrases. In Valéria Molnár – Susanne Winkler (szerk.) *Architecture of Focus*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 105–136.
- Molnár, Valéria – Susanne Winkler (szerk.) 2006. *Architecture of Focus*, Berlin, Mouton de Gruyter.

- Roberts, Craig 2005. *Only and Conventional Presuppositions*. Kézirat. Ohio State University, Columbus, OH.
- Rooth, Mats 1985. *Association with Focus*. PhD disszertáció. University of Massachusetts, Amherst.
- Rooth, Mats 1992. A theory of focus interpretation. *Natural Language Semantics* **1**. 75–116.
- Rooth, Mats 1996. Focus. In Shalom Lappin (szerk.) *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Blackwell.
- Szabolcsi, Anna 1981. The semantics of topic-focus articulation. In J. Groenendijk, T. Janssen – M. Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam, Mathematisch Centrum. 141–162.
- Szabolcsi, Anna 1994. All quantifiers are not equal: The case of focus. *Acta Linguistica Hungarica* **42**. 171–187.
- Zeevat, Henk 2008. „Only” as a Mirative Particle. University of Amsterdam.

A HADD PROBLÉMAKÖRE

SZÜCS MÁRTA

1. Bevezetés

A *hadd* formai és szerkezeti előfordulásának, szintaktikai viselkedésének, szófaji megítélésének, valamint modalitásbeli funkcióinak leírásával kapcsolatban vannak tisztázatlan kérdések mind a történeti, mind pedig a leíró nyelvtanokban.

Dolgozatom¹ első részében a *hadd* történeti vonatkozásait foglalom össze, vagyis a keletkezésével kapcsolatos nézeteket tárgyalom, s igyekszem számot adni a *hadd* funkcióváltásának, grammatikalizációjának szintaktikai következményeiről a magyarázat szintjén.

A harmadik fejezetben a *hadd* alakváltozatait valamint a *hadd*-dal alkotott szerkezetek lehetséges variánsait mutatom be a Magyar Nemzeti Szövegtár² (MNSz) adatai alapján.

A negyedik fejezet a *hadd* szófaji kérdéseivel foglalkozik. Mivel a *hadd* szófaji megítélése nem egységes és nem megnyugtatóan tisztázott, ezért a *hadd*-al kapcsolatos nézetek összefoglalását követően rámutatok arra, hogy sajátos szintaktikai viselkedése miatt nem sorolhatjuk a leíró nyelvtanban meghatározott partikulák közé, hanem önálló funkcionális kategóriát alkotva a mondat modalitásában játszik szerepet.

Az ötödik részben a *hadd* szintaktikai viselkedését foglalom össze, mely szerint a *hadd* funkcionális fejként mindig ragozott igét kíván vonzatként. Fókuszképzés tekintetében a *hadd* hangsúlykivánó jellege miatt bizonyos megszorítások érvényesülnek, melyek modális funkcióival hozhatók összefüggésbe.

Az utolsó részben a *hadd* modális funkcióit tárgyalom, és cáfolom azt a nézetet, mely szerint a *hadd* az óhajtó mondat alapmodalitását fejezi ki. Modális funkciói (az engedélykérés és a ráhagyás is) végeredményben egyetlen beszélői attitűddel, az implicit engedélykérés attitűdjével jellemezhetők, s a

---

¹Köszönetemet fejezem ki Kenesei Istvánnak, M. Korchmáros Valériának, Nádasi Péternek és Zsigri Gyulának útmutatásaiért, tanácsaiért. Külön köszönettel tartozom a névtelen lektornak és Gécség Zsuzsának a kéziratához fűzött értékes és inspiráló megjegyzéseikért, észrevételeikért.

²Az MNSZ jelenleg 187,6 millió szövegszót tartalmaz. Egyrészt öt regionális nyelvváltozatra (magyarországi, szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági) oszlik, másrészt ezen belül öt stílusrétegből (sajító, szépirodalmi, tudományos, hivatalos, személyes) tartalmaz szövegeket.

felszólító mondatfajtához köthetők. A két funkció azonban bizonyos eltérést mutat szintaktikai viselkedés tekintetében: míg engedélykérésnél a *hadd* előtt, a *hadd* és az ige közé beférkőzve vagy az ige mögötti szakaszban kiemelhetők az összetevők, addig ráhagyás esetén nem releváns a fókuszképzés.

2. A *hadd* történeti vonatkozásai

A *hadd* keletkezését illetően egységes az álláspont a nyelvtörténetben, mely szerint a *hagy* ige felszólító mód egyes szám 2. személyű *hagyd* alakjából keletkezett *gyd>dd* hasonulással TESz (1970: 14). A változás D. Mátai (2000: 104) szerint a *hadd* funkcionális mozdulatlansága, kiforrottsága alapján az ősmagyar kor végére (esetleg a korai őmagyar korra) tehető, mivel az őmagyar korból nem találunk adatokat ebben a funkcióban a *hagyd* alakra. Juhász (1991: 505) szerint a változás csak a korai őmagyar korban indul meg, és az alaki azonosság e korszakban megvolt még a funkcionálisan szétváló szavak között, vagyis a *hagyd* lehetett főige, vagy a *hadd* partikula alakváltozata is. A későbbi korokból származó *hagyd* alakváltozatról tanúskodó adatok ez utóbbi álláspont mellett szolgálhatnak érvekként:

- (1) a. *Hagyd hasonlítson valamiben a mi állapotunkhoz* (Mikes 38)
- b. *Hagyd hervadjon Szerelem rózsája* (Kölcsey 141)

A hasonulás mellett *dd>d* rövidülés is történt, aminek nyomait az írott nyelvhasználatban korai és későbbi nyelvemlékek egyaránt mutatják:

- (2) a. *Es monda bodog ferencz: had zolyanak*” (JókK. 90)
- b. *Had haliak meg te veled* (WeszpC. 80)
- c. *Vonǵ vtannad minkeeth, haad fussonk az te illatodban* (SándC. 5).

Továbbá *d*-törléssel alakult ki a *hagy* alakváltozat is, amire az MNSz adatain túl a nyelvjárásokban találunk példákat:

- (3) a. *hagy ním* (ÚMTSz 783)
- b. *hagy üjkek má lē, hagy mēnyek má haza* (MTSz 775).

A *hadd* szófaji értékét tekintve a korábbi nyelvtörténeti munkák módosítószóként (TESz 14; TörtMondt 505, 826) tartják számon, Haader (2001: 360) nem sorolja be pontosan, D. Mátai (2000: 103) a partikulák egyik típusának tartja. Szerinte a *hadd* szófajváltással jött létre, ami az egyik legproduktívabb módja volt a pragmatikai-kommunikatív funkciójú elemek létrejöttének. A szófajváltással keletkezett partikulák egyik altípusát képezik a főmondati

szerepű igei állítmányból keletkezett partikulák (*Látom (azt), hogy... → lám, Hagyd (azt), hogy... → hadd* stb.). Ezek az igék eredetileg olyan *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) alárendelő összetett mondatok főmondatát alkották, amelyek értékelő jellegűek, a beszélő állásfoglalását, attitűdjét fejezték ki a mellékmondat tartalmára vonatkozóan. Modális tartalmuknál fogva grammatikalizáció útján könnyen válhattak kommunikációs-pragmatikai vagy modális viszonyt kifejező nyelvi elemmé (Haader 2001: 360).

A *hadd* modális szerepe az ómagyar korban Juhász (1992: 834) szerint egyszerűen az óhajtás kifejezése, vagyis az óhajtó mondatfajtaéhoz kapcsolható a megjelenése. Árnyaltabb képet nyújt Klemm (1942: 14–15) a *hadd* előfordulási módjairól és funkcióiról. Rámutat arra, hogy a nyelvhasználatban kifejezhet engedélykérést és ráhagyást, példákkal szemlélteti azt, hogy mindhárom igemódú igealakkal előfordulhat, modális értékét tekintve pedig megállapítja, hogy felszólító (4a) és óhajtó mondatban (4b) is szerepelhet, bár a mondatfajták elkülönítésének szempontjai nem tisztáztak:

- (4) a. *Hadd csókoljalak meg!*
 b. *Hadd nyelne be mindent!*

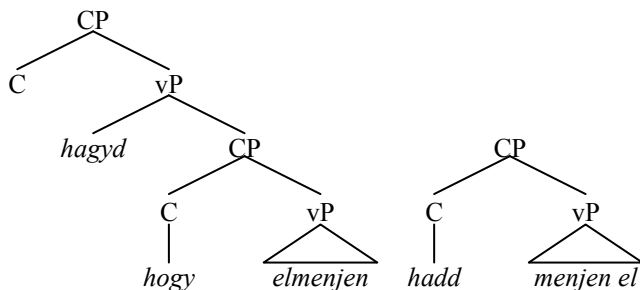
Gallasy (2003: 497) és D. Mátai (2000: 109) az alakilag felszólító, funkciójukban óhajtó mondatok típusához sorolja a *hadd*-dal szerkesztett mondatokat.

A nyelvtörténeti szakirodalmi előzményeket áttekintve kitapintható a *hadd* modális-pragmatikai szerepe körüli bizonytalanság, ami nagy valószínűséggel a *hadd* funkcióváltásának a következménye. A kérdés az, hogy hogyan tudnánk számot adni a *hadd* funkcióváltásának, grammatikalizációjának szintaktikai következményeiről a magyarázat szintjén. A történeti adatokat és leírásukat vizsgálva az látszik, hogy a mai *hadd*-os szerkezet a diakroniában zajló újraszerkesztés (*restructuring*), vagyis tagmondathatárok törlésének az eredménye.

Bizonyos igei komplexumok (*szét fogja akarni szedni*) a magyar nyelvben frázishatárok törlése által jönnek létre, ami É.Kiss (1999) szerint a fókuszált összetevő hiánya által kiváltott újraelemzés (reanalízis) eredménye. Újraelemzés alatt azt érti, hogy olyan szerkezetben, ahol XP közvetlen összetevője egy Y projekciónak, YP pedig közvetlen összetevője egy Z projekciónak, XP Z projekció közvetlen összetevőjeként elemződik újra, ha az YP frázishatár törődik vagy átjárhatóvá válik.

Szécsényi (2007, 2009) a beágyazott infinitívusos mellékmondatok vizsgálata során az újraelemzést az említett igei komplexumok leírására, az újraserkesztést (*restructuring*) a tagmondathatárok törlésére tartja fenn. Megállapítja, hogy az infinitívuszi szerkezeteken belüli fókusz-pozícióban bizonyos típusú fókuszált összetevők nem szoktak megjelenni, hanem újraserkesztést követően a főige fókusz-pozíciójába mozognak. Az újraserkesztést számos esetben a fókusz jelenléte váltja ki ezeknél a szerkezeteknél.

A *hadd*-os szerkezet esetében a *hadd* grammatikalizációja és funkcióváltása az újraserkesztés kiváltója. Az eredeti alárendelő szerkezetben a főmondati állítmány *hagy* igéjének a szótári címszava tartalmazza azt az információt, hogy a vonzata CP kategóriájú, vagyis teljes mondat is lehet (vö. Kenesei 2008: 630). Ebben az esetben a CP kategóriának *hogy* mondatbevezetővel és megfelelő egyeztetőjegyekkel (+idő, +kötőmód, +személy) kell bírnia. A mai egytagmondatos szerkezet tehát a *hagyd* igét tartalmazó főmondatból és *hogy* kötőszós mellékmondatból (*Hagyd, hogy elmenjen*) jön létre a kötőszó törlésével, valamint a felszólító módú, 2. személyű *hagyd* ige grammatikalizációjával, melynek során a *hadd* funkcionális kategóriájú függőszóvá értékelődik át (lásd a 4. részt), amit fonológiai és morfológiai változás is kísér:

1. ábra Az eredeti kéttagmondatos és a mai szerkezet

Szemantikailag „kifakulás” történik, az ige gazdagabb jelentésköréhez képest a *hadd* funkciójában rögzül az engedélykérés/engedélyezés beszélői attitűdje. Szintaktikailag a *hadd* funkcionális kategóriafejjé válik az újraserkesztéssel létrejött szerkezetben, elveszítve az igei argumentumokat, vagyis az egytagmondatos szerkezetben már csak egyetlen alanyi argumentum van, a ragozott igealaké.

Vonzatként megőrzi a igei frázist, amiben az egyeztetőjegyek mód tekintetében változnak az eredeti kéttagmondatos szerkezethez képest, vagyis

+felszólító (opcionálisan +kijelentő, +feltételes) jegyű lesz az igealak a +kötőmód helyett, ugyanis a *hadd* hangsúlykivánó jellege miatt nem tűr meg igevivőt maga és az ige között (lásd az 5. fejezetet).

A magyar *hadd*-os szerkezet nem teljesen egyedülálló, ugyanis hasonló szerkezetet találunk az orosz nyelvben is. A *нельзя придѣм* 'hadd jöjjön el' szerkezet felépítése, jelentése és keletkezése több egyezést mutat a magyar példával, ami további érvként szolgálhat az általam nyújtott magyarázat mellett. Az oroszban a *нельзя* szintén egy felszólító módú igei alakra vezethető vissza *нельзя*, aminek többek közt 'enged' jelentése is van. Ebből grammatikalizálódással jött létre a mai *нельзя* forma, melynek csak 3. személyű igei vonzata van (Hansen 2004).

További tanulságokkal szolgálhat az *el kell menjek* szerkezettel való párhuzam is. Egyezést mutatnak abban, hogy a *hadd menjek* és az *el kell menjek* (< *kell*, *hogy elmenjek*) szerkezet is újraszerkesztés eredménye, valamint mindkét szerkezet mutat egytagmondatos tulajdonságot, vagyis mindkét esetben egyetlen alany van a mondatban, a ragozott igealaké. Csak részleges egyezést mutat a két szerkezet *hogy*-törlés tekintetében, ugyanis míg a *kell menjek* szerkezetben csak opcionálisan, a *hadd*-os szerkezetben kötelezően végbemegy, vagyis egyáltalán nem visszarendezhető a kéttagmondatos forma. Továbbá, bár mindkét szerkezetben modalitást kifejező funkcionális elemmé válik a főmondati ige, a *kell* segédigeként többet megőriz igei természetéből (idő, mód), mint a teljes mértékben grammatikalizálódott *hadd*. Másrészt a két funkcionális elem eltérő szintaktikai viselkedést mutat, ugyanis míg a *kell* hangsúlykerülő, a *hadd* hangsúlykivánó (lásd bővebben a 4. részt):

- (5) a. *meg kell csináljam*
 b. **meg hadd csináljam*
 c. *hadd csináljam meg*

Összegezve a leírtakat: a *hadd*-os szerkezet a diakroniában zajló újraszerkesztés eredménye, melynek kiváltója a *hadd* grammatikalizációjával együttjáró funkcióváltás.

3. A *hadd* alaki kérdései

A *hadd*-ot csak ebben a formájában tartják számon a leíró nyelvtanokban is. A fentebb említett példák jelzik számunkra, hogy a *hadd*-nak korábban létezett *hagyd*, *hagy* és *had* alakváltozata. Ezek közül az igei eredetet tükröző *hagyd* alakváltozat ma már egyáltalán nem használatos. A nyelvművelők a

hagy előfordulását egyrészt népiesnek, a köznyelvben kerülendő formának tartják (NyKK: 742), másrészt használatát a bizalmas-pongyola beszédhez kötik, és nem tartják az igényes, gondos beszédbe valónak (NyKSz: 220), a kiejtést tükröző rövidebb *had* alakváltozattal meg nem számolnak.

A beszélt nyelvben a *had* a *hadd* ejtési, pontosabban fonológiai variánsának tekinthető. Ennek egyrészt fonológiai, másrészt nyelvi ökonómiai (pl. artikulációs renyhesség) okai vannak, melynek következtében kiejtésben a *hadd* *d*-je valójában minden fonológiai környezetben rövid.

A *hagy* beszélt nyelvi előfordulásával kapcsolatos adatok nem állnak rendelkezésünkre, így csak annyit lehet mondani, hogy valószínűleg jóval nagyobb számban, gyakrabban fordul elő, mint amit az írott nyelvhasználati adatok mutatnak.

Mivel az írott nyelvhasználatra vonatkozóan sem voltak megbízható adatok, ezért megvizsgáltam, hogy az MNSz adatai alapján (lásd a Mellékletet) az előbb felsorolt alakváltozatok közül melyiket hogyan használjuk. A kapott adatok alapján úgy találtam, hogy a *hadd*-nak az írott nyelvhasználatban is előfordul a *had*, valamint *hagy* alakváltozata:

- (6) a. *A kommunikációval kapcsolatosan had mondjam el, hogy beszéltünk róla...*
b. *Mint dohányos, hagy védjem egy kicsit a sorstársakat.*

Megerősítve az általános szabályt, láthatjuk, hogy a *hadd* leggyakrabban felszólító módú igéhez kapcsolódik. Az MNSz adatai alapján az is kiderül, hogy kisebb számban ugyan, de kijelentő (7a–b) és feltételes módú (7c–d) igealakokkal is előfordul:

- (7) a. *Édes Gabika hadd szólítalak le...*
b. *Kedves kisvacak, hadd szólok bele, nem baj?*
c. *a negyedik összekotorta pénzét, hadd lenne még egy sör*
d. *Nem kár érte, hadd dögölne meg bár ilyen világ szégyene.*

Az alakváltozatok közül azonban csak a *had(d)* jelenik meg mindhárom igemóddal. A *hagy* alak sem feltételes, sem kijelentő móddal nem fordul elő, vagyis egyeztető jegy tekintetében csak a +felszólító módot engedélyezi ez a variáns (lásd a Mellékletet), más (szintaktikai, szemantikai) tekintetben azonban ugyanúgy viselkedik, mint a *hadd*.

A *hadd* mellett a felszólító módú alakok legtöbbször 1. és 3. személyűek, bár ritkán előfordulnak 2. személyben is. A kijelentő módú igealakokkal

szerkesztett alakulatok lényegében csak E/1-ben fordulnak elő, alanyi (2. személyű határozott tárgyra való utalással is) és tárgyas ragozással egyaránt. E/3-ban, T/1-ben és T/3-ban alig találtam érvényes adatot (4db), aminek az oka az, hogy a kijelentő mód tárgyas ragozású igealakok ezekben az esetekben megegyeznek a tárgyas ragozású felszólító módú alakokkal (*csinálja, csináljuk, csinálják*). Olyan szerkezeteket, amelyekben az igék E/3-ban *-i* végződést kapnának kijelentő módban, nem találtam (*hadd éneklj*). Az eddigieknél lényegesen kisebb számban fordulnak elő feltételes módú igealakokkal szerkesztett alakok, főként E/3-ban (*hadd lenne*), ezek többsége szépirodalmi szövegekből való.

4. A *hadd* szófaji kérdései

Nemcsak a történeti leírásokban, hanem a leíró nyelvészeti munkákban is változott a *hadd* szófaji megítélése az idők folyamán. A korábbi MMNyR (1961: 262) szerint a *hadd* a mondat szerkezetébe beépülő, „kívánságunkat éreztető” módosítószó. H. Molnár (1959: 359) a módosítószókról írott tanulmányában kirekeszti a *hadd*-ot a *bár, bárcsak, volna* segédszócskákkal együtt a módosítószók közül. Rámutat arra, hogy ezeknek a nyelvi elemeknek van modális értékük, viszont a módosítószókhöz képest grammatikailag és szemantikailag egyaránt önállótlanak.

A mai magyar leíró nyelvtanban Kugler (1998: 216, 2003: 278) a *hadd*-ot a partikulák között tartja számon, ami felszólító módú igealakokkal szerkesztett óhajtó mondatokban (nem 2. személyű igéhez tapadva) az engedélykérés modális aspektusát valósítja meg. Sem a partikula meghatározása, sem pedig a besorolás szempontjai nem teljesen világosak, ezért megvizsgáltam, hogy az általa megadott partikulameghatározás érvényes-e a *hadd* esetében, továbbá azt, hogy milyen konkrét besorolási szempontokat lehet érvényesíteni a szófajok meghatározása során, s ezen szempontok alapján miként lehet a *hadd* szófaját meghatározni.

Kugler (1998: 214, 2003: 275) szerint a partikula olyan viszonyzó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai természetű, sem szintaktikai kapcsolatot, nem lehet mondatrész. Mivel nem grammatikai viszonyító elem, ezért nem hoz létre morfológiai természetű szerkezetet, mondatrészi szerepre pedig azért nem alkalmas, mert nincs, vagy csak nagyon szűk a denotatív jelentése. Ezek az állítások a hagyományos leíró nyelvtani kategóriák szempontjából relevánsnak tűnnek, hiszen a *hadd* hagyományos értelemben vett mondatrészi szerepet (állítmány, alany, tárgy stb.) nem tölt

be, viszont az nem igaz, hogy semmilyen szintaktikai viszonyban sem áll a mondat többi összetevőjével. Ugyanis a *hadd*-nak sajátos szintaktikai viselkedése van, egyetlen szintaktikai összetevőhöz, a ragozott igéhez kapcsolódik (8a–c), míg a partikulák többféle szintaktikai kategóriához is kapcsolódhatnak (9a–c):

- (8) a. *Peti hadd menjen úszni!*
b. **Menjen hadd Peti úszni!*
c. **Peti menjen hadd úszni!*
- (9) a. *Peti csak menjen úszni!*
b. *Menjen csak Peti úszni!*
c. *Menjen Peti csak úszni!*

Ez a leírási mód tehát nem tesz különbséget a szintaktikailag eltérő módon viselkedő elemek között, ezért egy másik szófaji megközelítés alapján próbálunk választ adni a *hadd* szófaji kérdéseire.

Kenesei (2000: 75–135) alaktani és szintaktikai viselkedés alapján állít szófaji kategóriákat, vagyis aszerint, milyen szintaktikai pozíciót foglalhat el az adott lexikai elem. A *hadd* alaktani viselkedését tekintve megállapítható, hogy valóban nem toldalékolható, vagyis nem vesz fel sem idő-, sem módjelet, nem tud számot, személyt kifejezni, és nem tagadható. Kenesei a magyar nyelv lexikai elemeinek osztályozása során megkülönbözteti a független szót, a függőszót és a félszót. Az ő felosztását követve megállapítható, hogy a *hadd* függőszó, vagyis olyan lexikai elem, ami nem teljesen szabad forma, nem alkothat önálló megnyilatkozást, de minden más tekintetben önálló szóként viselkedik. Az olyan elemeket, amelyek tagjai vonzatokat várnak maguk mellé, funkcionális kategóriáknak nevezi. Mivel a *hadd* vonzata mindig egy igei frázis, ezért látható, hogy a *hadd* funkcionális kategóriájú függőszó. Az a kérdés merül fel, hogy milyen funkcionális kategória lehet, vagyis be tudjuk-e sorolni a már meglévő funkcionális kategóriák valamelyikébe, vagy önálló kategóriát alkot. Kérdés az továbbá, hogy lehet-e segédige, hiszen igei eredetű, s talán megőrzött valamit igei természetéből. A magyar segédigék tulajdonságai alapján azt látjuk, hogy segédige nem lehet, mert egyáltalán nincs paradigmája, nem hordoz semmilyen morfológiai információt és a hozzá kapcsolódó főige nem nonfinit. Hasonlóságot mutat a *láttam volna* szerkezet *volna* segédszavával, ugyanis egyiknek sincs paradigmája, mindkettő modális információt hordoz, és a hozzájuk kapcsolódó főige nem nonfinit (vö. Kenesei 2000: 109–111). Különbség mutatkozik azonban a szintaktikai viselkedésük

tekintetében, vagyis mivel nem tudjuk más funkcionális elemekkel közös kategóriába sorolni, önálló funkcionális, modális tartalmakat kifejező függőszóként tartjuk számon.

5. A *hadd* szintaktikai viselkedése

A *hadd* mindig igei frázist, ragozott (jelen idejű, elsődlegesen felszólító módú, esetlegesen kijelentő vagy feltételes módú) igét kíván maga mellé. Közvetlenül az ige előtt helyezkedik el, fonológiailag összetapad az őt követő igével. Egyeztető jegyei +jelen, +felszólító mód (opcionálisan +kijelentő, esetlegesen +feltételes), személyjegyeket tekintve elsősorban 1. és 3. személy (a 2. személy előfordulása nagyon csekély).

A *hadd* semleges mondatban nem jelenik meg, pontosabban fogalmazva azok a mondatok, amelyekben a *hadd* megjelenik, nem semleges mondatok. A *hadd* ugyanis főhangsúlyt hordoz, vagyis a segédigéktől eltérően, amelyek hangsúlykerülők (10a), hangsúlyt kíván magának, míg mögötte a ragozott igető kötelezően hangsúlytalan. Főhangsúlya nem fejez ki kizárólagosságát (10b):

(10)a. *Peti 'meg akarja csinálnia házi feladatát.*

b. *Peti 'hadd menjen moziba! (*de mást ne csinálhasson)*

A főhangsúlyos helyzetben lévő *hadd* és az ige között nem lehet nyomatéktalan igeivő (vö. Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prószéky 1989: 50; Kálmán 2001: 54–69), vagyis ige kötő, valamilyen lexikális elem hangsúlykerülő ige mellett, pusztán névszói csoport, nem monoton növekvő kvantor, negatív értelmű határozó vagy infinitívusz (11–16). Amint a példák mutatják, azok az igeivők, amelyek semleges mondatban az ige előtt helyezkednek el, *hadd*-os mondatokban az ige mögötti pozícióba mozognak.

(11)a. *Hadd menjek el a meccsre!*

b. **Hadd elmenjek a meccsre!*

(12)a. *Hadd fessük zöldre a kerítést!*

b. **Hadd zöldre fessük a kerítést!*

(13)a. *Peti hadd vigyen fel nőket a lakásába!*

b. **Peti hadd nőket vigyen fel a lakásába!*

(14)a. *Hadd jöjjenek el kevesen a koncertre!*

b. **Hadd kevesen jöjjenek el a koncertre!*

- (15)a. *Hadd menjen ritkábban uszodába!*
b. **Hadd ritkábban menjen uszodába!*
- (16)a. *Hadd menjen úszni Mari!*
b. **Hadd úszni menjen Mari!*

Bár az igeivivőkhöz hasonlóan az ige előtt helyezkedik el, a *hadd* nem igeivivő, mivel nem alkot egyetlen összetevőt az igével. Ezt az igazolja egyrészt, hogy alávethető a mellérendelés próbának (É. Kiss 1996: 41), míg a valódi igeivivők nem:

- (17)a. *János hadd menjen és hadd játsszon Marival!*
b. *János hadd menjen és játsszon Marival!*
c. *János elmegy és elolvassa a könyvet.*
d. **János elmegy és elolvassa a könyvet.*

Másrészt a *hadd*-os mondatban az ismétlődő mondatzszakasz törlésével is grammatikus mondatot kapunk, míg valódi igeivivők esetén nem:

- (18)a. *Hadd ne János tanulja a verset, hanem hadd én tanuljam.*
b. **Én is megtanulom a verset, és János is megtanulja.*

A *hadd* nem előzi meg a kvantorpozíciót, vagyis előtte lehet, utána azonban nem lehet kvantifikált kifejezés (sem egzisztenciális (19b), sem pozitív vagy negatív univerzális (19c–d):

- (19)a. *Mindenki hadd menjen órára!*
b. **Hadd valaki menjen órára!*
c. **Hadd mindenki menjen órára!*
d. **Hadd senki ne menjen órára!*

Az összetevők kiemelése a *hadd*-os mondatokban az alábbiak szerint történik:

1. Fókusz a *hadd* előtt

Tagadás esetén a tagadott mondatrész fókuszjeggyel bír, s bár hatóköre nem törvényszerűen egyezik meg a fókusz hatókörével (É. Kiss 1983: 50), az ige előtti fókuszpozíciót foglalja el. Tagadott mondatrész azonban, ami természeténél fogva fókuszjeggyel bír, nem fordulhat elő a *hadd* előtt mondatrész- vagy mondattagadás esetén sem:

- (20)a. **Ne holnap hadd menjek dolgozni!*
 b. **Ne én hadd menjek dolgozni!*
 c. **Ne holnap hadd ne menjen dolgozni!*

Ebből az következne, hogy a *hadd* előtt nem lehet fókuszpozíció, azonban ez nem teljesen igaz. Ugyanis nem tagadott mondatrész kiemelése esetén a fókusz megelőzheti a *hadd*-ot. Ez a szerkezet az én nyelvérzékem és az általam megkérdezettek többsége számára akkor tűnik a legelfogadhatóbbnak, ha a kiemelt mondatrész az alany vagy a tárgy:

- (21)a. *'János hadd menjen órára!*
 b. *'A könyvem hadd vigyem órára!*

Más esetekben kérdésesnek, kevésbé elfogadhatónak látszik a *hadd* előtti fókuszképzés:

- (22)a. *?'Holnap hadd menjen Mari!*
 b. *?'Dolgozni hadd menjek ma!*

Összegezve az eddigieket (és mellőzve a megszorításokat), a *hadd* előtt csak negációs fókuszjegyű mondatrész nem lehet, más esetekben a fókusz megelőzheti a *hadd*-ot.

2. Többszörös fókusz (vö. É. Kiss 1996: 51)

Ebben az esetben a *hadd* fonológiailag összetapad az őt követő igével, ami az első fókuszba mozog. A másik hangsúlyos összetevőt nem emeljük ki az ige előtti fókuszpozícióba, hanem az ige mögötti mondatszakaszban kap hangsúlyt és egy második fókuszpozíciót foglal el:

- (23)a. *Holnap 'hadd menjen 'Mari!*
 b. *Mari 'hadd menjen 'holnap!*

A mondattagadás nem érinti a második fókusz meglétét:

- (24)a. *Holnap hadd ne menjen 'Mari!*
 b. *Mari hadd ne menjen 'holnap!*

Ha azonban mondattagadás és mondatrészttagadás is van, akkor a tagadott mondatrész nem maradhat az ige utáni fókuszpozícióban, hanem előre kellene mozognia, és ki kellene töltenie az első fókuszpozíciót, de ez az eset az anyanyelvi beszélőknek kérdéses vagy nem elfogadható:

- (25)a. **Hadd ne menjek ne én!*
b. **Hadd ne menjek ne holnap!*
c. ?*Hadd ne én ne menjek!*
d. ?!**Hadd ne holnap ne menjek!*

A korábbi (20b–c) és az iménti példák alapján az látszik, hogy a mondat-tagadás és a mondatrésztágadás együttesen nem szokásos, azaz nem működik a *hadd*-os mondatokban, ami valószínűleg a *hadd* engedélykérő modalitásával van összefüggésben.

Ha negatív egyeztetés történik mondattagadáskor, a negatív értelmű kvantor nem foglalhatja el a fókuszpozíciót (26a–b), de meg sem előzheti (26c–d), hanem az ige mögött marad (26e–f):

- (26)a. **Hadd senki ne menjen holnap órára!*
b. **Hadd semmit ne mondjak róla!*
c. **Senki hadd ne menjen órára!*
d. **Semmit hadd ne mondjak róla!*
e. *Hadd ne menjen órára senki!*
f. *Hadd ne mondjak semmit!*

3. A *hadd* és a ragozott igealak közötti fókuszpozícióba beférkőzik a hangsúlyos összetevő.

Ezekben az esetekben a hangsúlyozni kívánt összetevő nem a *hadd* elé, hanem a *hadd* és az ige közé mozog. A kérdés az, hogy bármelyik összetevő képes-e beférkőzni a *hadd* és a ragozott igealak közé, vagy érvényesül valamiféle korlátozás. A kérdés megválaszolásához az ige argumentumainak és bővítményeinek, valamint a tagadott frázisoknak a viselkedését vizsgáltam. A korpuszadatok valamint az anyanyelvi beszélők válaszai alapján a következő álláspontra jutottam:

1. A fókuszpozícióban lévő alany beékelődhet a *hadd* és az ige közé. Ha az eseteket az alany tematikus szerepe szerint csoportosítjuk, láthatóvá válik, hogy bizonyos megszorítások érvényesülnek:

a) Agens szerepű alany beférkőzhet:

- (27)a. ...*csak hadd az emberek döntsék már el, ne néhány politikus.* (MNSz)
b. ...*hadd én szolgáljak fel!* (MNSz)
c. *Hadd én csináljam!*

b) Patiens, experiens, természeti erő tematikus szerepű alanyok nem férkőznek be:

- (28)a. [?]**Hadd a válasz sértse meg, (ne a kérdés)!*
 b. [?]**Hadd a válla fájjon, (ne a feje)!*

2. Egyéb összetevők – különösen rémakiemelő partikulával – is beférkőzhetnek, de ezekben az esetekben is működik a tematikus szerepek szerinti megszorítás:

a) Cselekvő igék vonzatai és bővítményei beférkőzhetnek:

- (29)a. *Hadd csak holnap menjek orvoshoz (és nem ma)!*
 b. [?]*Hadd holnap menjek orvoshoz!*
 c. *Hadd csak a könyvemet vigyem órára (ne az egész batyumat)!*
 d. [?]*Hadd a könyvemet vigyem órára!*

b) Eseményigék vonzatai és bővítményei nem férkőznek be:

- (30)a. [?]**Hadd a könyvet ejtse el!*
 b. [?]**Hadd holnap essen le a lóról!*

3. A *ne* tagadószóval bevezetett negációs frázis

a) Cselekvő igék tagadott vonzatai vagy bővítményei beférkőzhetnek:

- (31)a. *Hadd ne a saját tapasztalatainkra kelljen hagyatkoznunk!* (MNSz)
 b. *Hadd ne az én árnyalat-igénylő tollam írjon le!* (MNSz)
 c. *Hadd ne hozzád alkalmazkodjon!* (MNSz)

b) Eseményigék tagadott vonzatai és bővítményei kevésbé elfogadhatóan férkőznek be:

- (32)a. [?]*Hadd ne a válasz sértse meg!*
 b. [?]*Hadd ne a huzat csapja be az ajtót!*

Összegezve az eddigieket, a *hadd* és az ige közötti fókuszpozícióba cselekvő igék állító vagy negált argumentumai és bővítményei ékelődnek be. Ez azonban túlmutat a szintaktikai összetevők mozgatásán illetve tematikus szerepén, és a *hadd* modális szerepköreivel állnak kapcsolatban.

6. A *hadd* modális funkciói

Kugler (2000: 278) szerint a *hadd* modális alapértéket jelölő partikula, ami az óhajtó mondatban jelenik meg, vagyis szerinte a *hadd* az óhajtó mondat alapértékét jelölő partikula. A dolgozat korábbi részében arra mutattam rá, hogy a *hadd* miért nem lehet az általa definiált módon partikula. Ebben a részben amellettt érvelek egyrészt, hogy a *hadd* megjelenése valójában nem az

óhajtó mondathoz köthető, másrészt az általa hordozott beszélői attitűdök nem (óhajtó) alapértéket jelölnek.

Kiefer (1998: 6–10) szerint a mondatfajtaikat nem lehet kizárólag szintaktikai kritériumok alapján (az ige morfológiája, szórendi sajátosságok, sajátos lexikai elemek jelenléte, módosító szókkal való kompatibilitás, hanglejtés figyelembe vételével) meghatározni, ugyanis minden egyes mondatfajta bizonyos szintaktikai jellemzők és a mondatfajta jellemző beszélői attitűd szerves egysége. A beszélői attitűd a beszélőnek a megfogalmazott kijelentéséhez való viszonyát fejezi ki, a modalitás pedig azokat az eszközöket foglalja magában, amelyek egy kijelentést a beszélői attitűddel módosított mondattá alakítanak át, vagyis a mondat modális értéke a beszélői attitűdöt hordozó operátorok révén jut kifejezésre. A mondat modális értéke kimerülhet a modális alapértékben, de hordozhat más modális értéket is (vö. Kiefer 2005). Vagyis a mondatok alapmodalitása szerves része a mondatfajtanak, de járulékosan megjelenhet a mondatban egyéb modalitást kifejező operátor is.

A *hadd*-dal szerkesztett mondatok beszélői attitűdje nem minden esetben ugyanaz, ugyanis az ÉrtSz. (16–17) igen gazdag jelentés- illetve használati körét adja meg a *hadd*-nak. Kifejezhet engedelmkérést (33), előfordulhat erős vágy kifejezésében (34), határozott rendelkezés bevezető szavaként (35), vagy a felszólítást megokoló, magyarázó mondat bevezetéseként, a célhatározói mellékmondat *hogy* kötőszavához hasonló szerepben (36). Állhat következményt jelentő mondat vagy célhatározói mellékmondat bevezető szavaként (37) vagy szigorú parancsban (38). Lehet használni ráhagyás, vagy ráhagyás-szerű megállapítás nyomósítására, fokozás kifejezésére (39), vagy a cselekvés céljának nyomatékos kifejezésére (40). Végül állhat óhajtó mondat után, a célra csak távolabbról utalva (41) és óhajtást, vágyat tartalmazó mondatban a cél mozzanatát is kiemelve (42) stb.:

- (33) *Hadd látom, mit hoztál. Hadd vigyem én azt a kosarat.*
- (34) *Oh, hadd csókolom meg e vérző sebjakat... Oh hadd mossa könnyem!*
- (35) *Hadd látom, úgymond, mennyit ér | A welszi tartomány.*
- (36) *Foglaljatok helyet itt mellettem, Hadd felejtsem el, hogy férfi lettem.*
- (37) *Hadd maradjon gyáva földön A göröngy. Pirulj, hajnal, pirulj, Hadd keljen fel a nap,*
- (38) *Hadd zúgjon az álgyu! pogány Ali mond.*

- (39) *Ha per, ugymond, hadd legyen per! Hadd vesszen el az élet, ha a Becsület marad.*
- (40) *Száz vas-útat, ezeret! | Csináljatok, csináljatok! | Hadd fussák be a világot...*
- (41) *Oh! Bár e világon élve ne is járnék, Látni magam fogytát, mint reggeli árnyék; Hadd nyelne be mindent, nosza csak hadd falna, Kinek egy hörpöntés a világ hatalma!*
- (42) *Szerelem, szerelem, átkozott szerelem, Mért nem termettél volt fűzfa ágabogán, Hadd jutottál volna mindennek egyaránt, Ne jutottál volna egyedül csak nekem.*

A megadott példákat s a hozzájuk kapcsolt funkciókat tekintve az látszik, hogy a *hadd* sokféle használati lehetősége három fő beszélői attitűddel írható le. A kérdés az, hogy ez a három fő beszélői attitűd mennyiben egyezik és mennyiben tér el egymástól, melyik alapmodalitáshoz és ezzel együtt melyik mondatfajta-hoz kapcsolható, s végül szintaktikai viselkedésük tekintetében milyen sajátosságokat lehet találni.

1. Engedélykérést fejez ki felszólító vagy kijelentő módú cselekvő ige mellett ((33)–(40) példa alapján). A *hadd* engedélykérő szerepkörét Krékit (2006: 55–58) az implicit performatív kérések között veszi számba. Úgy véli, hogy a kérést kifejező felszólító módú megnyilatkozásokban a főige előtt vagy után álló simulószók ill. partikulák a fókuszhelyzetű felszólító igealak jelentését árnyalják, illokúciós hatását erősítik, kontextuálisan nyomatékosabbá teszik. Szerinte a *hadd szorítsalak a keblemre* szerkezetben a *hadd* a *szorítsalak* ige illokúciós hatását erősíti. Szerintem azonban nem a nyomatékosítás, hanem az engedélykérés beszélői attitűdjét hordozó modalitás kifejezése a *hadd* szerepe, amitől az egyszerű felszólító forma implicit kéréssé válik, hiszen a hallgató nincs közvetlenül megszólítva.

Az engedélykérések között sajátos stilisztikai értéket hordoznak a *hadd ne mondjam*-féle tagadó formájú *hadd*-os mondatok (NyKK: 742). Krékit (2006: 59) az implicit kérések között tárgyalja az ehhez hasonló prohibítív, vagyis tagadó értelmű felszólító alakokat. Úgy véli, hogy ezekben a szerkezetekben a felszólító igealakokra a tiltás jelentésén túl más implicit jelentésárnyalatok is ráépülnek, pl. kérés, tanács, ajánlás, figyelmeztetés. Véleményem szerint nem csupán az igealak, hanem maga a *hadd ne mondjam* szerkezet hordozza az implicit jelentésárnyalatot. A (43a–b) példa lehetséges

interpretációi szerint a főmondat azt implikálja, hogy a beszélőnek nincs jó véleménye arról, ami a mellékmondatban következni fog, és mivel nem akarja a véleményét részletezni, kéri a hallgató engedélyét, hogy ne kelljen elmondania. Mindez persze lehet csupán egy társalgási játék része, egy csel, amivel felcsigázva a hallgató érdeklődését, hosszan lehet ecsetelni a rossz előadást, vagy az illető külsejét, de elsődlegesen engedélykérést valósít meg:

(43)a. *Hadd ne mondjam, milyen volt ez az előadás!*

b. *Hadd nem mondjam, hogy nézett ki!*

Összevetve az eddigieket, láthatjuk, hogy a *hadd* engedélykérő beszélői attitűdöt hordoz implicit módon, vagyis amikor a beszélő a *hadd*-os szerkezetet használja, ezáltal „a beszélő kéri a hallgatót, hogy engedje/hagyja/tegye lehetővé, hogy a tényállás fennálljon”. Az engedélykérés során szerepe van a hallgatónak, a beszélő a hallgatótól várja a tényálláshoz való hozzájárulását, s ezáltal annak létrejöttét. Ezzel szemben az óhajtó mondat a beszélő kívánságát fejezi ki, de a beszélő nem kívánja vele a hallgatót arra bírni, hogy a megkívánt állapotot vagy eseményt létrehozza. Az óhajtó mondat beszélői attitűdje a következő módon írható körül: „a beszélő kívánsága, hogy az ábrázolt tényállás (p) fennálljon, a beszélő kívánsága/óhaja, hogy p” (Kiefer 2005: 34). Az óhajtó mondat modalitását a hallgatónak a tényállás létrehozásában megkívánt szerepe különbözteti meg a felszólító mondatfajtatól, ugyanis amíg az óhajtó mondatnál nincs szerepe a hallgatónak, a felszólító mondatban a beszélő óhajának teljesítését, a tényállás létrejöttét a hallgatótól várja. Úgy tűnik tehát, hogy az engedélykérés beszélői attitűdje a felszólító mondatfajta alapmodalitásával egyezik meg, s azt specializálja engedélykérő modalitással.

2. Ráhagyást, engedélyezést is kifejezhet, de csak 3. személyű igékkel ((37)–(39) példa):

Beszélői attitűdje a következőképp írható körül: „a beszélő nem bánja/hagyja/engedi/tűri, hogy a tényállás fennálljon”. Nem egyezik meg az óhajtó mondat beszélői attitűdjével, hiszen a beszélő bár nem bánja, engedi, hagyja, tűri, hogy az adott tényállás fennálljon, nem szeretné vagy kívánja azt. Ezt mutatja a tipikusnak tartott *bárcsak*-os óhajtó mondat és a *hadd*-os mondat beszélői attitűdjeinek a különbsége is a példákban:

(44)a. *Bárcsak esne az eső!* (a beszélő szeretné, hogy essen az eső)

b. *Hadd essen az eső, úgymint elmegyek sétálni!* (a beszélő nem bánja, de nem is szeretné, hogy essen az eső)

Az a közös a két szerkezetben, hogy egyik esetben sincs szerepe a hallgatónak, a beszélő nem vár tőle semmilyen tettet. Az eltérés abban mutatkozik meg, hogy a *bárcsak*-os mondatban a beszélő szeretné a tényállás fennállását, míg a *hadd*-os mondatban a beszélő nem szeretné, csak kifejezi emotív módon azt, hogy nem bánja, eltűri, hagyja, hogy a tényállás fennálljon. Mindebből az következik, hogy a ráhagyást kifejező *hadd*-os mondatok sem fejezik ki az óhajtó mondatok alapmodalitását.

A ráhagyás beszélői attitűdje részben eltérőnek mutatkozik az előbb bemutatott engedélykérés attitűdjétől. Eltér annyiban, hogy ráhagyásnál a hallgatónak nincs vagy nem fontos a szerepe, viszont ugyanúgy az engedélyezés modalitását hordozza. A két típus közötti eltérés nemcsak a hallgató szerepében, hanem a *hadd* mellett megjelenő ige típusában, annak személyében is megmutatkozik, ugyanis míg cselekvő igéket engedélykérés és ráhagyás kifejezésére is használunk a *hadd* mellett (45a–b), addig eseményigékkel csak ráhagyást szoktunk kifejezni (45c–d), engedélykérésnél az ige állhat bármelyik személyben, ráhagyásnál csak 3. személyű lehet (45d–e):

- (45)a. *Hadd menjek el moziba!* (engedélykérés, E/1.)
 b. *Hadd menjenek el moziba, engem nem érdekel!* (ráhagyás, T/3.)
 c. *Hadd essen az eső, akkor is elmegyek sétálni!* (ráhagyás E/3.)
 d. **Hadd essen az eső, hogy elmehessek sétálni!* (engedélykérés)
 e. **Hadd essek el!* (ráhagyás)

Az eseményigékkel szerkesztett mondatban (45c) sem a beszélőnek, sem a hallgatónak nincs befolyása az események alakulására, az engedélykérés nem releváns, ezért ez nem is célja a beszélőnek (45d). Ugyanakkor a (45b) példa alapján nem tudjuk megnyugtató módon elkülöníteni az engedélykérés és a ráhagyás beszélői attitűdjét, mert csak az adott kontextusban láthatnánk, hogy ténylegesen van vagy nincs szerepe a hallgatónak. Azt érzékeljük, hogy ráhagyáskor az engedélyezés és a hozzá kapcsolódó emóciók kifejezése a lényeges. Vagyis a fő különbség az engedélykérés és a ráhagyás között abban van, hogy míg engedélykérésnél a beszélő a hallgatótól várja a tényállás engedélyezését, addig ráhagyásnál a beszélő az „engedélyező”, vagyis az, aki engedi, hagyja, tűri, hogy a tényállás fennálljon. Az engedélykérés beszélői attitűdjének meghatározásában tehát csak a hallgató szerepére vonatkozó rész látszik problémásnak, a tényállás engedélyezésének motívuma ugyanaz. Közös nevezőre lehetne hozni a két funkció beszélői attitűdjét oly módon, ha a ráhagyást az engedélykérés speciális esetének vennénk. Ennek értelmében a

ráhagyás beszélői attitűdje megegyezik az engedélykérés beszélői attitűdjével („a beszélő kéri a hallgatót, hogy engedje/hagyja/tegye lehetővé, hogy a tényállás fennálljon”), olyan megszorítással, hogy a hallgató személye megegyezik a beszélő személyével, így a beszélő maga válik az engedélyezővé. A beszélő célja ilyenkor az engedélyezés emotív kifejezése. A ráhagyás beszélői attitűdje ily módon tekinthető az engedélykérés egy speciális esetének, s ennek megfelelően a felszólító mondatfajtához tudjuk kapcsolni.

Ugyanakkor a beszélői attitűd specifikusságán túl szintaktikai viselkedésük is azt mutatja, hogy a ráhagyás több szintaktikai/szemantikai megszorítással jár együtt. A már említett igei vonzat egyeztető jegyeit illető megszorítások mellett fókuszképzés tekintetében is eltérő vonásokat mutat az engedélykérés és a ráhagyás. Ugyanis engedélykérésnél a *hadd*-os szerkezetekben fókuszpozícióba kiemelt összetevő (cselekvő ige argumentuma és bővítménye, valamint negációs frázis) megjelenhet a *hadd* előtt, második fókuszban az ige mögött vagy beférkőzhet a *hadd* és a ragozott ige közé. Ezzel szemben ráhagyás esetén sem az alanyt, sem a történés egyéb körülményét nem akarjuk hangsúlyozni, ezért nem is emeljük fókuszpozícióba ezeket a mondatrészeket. Ezért lehetséges az, hogy ráhagyás kifejezésekor nem szintaktikailag rosszul formáltak, hanem szemantikailag helytelenek a fókuszos mondatok. Ezt megerősíti az is, hogy az eseményigékkel szerkesztett *hadd*-os mondatokban nemcsak a beékelődött fókusz, hanem a *hadd* előtti és az ige utáni második fókuszban kiemelt összetevő is helytelen:

- (46)a. *?*Hadd sértse meg a 'válasz, (ne a kérdés)!*
b. *?* 'A válla hadd fájjon, (ne a feje)!*
c. *?*Hadd 'az eső essen!*

Természetesen tudunk olyan kontextusokat kreálni – az aktuális vagy a lehetséges világban –, ahol releváns lehet az előbbi mondatok valamelyike, de ezekben az esetekben a beszélő valamilyen befolyással bír vagy akar bírni az eseményekre, és az adott mondatban már nem ráhagyást, hanem engedélykérést fejez ki a *hadd*, az ige pedig már nem eseményigéként funkcionál:

- (47) *Hadd az eső essen, és ne a jégeső az emberekre!* (mondja Héra Zeusznak azért, hogy csak esővel büntesse az embereket, ne jégesővel.)

3. Engedélykérést és óhajtást együttesen fejez ki feltételes módú igék mellett ((41), (42) példa).

Beszélői attitűdje a *bárcsak*-os mondatokéhoz áll közel, amit a feltételes módú igék jelenléte is támogat, emiatt ez a típus az óhajtó mondat modalitásához köthető. Az MNSz adatai között ezt a szerkezetet találjuk meg legkisebb számban (39 db), s a talált példák 90%-a a szépirodalmi alkorpuszból került ki, vagyis a *hadd*-nak ezt a használatát nem a mai nyelvhasználathoz, hanem inkább a szépirodalmi archaizáló stílushoz tudjuk kapcsolni:

- (48)a. *Igen, mert mostanában csakugyan tárgyalgatták, hogy vegyen a falu közösbn egy cséplőgépet, hadd szorítanak ki azzal Kapdoska urat...*
b. *Szelem a mérges dohányt délben: apámat hadd szédítené, új bor csillaga ég szemében, enyémben új szerelemé.*

Mivel ezt a szerkezetet nem tartom produktívnak a mai nyelvhasználatban, ezért bár megemlítettem, nem foglalkozom vele részletesebben, és nem sorolom a *hadd* mai modális funkciói közé.

Összegezve az eddigieket, a mai nyelvhasználatban a *hadd* többféle használati lehetősége egyetlen engedélykérő beszélői attitűddel leírható, az engedélykéréssel. Az engedélykérés implicit kérésként értelmezhető, s megjelenése a felszólító mondatfajtaéhoz köthető. Az engedélykérés speciális esete a ráhagyás, amikor a beszélő maga az engedélyező is. Ez az alfunkció szemantikai és szintaktikai sajátosságokkal rendelkezik: csak 3. személyű igei vonzattal fordul elő, eseményigék csak ebben a funkcióban jelenhetnek meg, és esetükben a fókuszképzés nem releváns.

A *hadd* modális funkciói túlmutatnak a szemantika keretein, s további vizsgálati lehetőséget nyújt a pragmatika területén a *hadd*-os szerkezeteket tartalmazó megnyilatkozások, ill. beszédaktusok leírása, jellemzése. Mindez azonban már egy következő tanulmány feladata lesz.

7. Összefoglalás

Dolgozatomban a *hadd* történeti vonatkozásaival, formai és szerkezeti előfordulásával, szintaktikai viselkedésével, szófaji megítélésével valamint modalitásbeli funkcióival kapcsolatos kérdéseket vizsgáltam.

A *hadd* keletkezésével kapcsolatosan a leíró nézeteket tárgyaltam, s magyarázatként úgy találtam, hogy a mai *hadd*-os mondatok szerkezete újraszerkesztéssel jött létre, melynek kiváltója a *hadd* grammatikalizációja volt.

Majd rámutattam egyrészt arra, hogy a *hadd*-nak a mai írott és beszélt nyelvhasználatunkban is vannak alakváltozatai, másrészt arra, hogy nemcsak felszólító, hanem kijelentő és feltételes módú igékkel is előfordul.

A szófajtani fejezetben azt tárgyaltam, hogy sajátos szintaktikai viselkedése miatt nem sorolhatjuk a partikulák közé, hanem önálló funkcionális kategóriát alkot, s a mondat modalitásában játszik szerepet.

Az ötödik részben a *hadd* szintaktikai viselkedését tanulmányozva megállapítottam, hogy a *hadd* funkcionális fejként mindig ragozott igét kíván vonzatként. Fókuszképzés tekintetében a *hadd* hangsúlykivánó jellege miatt bizonyos megszorítások érvényesülnek, melyek modális funkcióival hozhatók összefüggésbe.

Az utolsó részben a *hadd* modális funkcióit foglaltam össze, és cáfoltam azt a nézetet, mely szerint a *hadd* az óhajtó mondat alapmodalitását fejezi ki. Modális funkciói (az engedélykérés és a ráhagyás is) végeredményben egyetlen beszélői attitűddel, az engedélykérés attitűdjével jellemezhetők, s a felszólító mondatfajtaéhoz köthetők. A két funkció azonban bizonyos eltérést mutat szintaktikai viselkedés tekintetében, ami a ráhagyás specifikusságát mutatja: míg engedélykérésnél a *hadd* előtt, a *hadd* és az ige közé beférkőzve vagy az ige mögötti szakaszban kiemelhető bármely összetevő, addig ráhagyás esetén nem releváns a fókuszképzés.

Melléklet

	<i>had(d)</i> ¹ + felszólító mód	<i>hadd</i> + kijelentő mód	<i>hadd</i> + feltételes mód	<i>hagy</i> + felszólító mód	<i>hagy</i> + kijelentő mód	<i>hagy</i> + feltételes mód
E/1.	4723	223	9	80	0	0
E/2.	9	0	0	0	0	0
E/3.	1963	0 (*194 ²)	23	47	0	0
T/1.	268	4 (*205 ²)	4	5	0	0
T/2.	9	0	0	0	0	0
T/3.	719	0	3	13	0	0
Σ	7691	223	39	145	0	0

A *hadd* megjelenési formái a mai nyelvhasználatban az MNSz-ben végzett vizsgálatok alapján

¹ A rövidült *had* alak 170 esetben fordul elő.

² Mivel alakilag a kijelentő mód tárgyas ragozása E/3. és T/1. alakok megegyeznek a felszólító módú igealakokkal, az adatok mindkét oszlopban fel vannak tüntetve

Hivatkozások

- D. Máta Mária 2000. A módosítószó-történet újragondolása. *Magyar Nyelvjárások* **38**. 97–109.
- É. Kiss Katalin 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. = *Nyelvtudományi Értekezések* **116**. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1996. Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben. *Néprajz és Nyelvtudomány* **37**. 47–66.
- É. Kiss, Katalin 1999: Strategies of complex predicate formation and the Hungarian verbal complex. In Kenesei István (szerk.) *Crossing Boundaries*. Amsterdam, Benjamins. 91–114.
- ÉrtSz = *A magyar nyelv értelmező szótára* **3**. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- Gallasy Magdolna 2003. Mondattörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar Nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 483–500.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125/3**. 354–371.
- Hansen, Björn 2004. The grammaticalization of the analytical imperatives in Russian, Polish and Serbian/Croatian. *Die Welt der Slaven* **49**. 257–274.
- H. Molnár Ilona 1959. A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* **55**. 357–361.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* **I**. 501–513.
- Juhász Dezső 1992. A módosítószók. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* **II/1**. 815–838.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasy Ádám – Prószyk Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **17**. 49–103.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan – Mondattan* **I**. Budapest, Tinta Kiadó.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan* **1. Mondattan**. Budapest, Akadémiai Kiadó. 529–713.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan* **3. Morfológia**. Budapest, Akadémiai Kiadó. 75–137.

- Kenesei István 2008. Funkcionális kategóriák. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 601–638.
- Kiefer Ferenc 1998. Mondatfajta – mondatmodalitás – mondathasználát. *Tertium non datur* 5. 5–15.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Budapest, Tinta Kiadó.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krékits József 2006. *Fel szólító performatív beszédaktusok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 275–282.
- MTSz = Szinnyi József (szerk.) 1893. *Magyar tájszótár I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NyKK = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvhelyességi kézikönyv I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NyKSz = Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézi-szótár*. Budapest, Auktor Kiadó.
- Szécsey Krisztina 2007. Egy tagmondat vagy kettő? Infinitívuszi szerkezetek a magyarban. In Sinkovics Balázs (szerk.) *LingDok* 6. Szeged. 189–220.
- Szécsey, Krisztina 2009. On the double nature of Hungarian infinitival constructions. *Lingua* 119. 592–624.
- TESZ. = Kiss Lajos – Papp László (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1988. *Új magyar tájszótár II*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Forrás

Jókai-kódex

Kölcsey Ferenc: Összes művei I.

Magyar Nemzeti Szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>)

Mikes Kelemen: Törökországi levelek (1717–58)

Sándor-kódex

Weszprémy-kódex

A MAGYAR STATIKUS HELYHATÁROZÓ RAGOK/NÉVUTÓK DENOTÁCIÓS TULAJDONSÁGAI EGY VEKTORTÉR- MODELLBEN

TÓTH CSILLA

1. Bevezetés¹

1.1. A dolgozat célkitűzése

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a lokatívuszi ragok, névutók jelentésével, szemantikai tulajdonságaival kapcsolatos kérdések tárgyalása igen szűkszavúnak mondható.² A kifejezések újabb, a modern nyelvészeti kutatások eredményeit is felhasználó leírása hiányzik.

Dolgozatom célja a magyar statikus lokatívuszi ragok, névutók denotációnak és denotációs tulajdonságainak leírása Zwarts–Winter (2000) modelljében. Zwarts és Winter egy vektortér-modellt dolgozott ki az angol lokatívuszi prepozíciók denotációinak meghatározására, valamint denotációs tulajdonságaik vizsgálatára. Választásom azért esett erre a modellre, mert az angol prepozíciók denotációit a jelentésükben levő azon alapvető tulajdonságukra építi, hogy a viszonyítási objektumhoz képest külső vagy belső térdarabra referálnak-e. Ez a tulajdonság magyarázza például azt – amint azt egy korábbi tanulmányban (Tóth 2007) megmutattam –, hogy a lokatívuszi ragok/névutók létrehozhatnak-e disztributív vagy kollektív olvasatú frázisokat. Egy másik érv Zwarts–Winter (2000) modellje mellett, hogy számot ad azokról a denotációs tulajdonságokról, amelyek a lokatívuszi frázisokat tartalmazó mondatok

---

¹ Itt szeretném kifejezni köszönetemet a cikk lektorának. Megjegyzései nagy segítségemre voltak a dolgozat pontosabbá, érthetőbbé tételében. Néhány helyen a lektor által javasolt magyarázatot szó szerinti formában átvettem, ezeket további lábjegyzetek jelzik. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Maleczki Mártának, értékes tanácsaiért, támogatásáért.

² Talán a legátfogóbb ilyen témájú mű Simonyi Zsigmond 1888-ban megjelent *A magyar határozók* című munkája. Gazdag adathalmazzal (nyelvemlékek, nyelvtörténeti szótárak, korabeli irodalom, más nyelvi adatok) mutatja be az egyes ragok, névutók, határozószók jelentését. Minden egyes elem tárgyalásánál a helyhatározói jelentésből indul ki, mert nyelvtörténetileg ez tekinthető elsődlegesnek, majd a határozók jelentésbeli evolúciós változását követve (megszorítás, metafora, metonímia, sztereotípiá) ismerteti a további jelentéseket, további határozófajtákba sorolva.

igazságértékét befolyásolják, illetve ezek a tulajdonságok fényt deríthetnek a lokatívuszi ragok/névutók és a determinánsok kapcsolatára. A modell tehát alkalmasnak tűnik a lokatívuszi ragokkal/névutókkal kapcsolatos többféle nyelvészeti probléma kezelésére. Jelen dolgozat azonban csupán a magyar statikus lokatívuszi ragok/névutók denotációinak és denotációs tulajdonságainak vektortér-modellben történő leírására vállalkozik.

1.2. A dolgozat felépítése

A 2. rész 1. pontjában bemutatom a vizsgált magyar nyelvi adatokat, a 2. pontban röviden áttekintem Zwarts–Winter (2000) modelljét, azt, hogy hogyan definiálták az angol lokatívuszi prepozíciókat. Ezzel párhuzamosan kitérek arra is, hogy a vizsgált magyar ragok, névutók esetében hogyan alakulnak ezek a definíciók.

A 3. rész foglalkozik a vizsgált magyar ragok/névutók monotonitási, folytonossági és konzervativitási tulajdonságaival, különös tekintettel a *kívül* és *belül* névutókra. Végül a 4. rész tartalmazza az összegzést.

2. A vizsgált nyelvi adatok és Zwarts–Winter (2000) modelljének ismertetése

2.1. A vizsgált nyelvi elemek

Azokat a statikus lokatívuszi ragokat, névutókat vizsgáltam, melyek nominatívuszi névszókat vonzanak: *-bAn*, *On/n*, *-nÁl*, *között*, *mellett*, *körül*, *alatt*, *fölött*, *előtt*, *mögött*. Ezek körét kiegészítettem még két névutóval: *-n kívül/belül*, melyek vizsgálatára azért volt szükség, mert – bár nem olyan egyszerű szerkezeteket hoznak létre, mint az előbbiek, azaz nem nominatívuszi vonzatuk van – jelentésük hasonló az angol *inside/outside* jelentéséhez, és Zwarts és Winter (2000) ezek denotációinak definícióira építette a többi lokatívuszi rag, névutó definícióját. Ezeknek a nyelvi elemeknek a viselkedését, tulajdonságait olyan egyszerű, minimális környezetben vizsgáltam, melyekben két objektum, a lokalizált objektum és a viszonyítási objektum térbeli kapcsolatáról teszünk állítást. Pl.:

(1) *Az alma az asztalon van.*

(1)-ben megfogalmazott állításban az alma a lokalizált objektum, az asztal a viszonyítási objektum.

A lokatívuszi frázisokat tekintve megállapíthatjuk, hogy szemantikai szempontból a ragok és névutók ugyanolyan szerkezeteket alkotnak.

(2) *a házban*

(3) *a ház mögött*

A továbbiakban ezeket egységesen kezelhetjük: a statikus lokatívuszi ragokat, névutókat olyan függvényeknek tekintjük, melyek az argumentum DP denotációjához valamilyen helyet rendelnek. (A függvény az adott modellben később kerül pontosításra.)

2.2. Zwarts-Winter (2000) interpretációi

Az alábbiakban röviden áttekintem Zwarts–Winter (2000) definícióit, mert a következtéseikben lényeges szerepet játszott a modell, amiben dolgoztak, és a magyar ragokról, névutókról is ezekben a terminusokban fogok gondolkodni.

Zwarts és Winter (2000) az angol lokatívuszi prepozíciók jelentésének modellezésére vektortér-modellt használtak. A kiindulópont az, hogy mindenk előtt alkalmaznak egy *loc* függvényt, ami a viszonyítási objektumokat (a rag, névutó argumentumaként szereplő NP denotációját) leképezi az objektum konvex saját terére (*eigenspace*). Az így létrejövő saját tér topológiailag egyszerű, azaz konvex³, zárt⁴ és nem triviális⁵. A lokatívuszi rag, névutó, mint függvény ezt a ponthalmazt leképezi vektorok egy halmazára. A teljes PP denotációja így ehhez a ponthalmazhoz rendelt vektorhalmaz lesz. Zwarts–Winter (2000) bevezet egy másik függvényt is, *loc*⁻-ként jelölik, amely egy vektorhalmazt képez le azokra az objektumokra⁶, melyeknek saját tere benne van a vektorhalmaz vektorai végpontjainak halmazában⁷. Ennek a függvénynek az a célja, hogy a lokatívuszi frázis denotációját, (vektorhalmazt) $\langle e, t \rangle$ típusú predikátummá transzformálja.

Zwarts és Winter (2000) beépítette a prepozíciók denotációinak definícióiba azt az alapvető tulajdonságukat, hogy külső vagy belső terre referálnak-e. A következőképpen határozták meg az *inside* és az *outside* denotációit:

(4) *in/inside* (-bAn/belsejében): **in/inside'** := $\lambda A.\lambda v.int(v, A)$
outside (vmin kívül): **outside'** := $\lambda A.\lambda v.ext(v, A)$

³ A ponthalmaz bármely két pontját összekötő szakasz minden pontja eleme a ponthalmaznak.

⁴ Egy ponthalmaz zárt, ha komplementere nyílt, azaz komplementerének minden pontja belső pont.

⁵ nem üres, és minden pontja eleme a modellbeli ponthalmaznak

⁶ Köszönet a pontos megfogalmazásért a lektornak.

⁷ $loc := \lambda W_{vt}.\lambda x_e.\forall p \in loc(x) \exists v \in W[end-point(v)=p]$

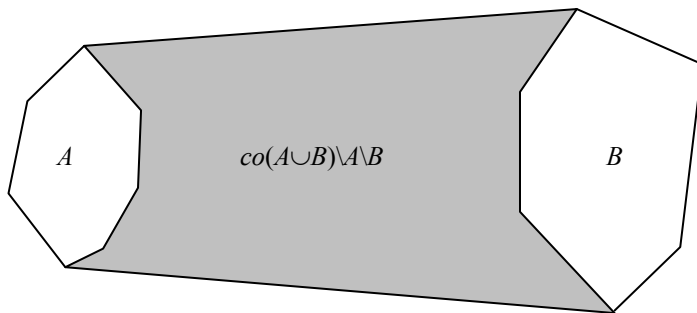
(Az $int(\mathbf{v}, A)$ és $ext(\mathbf{v}, A)$ az A ponthalmazhoz tartozó legközelebbi belső, illetve külső határvektorokat jelöli. Ez azt jelenti, hogy az adott vektor kiindulópontja eleme A határvonalának, végpontja pedig eleme A -nak ($int(\mathbf{v}, A)$)/nem eleme A -nak ($ext(\mathbf{v}, A)$), és nem létezik az adott vektornál kisebb, a vektor végpontjába mutató vektor.) Az **in’/inside’** olyan függvény, ami egy ponthalmazt képez le a legközelebbi belső vektorok halmazára. Az **outside’** olyan függvény, ami egy ponthalmazt képez le a legközelebbi külső vektorok halmazára. Ezek alapján az angol prepozíciókra az alábbi definíciókat adják:

$$(5) \quad On \ (On)=At \ (n\acute{A}l) : \mathbf{On}'=\mathbf{At}' := \lambda A.\lambda v.ext(\mathbf{v}, A) \wedge |\mathbf{v}| < r_0 \quad r_0 \approx 0$$

(Az *on* jelentésében van egy *megtartás* komponens is (Herskovits 1985), amit viszont a vektortér-modellbe nem lehet beépíteni.) Az **On’/At’** olyan függvény, ami egy A ponthalmazt leképez az A -hoz tartozó legközelebbi külső vektorok azon halmazára, melyben a vektorok hossza megközelítőleg 0, azaz kisebb, mint egy 0-hoz nagyon közeli pozitív szám. Azt fejezi ki ez a vektorok hosszára vonatkozó korlát, hogy a viszonyítási objektumnak és a lokalizált objektumnak nagyon közel kell lenniük egymáshoz.

$$(6) \quad Between \ (között) : \mathbf{between}' := \lambda A.\lambda B.\lambda v.[ext(\mathbf{v}, A) \vee ext(\mathbf{v}, B)] \wedge end\text{-}point(\mathbf{v}) \in co(A \cup B) \setminus A \setminus B$$

ahol $co(A \cup B)$ jelöli A és B konvex burkát, az A -t és B -t tartalmazó legszűkebb konvex területet.

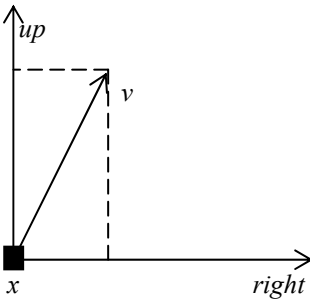
A **between’** olyan függvény, mely az A és B ponthalmazokat képezi le az A -hoz vagy B -hez tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, melyben a vektorok végpontjai elemei annak a ponthalmaznak, amit úgy kapunk, hogy A és B konvex burkából kivonjuk az A és B ponthalmazokat. (Az ábrán a szürkével jelölt terület.)

Zwarts és Winter (2000) definiál egy rendszert az ún. projektív prepozíciók⁸ definíciójához, amit három V-beli egységvektor határoz meg: *up*, *right* és *front*. Ezek határozzák meg a tengelyeket. A definíciókban szükség lesz a külső/belső határvektorok tengelyekre való merőleges vetületére. Az alábbi definíciókban $c(up, \mathbf{v})$, $c(front, \mathbf{v})$, $c(right, \mathbf{v})$ jelölik a vektorok *up*, *front*, illetve *right* tengelyekre eső merőleges vetületének hosszát. A $|\mathbf{v}_{\perp up}|$, $|\mathbf{v}_{\perp front}|$, $|\mathbf{v}_{\perp right}|$ jelölésekben a $\perp up$, $\perp front$, $\perp right$ az *up*, *front*, illetve *right* tengelyekre merőleges síkokat jelölik, azaz az $\perp up$ esetében a *front* és *right* tengelyek által meghatározott síkot, $\perp front$ esetében a *right* és *up* tengelyek által meghatározott síkot, a $\perp right$ esetében a *front* és *up* tengelyek által meghatározott síkot. A $|\mathbf{v}_{\perp up}|$, $|\mathbf{v}_{\perp front}|$, $|\mathbf{v}_{\perp right}|$ jelölések tehát a vektorok ezen síkokra eső merőleges vetületének hosszát jelentik.

$$(7) \quad \textit{above} \textit{ (fölkött)} : \mathbf{above}' := \lambda A. \lambda \mathbf{v}. \textit{ext}(\mathbf{v}, A) \wedge c(\mathbf{up}, \mathbf{v}) > |\mathbf{v}_{\perp up}|$$

Az **above'** egy olyan függvény, mely egy *A* ponthalmazt leképez az *A*-hoz tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, melyben a vektorok *up* tengelyre eső merőleges vetületének hossza – $c(\mathbf{up}, \mathbf{v})$ – nagyobb, mint a *front* és *right* tengelyek által meghatározott síkra eső merőleges vetületének hossza⁹ ($|\mathbf{v}_{\perp up}|$), vagyis olyan vektorok, amelyek az *up* tengellyel hegyes szöveget zárnak be (ld. 8. ábra)

(8)

⁸ A téri viszonyokat kifejező nyelvi elemeket alapvetően két típusba szokták sorolni: projektív és nem projektívek. Projektívek azok, amelyek interpretációjához szükség van egy viszonyítási rendszerre, ill. a viszonyítási rendszer által meghatározott irányokra. A viszonyítási rendszert vagy a viszonyítási objektum, vagy a beszélő nézőpontja, vagy más, abszolút rendszer (pl. égtájak) határozza meg. Projektív prepozíciók az angolban: *in front of* (előtt), *behind* (mögött), *beside* (mellett), *under* (alatt), *above* (fölkött). Projektív névutók: *előtt*, *mögött*, *alatt*, *fölkött*, *mellett*.

⁹ Köszönet a pontos megfogalmazásért a lektornak.

$$(9) \quad \textit{under} \textit{ (alatt)} : \mathbf{under}' := \lambda A. \lambda \mathbf{v}. \textit{ext}(\mathbf{v}, A) \wedge c(-\mathit{up}, \mathbf{v}) > |\mathbf{v}_{\perp -\mathit{up}}|$$

Az **under'** egy olyan függvény, mely egy A ponthalmazt leképez az A -hoz tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, melyben a vektorok up tengellyel ellentétes irányú tengelyre eső merőleges vetületének hossza – $c(-\mathit{up}, \mathbf{v})$ – nagyobb, mint a front és right tengelyek által meghatározott síkra eső merőleges vetületének hossza ($|\mathbf{v}_{\perp -\mathit{up}}|$), vagyis olyan vektorok, melyek a $-\mathit{up}$ tengellyel hegyes szöget zárnak be.

$$(10) \quad \textit{in front of} \textit{ (előtt)} : \mathbf{in-front-of}' := \lambda A. \lambda \mathbf{v}. \textit{ext}(\mathbf{v}, A) \wedge c(\mathit{front}, \mathbf{v}) > |\mathbf{v}_{\perp \mathit{front}}|$$

Az **in-front-of'** egy olyan függvény, mely egy A ponthalmazt leképez az A -hoz tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, melyben a vektorok front tengelyre eső merőleges vetületének hossza – $c(\mathit{front}, \mathbf{v})$ – nagyobb, mint az up és right tengelyek által meghatározott síkra eső merőleges vetületének a hossza, ($|\mathbf{v}_{\perp \mathit{front}}|$), vagyis olyan vektorok, melyek a front tengellyel hegyes szöget zárnak be.

$$(11) \quad \textit{behind} \textit{ (mögött)} : \mathbf{behind}' := \lambda A. \lambda \mathbf{v}. \textit{ext}(\mathbf{v}, A) \wedge c(-\mathit{front}, \mathbf{v}) > |\mathbf{v}_{\perp -\mathit{front}}|$$

A **behind'** egy olyan függvény, mely egy A ponthalmazt leképez az A -hoz tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, melyben a vektorok front tengellyel ellentétes irányú tengelyre eső merőleges vetületének hossza – $c(-\mathit{front}, \mathbf{v})$ – nagyobb, mint az up és right tengelyek által meghatározott síkra eső merőleges vetületének a hossza, ($|\mathbf{v}_{\perp -\mathit{front}}|$), vagyis olyan vektorok, melyek a $-\mathit{front}$ tengellyel hegyes szöget zárnak be.¹⁰

$$(12) \quad \textit{beside} \textit{ (mellett)} : \mathbf{beside}' := \lambda A. \lambda \mathbf{v}. \textit{ext}(\mathbf{v}, A) \wedge c(\mathit{right}, \mathbf{v}) > |\mathbf{v}_{\perp \mathit{right}}|$$

A **beside'** egy olyan függvény, mely egy A ponthalmazt leképez az A -hoz tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, amelyben a vektorok right tengelyre eső merőleges vetületének hossza – $c(\mathit{right}, \mathbf{v})$ – nagyobb, mint az up és front tengelyek által meghatározott síkra eső merőleges vetületének a hossza, ($|\mathbf{v}_{\perp \mathit{right}}|$), vagyis olyan vektorok, melyek a right tengellyel hegyes szöget zárnak be. (12)-vel ekvivalens definíciót kapunk, ha a definícióban right helyett $-\mathit{right}$ szerepel.

¹⁰ A behind prepozícionak, éppúgy a $\mathit{mögött/előtt}$ névutóknak lehetséges olyan használata, amikor irányaik tengelyét nem a vektorok határozzák meg, hanem valamilyen ösvény. Azonban geometriai transzformációkkal ezt is modellezni lehet.

A magyar ragok, névutók jelentését angol megfelelőikhez hasonlóan adhatjuk meg. Különbség, hogy a magyarban az *-On* és a *-nÁl* abban a tekintetben is eltér egymástól, hogy mekkora távolság lehet a lokalizált és a viszonyítási objektum között. A *-nÁl* esetében ez a távolság (d) nagyobb is lehet.

(13) *Nyaraló kiadó a Bodeni-tónál.*

Ennek speciális esete: $d = 0$

(14) *a Batthyány térnél levő megálló*

Zwarts és Winter (2000) egészen leegyszerűsítik az *at* jelentését, náluk: '*at*' = '*on*'. A magyarban is vannak olyan helyzetek, mikor kicserélhető a *-nÁl* és az *-On*:

(15) *A stáb a Madách térnél dolgozik majd.*

(16) *A stáb a Madách téren dolgozik majd.*

(15)-ből azonban nem következik (16), így a *-nÁl* definíciójában jobb, ha a külső vektorok nagyságát nem korlátozzuk olyan mértékben, mint az *-On*-nál.

(5b) $n\acute{A}l : n\acute{A}l' := \lambda A. \lambda v. ext(v, A) \wedge |v| < r$

Úgy gondolom, a definícióban nem tudunk általános megszorítást tenni r nagyságára, a nyelvi példák alapján azt mondhatjuk, hogy a kontextustól függ. Valószínűnek látszik, hogy a viszonyítási és lokalizált objektumok mérete befolyásolja. Annyi bizonyos, hogy az objektumok távolsága nem lehet akármilyen nagy, de nagyobb lehet, mint az *-On* esetében.

A projektív ragok/névutók esetében nem került meghatározásra a külső vektorok hossza. Tehát ezekben az esetekben a lokalizált objektum és a viszonyítási objektum egymástól való távolsága nem szignifikáns. Ezt alátámasztják a magyar nyelvi adatok is, látható a példákból, hogy akár nagy is lehet ez a távolság:

(17) *magasan a tető fölött, magasan a felhők fölött,
mélyen a föld alatt, mélyen a víz alatt,
messze a hegyek mögött,
jóval a ház előtt*

A *mellett* az, aminél nem lehetnek az objektumok egymástól akármilyen messze. Itt ki lehet egészíteni a definíciót egy olyan korláttal, mint a *-nÁl* esetében.

$$(12b) \textit{ mellett} : \textit{ mellett}' := \lambda A. \lambda v. \textit{ ext}(v, A) \wedge c(\textit{ right}, v) > |v_{\perp \textit{ right}}| \wedge |v| < r$$

Ez a függvény az A ponthalmazt leképezi az A -hoz tartozó legközelebbi külső vektorok olyan halmazára, amelyben a *right* tengellyel hegyesszöget bezáró vektorok hossza kisebb, mint egy kontextustól függő korlát.

A *mellett* és a *-nÁl* közötti legfontosabb különbség, mint azt a definíciók is tükrözik, hogy a *-nÁl* esetében nem számít az irány, míg a *mellett* csak akkor használható, ha a viszonyítási objektum és a lokalizált objektum nagyjából a horizontális tengely mentén helyezkedik el.

2.3. A viszonyítási rendszerről

Eschenbach (1999) nyomán beszélünk viszonyítási rendszerről (*reference systems*) és viszonyítási keretről (*refence frames*). A térbeli konkrét objektumok alkotják a viszonyítási rendszert, a viszonyítási keretek ennek geometriai modelljei.

A projektív prepozíciókkal kapcsolatban Zwarts és Winter (2000) nem tér ki arra, hogy ezek a definíciók csak ugyanabban a viszonyítási rendszerben összehasonlíthatók. A definíciókban – láttuk – magukhoz a viszonyítási objektumok denotációihoz van rögzítve a viszonyítási keret, azaz a viszonyítási objektumok denotációi a viszonyítási keret középpontjában helyezkedtek el úgy, hogy az *up*, *right*, *front* tengelyek a viszonyítási objektum által meghatározott irányokba mutattak. Tehát a viszonyítási keretek objektumról objektumra változhatnak, ahogyan természetes is, hogy más-más objektum esetében más és más lesz a *mellett*, *mögött*, *előtt* stb denotációja, mert más lesz a *front* és *right* tengelyek iránya. A *fölött* és az *alatt* iránya ritkán változik, általában megegyezik a gravitáció irányával. Ráadásul nemcsak a viszonyítási objektumok határozhatnak meg ilyen irányokat, hanem pl. a beszélő vagy a hallgató is. Tehát a definícióban szereplő viszonyítási keretet nem tekinthetjük abszolútnak. Ez viszont azt jelenti, hogy a *behind* és az *in front of*, ugyanígy a *mögött* és az *előtt* nem lesz mindig egymás inverze, általában nem beszélhetünk pl. az *in front of* (*előtt*), *behind* (*mögött*), *beside* (*mellett*) tranzitív tulajdonságairól, csak ugyanolyan irányú viszonyítási keretek esetén. Ezt figyelembe kell venni a denotációs tulajdonságok vizsgálatánál is.

3. Az angol lokatívuszi prepozíciók és a vizsgált magyar ragok/névutók monotonitási, folytonossági, konzervatívitási tulajdonságai

3.1.1. Pontmonotonitás

Ennek a tulajdonságnak a vizsgálatához Zwarts és Winter (2000) a prepozíciók modellbeli denotációit alkotó vektorokat a végpontjaikkal jellemzik:

$$(18) \quad P^c = \lambda A. \lambda p. \exists v \in P(A) [p = \text{end-point}(v)]$$

A prepozíciók, ragok, névutók, olyan függvényekként (P) vannak modellezve, melyek ponthalmazokhoz vektorhalmazt rendelnek. Itt viszont a vektorok végpontjai érdekesek a számunkra, ezért minden P függvény esetén meghatározható egy neki megfelelő P^c függvény, ami ponthalmazokhoz ponthalmazokat rendel.

Intuitívan a pontmonotonitás az igazságérték megőrzését jelenti a viszonyítási objektum növelése vagy csökkentése mellett. Például. ha azt állítjuk, hogy *A kulcs a táskában van*, és a viszonyítási objektumot (táska) kicseréljük egy nagyobb objektumra, ami tartalmazza – feltételezzük például, hogy a táska az autóban van –, akkor az az állítás is igaz, hogy *A kulcs az autóban van*.

Def (Zwarts–Winter (2000)): Legyen P egy prepozíciós függvény, és $X \subseteq D_{pt}$.

1. **P pontmonoton növekvő** X fölött ($PMON\uparrow$) akkor és csak akkor, ha $\forall A, B \in X [A \subseteq B \rightarrow P^c(A) \subseteq P^c(B)]$
2. **P pontmonoton csökkenő** X fölött ($PMON\downarrow$) akkor és csak akkor, ha $\forall A, B \in X [A \subseteq B \rightarrow P^c(B) \subseteq P^c(A)]$

D_{pt} a topológiailag egyszerű területek tartománya. A fenti definíció azt mondja ki, hogy a P prepozíciós függvény akkor és csak akkor pontmonoton növekvő, ha teljesül az a feltétel, hogy ha van két olyan topológiailag egyszerű terület, melyek közül A része B -nek, akkor a P prepozíciós függvénynek megfelelő P^c függvény által A -hoz és B -hez rendelt ponthalmazok között is ilyen irányú reláció áll fenn, azaz $P^c(A) \subseteq P^c(B)$. P akkor és csak akkor pontmonoton csökkenő, ha az A része B -nek feltétel esetén a B -hez rendelt ponthalmaz lesz része az A -hoz rendelt ponthalmaznak.

Zwarts–Winter (2000) 1. Univerzáléja: A természetes nyelvben az egyszerű lokatívuszi prepozíciók számára csak az **inside'** és **outside'** a lehetséges $PMON\uparrow$ és $PMON\downarrow$ denotációk.

3.1.2. Milyen denotációkkal rendelkeznek a kívül és a belül névutóink?

Láttuk, hogy az angol *in* és *inside* ugyanolyan definíciót kapott. Az *outside* pedig a legáltalánosabb, legkevésbé megszorított külső térre referáló prepozíció, erre a definícióra épül a többi külső térre vonatkozó angol prepozíció definíciója, más-más megszorításokkal kiegészítve. Kérdés, hogy a magyarban is ugyanazokkal a feltételekkel adható-e meg a *-bAn* és a *belül* jelentése, valamint a mi *kívül* névutónk jelentése tekinthető-e a külső térre referáló ragok/névutók alapjelentésének?

A nyelvi példákat¹¹ megvizsgálva három típusba sorolhatjuk őket:

1. A *-bAn* és a *belül*, illetve a *kívül* és más külső térre referáló névutó kicserélhetők egymással a mondat igazságértékének megváltozása nélkül.

(19) *A barlangban/barlangon belül van egy forrás.*

Hasonlóan viselkedik a *kívül* is. (20)-hoz képest tényleg speciálisabb információt ad (21) a helyre vonatkozóan:

(20) *A barlangon kívül van egy forrás.*

(21) *A barlang mellett/előtt/mögött van egy forrás.*

2. Kicserélhetőek, de furcsán hangzik valamelyik változat.

(22) *A szekrényben/?szekrényen belül van egy kabát.*

(23) *A macska az autó alatt/?autón kívül van.*

3. A csere eredményeként vagy rosszul formált mondatot kapunk, vagy megváltozik az igazságérték.

(24) *Egy ember úszik a folyóban/*a folyón belül.*

(25) *Van egy könyv az asztalon/*asztalon kívül.*

---

¹¹ Fontos megjegyezni, hogy a *kívül/belül* névutók vizsgálatát igen megnehezíti, hogy helyhatározó jelentésbeli használatuk csak töredéke annak, amikor nem helyhatározó jelentésben használjuk őket. Bizonyos kifejezéseket nem is vesznek fel argumentumként, tehát nem lehet tetzőleges, akármilyen argumentumot melléjük tenni, amelyet éppen a vizsgálat kívánna. Jól tükrözik ezt a következő adatok, melyek a Magyar Nemzeti Szövegtár korpuszából (Váradi 2002) véletlenszerűen kiválasztott 500-500 mondatos mintán mutatkoztak: a *kívül* névutót 500 mondat közül 26-ban találtam helyhatározói értelműnek ($\approx 5\%$), a *belül*-t 34-ben ($\approx 7\%$), míg pl. az *alatt* névutó 75 esetben (15%), a *mögött* 180 esetben (36%). Ezt többször is megismételtem, és hasonló eredményeket kaptam.

(26) *Mariék a töltésen kívül laknak.*

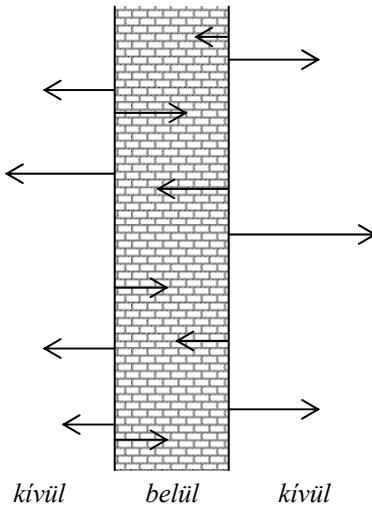
(27) *Mariék a töltés mellett laknak.*

Ha (26)-ban a *kívül*-t kicseréljük pl. a *mellett* névutóra, nem azt kapjuk, amit az eddigiek alapján várhatnánk, hogy ugyanaz marad az igazságérték, csak pontosabb információval rendelkezünk Mariék lakóhelyéről. A (27) állítás esetén Mariék a töltés mindkét oldalán lakhatnak, azaz a *mellett* definíciójában szereplő külső vektorok a töltést alkotó zárt ponthalmaz mindkét oldalán megvannak, míg a *kívül* esetében csak az egyik oldalon lehetnek. Különbséget találunk a *-bAn* és a *belül* esetében is: más térdarabra fog utalni a *töltésben*, mint a *töltésen belül* kifejezés.

A lehetséges interpretációk szempontjából két típusba tartoznak az adatok, melyek között lényeges különbségek vannak:

1. Abban az esetben, mikor azt láttuk a példákból, hogy a *-bAn* és a *belül* kicserélhető egymással a velük alkotott mondat igazságértékének megváltozása nélkül, a viszonyítási objektum határfelülete(i) osztották fel úgy a teret, hogy a *-bAn*, illetve *belül* denotációja maga a viszonyítási objektum belső pontjainak halmaza, (amit Zwarts–Winter (2000) modelljében a P^e függvény-nyel kaphatunk meg), ezekben az esetekben a *kívül* pedig a viszonyítási objektumot alkotó ponthalmaz (ebben a határpontok is benne vannak) komplementere (egy rögzített ponthalmazra nézve).

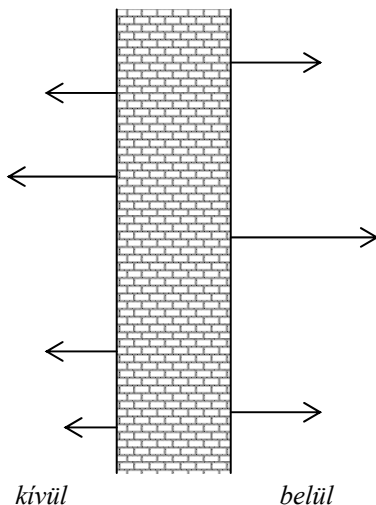
(28)

A (28) ábrán láthatjuk pl. a *falon belül*, ill. a *falon kívül* kifejezések fenti interpretációját. (Ilyen interpretációt kapnak pl. *A vezeték a falon belül/kívül* vannak. mondatban.)

2. A másik esetben, mikor azt láttuk, hogy megváltozhat az igazságérték, akkor maguk az objektumok alkotnak határt, azaz ilyenkor a viszonyítási objektum belső pontjainak halmaza nem lesz része sem a *kívül*, sem a *belül* denotációjának. (Ezzel szemben a *-bAn* esetében ez nem fordulhat elő, valamint a többi külső térre referáló névutó/rag esetében is mindig lényeges a viszonyítási objektum denotációját alkotó ponthalmaz.)

(29)

Ez az ábra a 2.-ként említett interpretációt mutatja be. (pl.: A *(külső) falon belül van a központi épület.*)

Ahhoz, hogy arra a kérdésre válaszolni lehessen, hogy a *kívül* és a *belül* mikor, milyen argumentumok mellett teszi lehetővé ezt a kétféle interpretációt, illetve mikor lehet kétértelmű egy állítás emiatt, és mikor lehetséges csak az egyik interpretáció, vagy bizonyos argumentumokkal egyik sem, további kutatásokat igényel, mint ahogy az is, hogy milyen definíciókat adhatunk a *kívül*, illetve *belül* névutók számára. Megjegyzem, hogy az adatok között vannak olyanok, melyekben a viszonyítási objektumok nem konvexek (pl. a töltés), és Zwarts–Winter (2000) cikkében ki is tér arra, hogy az ilyen esetekre az elméletük nem terjed ki, mindazáltal úgy vélem, nem ez az elsődleges oka annak, hogy a *kívül* és *belül* névutók számára nem megfelelőek az *inside*, *outside* prepozíciókra adott definíciók. Az adatok alapján annyi megállapítható, hogy ha egy kontextusban jól formált az egyik, akkor a másik is, illetve az is látható, hogy ha egy kontextusban valamelyik névutó a lehetséges interpretációk közül (ld. (27), (28)) az egyiket választja, akkor ugyanabban a

kontextusban a másik névutó is ugyanazt az interpretációt kapja, tehát egymás inverzeiként működnek.

Az, hogy a magyar *kívül* és *belül* nem ugyanazokkal a definíciókkal adható meg, mint az angol *outside* és *inside*, nem jelenti azt, hogy a többi rag, névutó esetében is változtatni kell a definíciókon. Azoknak a definícióknak az alapja a legközelebbi külső, illetve belső határvektorok, ami a továbbiakban is így marad. A fenti megállapítások következménye csak annyi lesz, hogy a magyar nyelvben nincsenek olyan elemek – mint az angolban az *inside* és az *outside* –, melyeknek a denotációit kizárólag külső és belső határvektorok segítségével megadhatjuk. Ezek után még megválaszolatlan az a kérdés, hogy a *kívül* és *belül* névutók milyen tulajdonsággal rendelkeznek pontmonotonitás szempontjából. Erre akkor lehet majd kielégítő választ adni, ha sikerül formális módon megadni a denotációikat.

3.2. Konzervativitás

Def (Zwarts–Winter):

Egy P prepozíciós függvényt **konzervatívnak** nevezünk (CONS_P) akkor és csak akkor, ha $\forall A \forall v [P(A)(v) \rightarrow \text{start-point}(v) \in A]$

Csak azok a vektorok elemei $P(A)$ -nak, amelyek kezdőpontja eleme A -nak. Zwarts–Winter (2000) 5. univerzáléja azt mondja ki, hogy minden természetes nyelvi lokatívuszi prepozíció konzervatív. Mivel mindegyik angol prepozíció jelentését a külső vagy belső legközelebbi határvektorok segítségével definiálták, ezzel a tulajdonsággal szükségszerűen rendelkeznek a vizsgált nyelvi elemek. Ezt a megállapítást ezért elfogadhatjuk a magyar ragokra, névutókra vonatkozóan is.

3.3. Pontfolytonosság

Zwarts–Winter (2000) definíciója:

Legyen P egy prepozíciós függvény, és $X \in D_{\text{pt}}$. P **pontfolytonos** X fölött, akkor és csak akkor, ha $\forall A, B, C \in X [A \subseteq B \subseteq C \rightarrow (P^c(A) \cap P^c(C)) \subseteq P^c(B)]$

A definíció azt fogalmazza meg a pontfolytonosság feltételeként, hogy ha adott három olyan topológiailag egyszerű ponthalmaz, melyek tartalmazzák egymást ($A \subseteq B \subseteq C$), akkor a legkisebb ponthalmazhoz (A) és a legnagyobb ponthalmazhoz (C) tartozó prepozíciós függvény által meghatározott ponthalmazok metszetét ($P^c(A) \cap P^c(C)$) tartalmaznia kell a prepozíciós függvény által a középső ponthalmazhoz rendelt ponthalmaznak $P^c(B)$.

Zwarts és Winter (2000) az összes természetes nyelvi prepozícióról megállapítják, hogy pontfolytonosak (cikkükben 3. univerzálé). Két kisebb kiegészítést fogok tenni ezzel a tulajdonsággal kapcsolatosan: az egyik az ún. projektív lokalizátorokkal függ össze, a másik egy magyarázat arra, hogy a definíció alapján miért tekinthetjük pontfolytonosnak a magyar *-On* ragot, illetve angol *on* prepozíciót.

Zwartsék intuitív módon „*babushka inference*” segítségével szemléltetik a pontfolytonosság tulajdonságot:

- (30) *The ball is beside Babushka 1 and Babushka 3.*
 'A labda Babuska 1 és Babuska 3 mellett van.'
 → *The ball is beside Babushka 2.*
 'A labda Babuska 2 mellett van.'

Képzelnünk el olyan matrjoska babát, amely három darabból áll, és ezek egymásban vannak. (A legbelső is üreges.) Ezeket tekintjük a legkisebbtől kezdve az *A*, *B*, *C* ponthalmazoknak megfelelő viszonyítási objektumainknak. Itt azonban már lényeges jelentősége van a projektív prepozíciók/ragok/névtűk jelentésében meglévő irányrendszernek. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a matrjoska babák egymás belsejében nem ugyanarra néznek, pl. a legkisebb és a legnagyobb ugyanarra, így pl. a *mögött* esetében lesz közös része a *matrjoska_A mögött* és a *matrjoska_C mögött* kifejezések denotációinak (azaz a metszetük nem lesz üres), de ha a középső pl. 90 vagy 180 fokkal el van fordítva hozzájuk képest, már a pontfolytonosság definíciójában megfogalmazott állítás nem lesz igaz, vagyis a $(P^c(A) \cap P^c(C)) \cap P^c(B)$ nem valósul meg. A projektív prepozíciók esetében tehát ahhoz, hogy pontfolytonosságról beszélhessünk, ki kell egészítenünk a feltételeket azzal, hogy a viszonyítási objektumoknak ugyanazt a viszonyítási rendszert kell meghatározniuk, vagy az egész szituációban a beszélő nézőpontjának kell érvényesülnie, azaz a viszonyítási keretnek rögzítettnek kell lennie minden objektumra nézve.

Érdekes ez a tulajdonság az *-On* (az angol *on*) esetében. Ha valóságos nyelvi példákban szeretnénk ezt a tulajdonságot megfigyelni, azzal kell szembenéznünk, hogy nem fogunk olyan szituációt találni, amiben a feltételek teljesülését garantálni tudnánk. Ha a példánknál maradunk, és elképzeljük, hogy a legnagyobb matrjoska babára rászáll egy légy, állíthatjuk, hogy: *A matrjoska babán van egy légy*; de nem tudjuk ugyanezt állítani a legkisebbéről. Mivel az *-On* jelentésben az egyik lényeges komponens az érintkezés, amit a vektortér-modellben nullvektorhoz közelítő nagyságú legközelebbi külső

vektorokkal ragadhatunk meg, ez kizárja, hogy találjunk olyan szituációt, ami jól illeszkedik a feltételekre. Persze a pontfolytonosságot attól még megállapíthatjuk, mert a lokatívuszi ragok/névutók (és angol prepozíciók) jelentése nem függ a lokalizált objektumtól (ezt garantálja a konzervativitás ld. 3.2.). Tehát ha azt vizsgáljuk, milyen viszonyban állnak egymással a matryoska babák felületei (amire az *-On* vonatkozik), akkor megállapíthatjuk, hogy $P^c(A) \cap P^c(C) = 0$, az üres halmaz pedig bármelyik halmaznak része, tehát az *-On*-t (az angol *on*-hoz hasonlóan) pontfolytonosnak tekinthetjük, sőt szükség-szerűen rendelkezik ezzel a tulajdonsággal.

3.4. Vektormonotonitás

Def (Zwarts–Winter (2000)): Legyen P egy prepozíciós függvény, és $X \subseteq D_{pt}$.

1. **P vektormonoton növekvő** X fölött ($VMON\uparrow$) akkor és csak akkor, ha $\forall A \in X$, és $\forall u, v \in D_v [u \leq v \rightarrow (P(A)(u) \rightarrow P(A)(v))]$
2. **P vektormonoton csökkenő** X fölött ($VMON\downarrow$) akkor és csak akkor, ha $\forall A \in X$, és $\forall u, v \in D_v [u \leq v \rightarrow (P(A)(v) \rightarrow P(A)(u))]$

A vektormonotonitás tulajdonsága azt ragadja meg, hogy megmarad-e a mondat igazságértéke, ha a lokalizált objektumot távolítjuk a viszonyítási objektumtól, vagy ha közelítjük hozzá.

Zwarts–Winter (2000) következtetési sémái a vektormonotonitás tesztelésére:

- (31) $P \in VMON\uparrow$:
<i>A is between B and C</i>	’A B és C között van.’
<i>A is P C</i>	’A C P van.’
<i>B is P C</i>	’B C P van.’
- (32) $P \in VMON\downarrow$:
<i>A is between B and C</i>	’A B és C között van.’
<i>B is P C</i>	’B C P van.’
<i>A is P C</i>	’A C P van.’

A *mögött* pl. a definíciója (l. (11)) alapján $VMON\uparrow$ és $VMON\downarrow$ is lehet. Hogyan támasztják ezt alá a fenti sémák? Legyen egy olyan szituáció, melyben van egy ház (C), mögötte egy fa (A), amögött pedig egy macska (B). Nézzük meg a (31) sémát ebben a szituációban:

- (33) *A fa a macska és a ház között van.*
A fa a ház mögött van.
A macska a ház mögött van.

A séma alapján a *mögött* VMON↑. Most tekintsük a (32) sémát:

- (34) *A fa a macska és a ház között van.*
A macska a ház mögött van.
A fa a ház mögött van.

A *mögött* VMON↓ is.

Általánosságban megállapítható, hogy csak azok lehetnek vektormonoton növekvők, melyek jelentésében a vektorok nagyságát nem korlátozzuk, illetve amelyek külső térre referálnak. Angolban ilyenek: *in-front-of (előtt)*, *behind (mögött)*, *above (fölött)*, *over (fölött)*, *below (fölött)*, *under (alatt)*, *beside (mellett)*, *outside (kívül)*. A magyarban vektormonoton növekvők: *alatt*, *fölött*, *előtt*, *mögött*. Mivel a *mellett* denotációjában nem lehetnek akármekkora vektorok, ezért nem lehet VMON↑. A *kívül* névutóval kapcsolatban itt is annyit lehet mondani, hogy további kutatásra van szükség egy formális definíció megállapításához. Zwartsék sémájának alkalmazását pedig megnehezíti, hogy a *kívül* névutót nem lehet akármilyen kontextusban használni, nem lehet bármi az argumentuma.

Zwarts–Winter (2000) 4. univerzáléja szerint minden természetes nyelvi lokatívuszi prepozíció VMON↓. Ez következik abból, hogy nincs olyan lokatívuszi prepozíció az angolban, és a magyar lokatívuszi ragok/névutók között sincs, amelynek jelentésében a két objektum távolsága alulról korlátozott lenne. Tehát a vektormonotonitás szempontjából lehetnek olyan lokatívuszi prepozíciók, ragok, névutók, melyek egyszerre növekvők és csökkenők is.

4. Összefoglalás

Zwarts–Winter (2000) modelljében áttekinttem, hogy az angol lokatívuszi prepozíciók jelentésére adott definícióik alapján milyen denotációkkal és denotációs tulajdonságokkal rendelkeznek a magyar statikus lokatívuszi ragok/névutók. Először a magyar ragok/névutók jelentésének a sajátosságait kellett meghatározni, majd azt megnézni, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkeznek. Külön kitértem a *kívül* és *belül* névutók használatára, és megállapítottam milyen jellemzőkkel rendelkeznek az interpretációik. További kutatást igényel, hogy milyen formális definíció adható ezen névutóknak. Ennek hiányában nyitott kérdés marad monotonitási tulajdonságaik megállapítása.

Két kisebb magyarázattal egészítettem ki Zwartsék megállapításait a folytonossági tulajdonsággal kapcsolatban: 1. a projektív prepozíciók, ragok/névutók esetében csak akkor beszélhetünk folytonosságról, ha vagy rögzítjük a viszonyítási keretet minden egyes objektumra vonatkozóan az adott szituációban, vagy az objektumok úgy helyezkednek el, hogy ugyanolyan viszonyítási rendszert határoznak meg. 2. A magyar *-On* rag, ahogy az angol *on* prepozíció is, szükségszerűen, a nyelvi szituációtól függetlenül rendelkezik a folytonosság tulajdonsággal.

Rövid összefoglalót adtam még két tulajdonságról: a konzervativitásról, illetve a vektormonotonitásról.

További kutatásokra van szükség a *kívül* és *belül* névutókat illetően, valamint a dolgozatban bemutatott megállapítások lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogy milyen szerepet töltenek be a lokatívuszi ragok/névutók denotációs tulajdonságai a mondat más elemeihez kapcsolódva; például milyen kapcsolat van a ragok/névutók monotonitási, konzervativitási, folytonossági tulajdonságai és a determinánsok hasonló tulajdonságai között.

Hivatkozások

- Eschenbach, Carola 1999. Geometric structures of frames of reference and natural language semantics. *Spatial Cognition and Computation* 1/4. 329–348
- Herskovits, Annette 1980. *On the Spatial Uses of Prepositions*. Proc. of the 18th Annual Meeting of the ACL.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók I*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Tóth Csilla 2007. Kollektivitás és disztributivitás vizsgálata a magyar statikus helyhatározóragok és névutók körében, *Nyelvtudományi Közlemények* 104. 222–242.
- Várad, Tamás 2002. The Hungarian national corpus. In *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Las Palmas. 385–389. corpus.nyvtud.hu/mnsz
- Zwarts, Joost – Yoad Winter 2000. Vector space semantics: a modeltheoretic analysis of locative prepositions. *Journal of Logic, Language and Information* 9. 169–211.